

ВІД МОСКВИ ДО ДНІПРА

УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННО - ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ

ТОРОНТО

1958

ЄВГЕН СОККУР

ВІД МОСКВИ ДО ДНІПРА

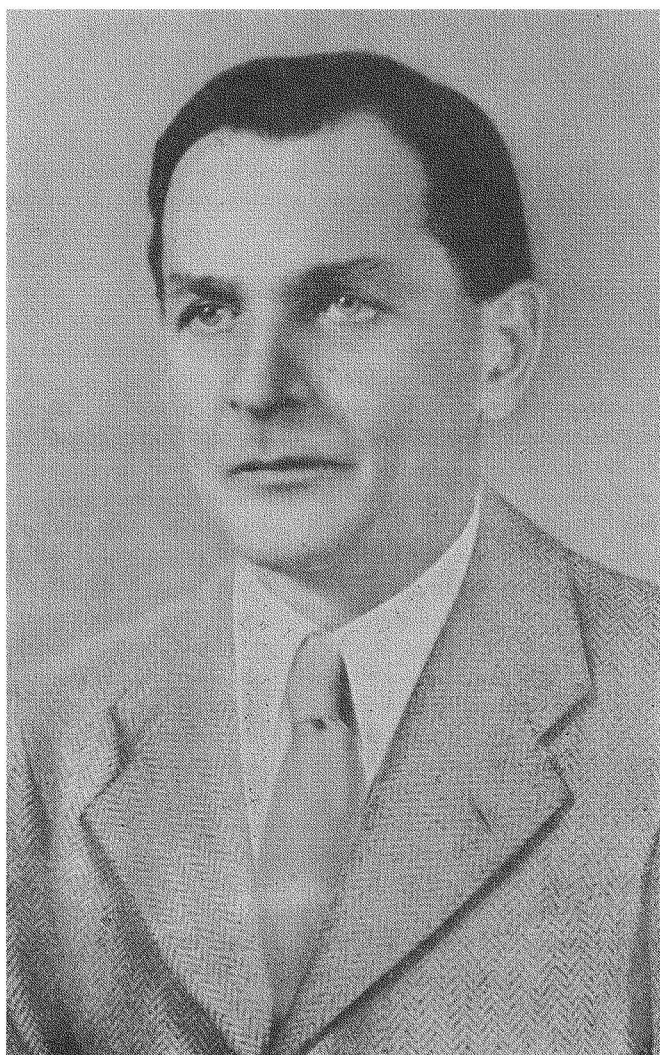
ЩОДЕННИК ВОЯКА
МОСКОВСЬКОГО “НАРОДНОГО ОПОЛЧЕНИЯ”

ВИДАНО НАКЛАДОМ ІРИНИ ПАРАЩЕНКОВОЇ

diasporiana.org.ua

Printed by KIEV PRINTERS, 686 Richmond St. W., Toronto, Ont.

Евген Соккур

ПЕРЕДМОВА

Український Воєнно Історичний Інститут у Канаді цим разом випускає в світ публікацію, відмінну від запланованих у своїй постійній праці речей в рамках студії історії недавньої нашої Визвольної Боротьби. Пропонована оце читачам праця Є. Сожкура варта особливої уваги тому, що вона освітлює нові обрії, розгортає свіжу широку картину думок, почувань, стремлінь і діянь українських свідомих патріотів в обставинах ворожого московського оточення, а рівночасно також має живий образ настроїв і різноманітних психічних реакцій чужинних елементів поодинчик і групових у воєнному запіллі на московських та українських теренах.

Оповідання автора у формі щоденника українця-підстаршини московського ополчення, який з великим драматичним напруженням розпачливо виринається із задушливої московської атмосфери і прямує до берегів рідного Дніпра, що його ставить як символ Батьківщини і ціль своїх найглибших, найінтимніших стремлінь — вправді виявляє просту, але ширю і зворушливу безпосередність глибоких переживань у багатьох епізодах і хвилюючих зустрічей, пригод, а часто, навіть і небезпек. Все це інтригує, захоплює читача, бо дає йому легку можливість яскраво уявити і добре пізнати багато з того, що діялося в часі 2-ої світової війни по той бік "зачарованої межі" й як різні люди там на ті явища в різних випадках реагували.

Мова автора оповідання-щоденника, хоч досить лаконічна, але образowo багата та барвиста багатьома специфічними виразами і словцями. Це останнє, особливо помітно в тих місцях оповідання, де автор передає в оригіналі московсько-советський стиль мови в характері якогось дивовижного, сучасного пролетарського жаргону, як ось для прикладу часто вживаний в советах і з претензією ніби на дотеп вираз — "будьте у Верочні", перефразований зі звичайного "будьте уверени" (с. т. будьте певні) і т. п. Крім того, мова оповідання густо пересипана численними літерними скороченнями багатьох назв різних советських урядових установ та інституцій, що властиво по суті якраз і становить особливу при-

кмету новочасної совєтської мовної культури. Сама основна українська мова оповідання-денника літературно поправна і витримана в певному епістолярному стилі.

Сам автор, на жаль, через передчасну смерть не встиг закінчити свого твору. Невеликий кінець дописав один з найближчих друзів автора, що з його власних слів знав докладно повний зміст і характер оповідання. Дружина автора передала рукопис "Від Москви до Дніпра" пані Ірині Паращенкої, яка власним зусиллям і коштом найбільш спричинилася до того, що це цікаве писання побачило в друку світ.

Таким чином, найближчі істоти, друзі і приятелі покійного автора сумлінно подбали, щоб достойно вшанувати його пам'ять, а водночас і наділити читачів талановито написаним літературним твором, що в ньому високою мірою майстерно виображено певні, вельми цікаві, поучні, пригодницькі події та складні і глибокі переживання їх.

Р е д а к ц і я

ВІД МОСКВИ ДО ФРОНТУ

ЧАСТИНА ПЕРША

У МОСКВІ

25-те Травня 1941-го року.

— “Що не кажи, а гарна таки річ — життя!” — зне-нацька промовив Костя. Це було справді зненацька: ми, себ-то — я, Костя й Віктор сиділи вже хвилини з десять мовчки, палючи цигарки й мимохіть прислуховуючись до тихих, таємничих голосів оточуючої нас нічної темряви. Десь далеко, за верховіттями лісів клекотіло звичайним, не пригасаючим і вночі, життям велике місто, але тут, за якихось 18 кілометрів лише червонава заграва на західньому обрії нагадувала про нього. Ми повечеряли нещодавно, випили трохи, і, як звичайно, після доброї вечері з чарчиною “розніжились”, спочивали, ні про що особливе не думаючи і перекидаючись двома-трьома звичайними фразами. Десь на кухні брязчали тарілки, чулись дзвінки голоси й сміх, — там порались Віра, Шура й Олена (моя сестра та жінки Кості й Віктора). Костя, як звичайно, — простягши довгі ноги, руки глибоко в кишенях, голова втягнута між плечі, — сидів непорушно; лише раз-по-раз жовтуватий вогник цигарки трохи освітлював почорнілі вже від сонця щоки та гостре, добре виголене підборіддя.

Ми з Віктором перед тим говорили щось звичайнісіньке про нашу працю, про наступний за півтора місяця піврічний звіт... Костя мовчав, замовкли й ми. І раптом ця фраза: — “що не кажи, а гарна таки річ — життя”. — Хвилинку панувала мовчанка, потім я тихо чи то відповів, чи то заперечив: — “життя взагалі гарна річ”. — “Я не кажу “взагалі”, — дивлячись кудись просто у темряву, відповів так само стиха Костя — “а на сьогодні. Ось на цей момент, на завтра, може ще на місяць”. Він замовк знову, але в

повітрі враз повисло знову те старе, знайоме, тяжке, гнітюче, таємничо-вороже і до цієї теплої, не за московським підсонням, травневої ночі, і до цього спокою, що огортав нас шойно і зовні, і зсередини, до нас самих, не лише для нас трьох, але до всіх нас — маленьких людей, що так багато перетерпіли і що такі раді, коли після довгих років поневіряння, біди й усякого лиха жити справді стало трохи “ліпше і веселіше”. Та відразу виринула й інша думка: Костя щось знає. Звичайно, Костя знав завжди більш за нас, — недарма ж він працював у пляновому відділі “Главвоенстроя”, бував у відрядженнях по всій великій Московській військовій окрузі, мав діло з плянами будівлі аеродромів та всяких інших військових споруд на цьому терені. Певно, Костя щось знає.

— “А за цей місяць?” — спитав я, якомога байдуже — “що може змінитись за декілька тижнів, ба й за місяць?.. Всесвітнього землетрусу чи потопу в цьому році не передбачається”. Костя ніби не чув моєї репліки, він, востаннє глибоко затягнувся димом цигарки, скинув недокурок за бильця веранди і заговорив знову. Тихо, спокійно, ніби ділючись сам з собою думками, що накопичились у голові і мусять знайти вихід. — “Позавчора я повернувся з відрядження, був у Калініні, Клину, ну, і ще десь... Командирські родини на літовищах спроваджено геть під мітлу... кудись на схід... Вночі чотири рази спиняли наш потяг на роз'їздах: пропускали ешелюни на захід... які, з чим — не знаю: у дверях і в проходах вагонів НКВД, не дозволяли і у вікно глянути... Цілу ніч гуркотіли потяги, що йшли нам назустріч”. — Він замовк. Здалеку, з долини зачулося гуркотіння, поміж деревами мигнули блискучі доріжки світла, з гуркотом за деяких двіста метрів по-під нами промайнули яскраво освітлені вагони електрички “Москва - Обіраловка”, і знову безгучно огорнули нас сині крила ночі.

— “Удосвіта крізь вікно вбиральні я бачив незчисленну колону танків, малих і великих, що лісовою дорогою прямували теж туди... на захід... А на кожній станції юрби подорожніх, для яких не було ані квитків, ані потягів”... — Віктор

скочив на ноги, нервово забігав із кутка в куток невеличкої веранди, хрипко вигукнув: — “Ат, казнащо! Звичайні міри перестороги! Не більш! А пакт дружби та взаємодопомоги, що це?... Дурничка, гадаєте!.. Ні, хлопці, уряд знає, що робить, а цього не буде! Не може бути! Глупство!” — А ні я, ні Костя не відповіли на вибух. Ми розуміли Віктора: він ще молодий, на черзі, як кажуть; вже в Фінську війну насилу Костя врятував брата. Два роки як жонатий, маленьке хлоп’я. і, здається, Шура знову... Є чого нервувати. Костя, не ворухнувшись, тихо кинув: — “Якого б я дідька стрибав? Сядь, Вітько, сядь, кажу. Чого дереш горло?” — І, коли той сів і нервово почав чіркати запальничкою, додав: — “Ми не чекали так швидко. Я чув, як генерал сказав нашому полковникові: — ех, союзники, аліянти, не можуть навіть хоч трохи набити морду фріцам. Хоч би місяців зо три протримались, ми б тоді були на всі сто”. — Та побачив нас — я йшов з начальником плянового відділу, — і додав: — нікому ані телень! Зрозуміло? —

З сусідньої кімнати низьке контральто Олени: — “А де це наші “мушинки”?.. Принишкли, як руді миші. Агов, хлопці, ходіть у “дев’ятий вал.” — Ми підвелися. І в дверях Костя додав: — “Наступного тижня з Ярослава й Мурома висилаємо до Литви чотири тисячі робочих”. —

Жіноцтво вже чекало на нас. М’яке, з-під шовкового абажура світло; килим на стіні; величезна ведмежа шкура на долівці; на столі цукерки, овочі; пляшки з шато-ікемом та рундвайсом; за столом принадні, молоді жінки, сміючись тасують карти, готують дрібні гроші для гри... Так, ми тяженько працюємо, ми маємо ненормований робочий день (бува по 14-15 годин на добу), але все ж таки справді “жити стало ліпше, жити стало веселіше”... А життя, що не кажи, — гарна річ...

— “На кону 50 копійок. Скільки тобі карток, Василю?” — Це — Віра, моя сестра, і сестра-жалібниця у московській очній поліклініці. Я роблено посміхаюсь, беру карти, граю, програю копійки, виграю копійки, сміюсь разом з усіма, а в голові стукотить невгомний молоточок: “ми не чекали

так швидко"... Невже "медовий місяць" з німцями так швидко кінчається?.. Виходить, ніби а хто швидше?..

Перша година ночі.

Гості поїхали додому. Віра спить. Взавтра, чи пак вже сьогодні, у неї добова варта в шпиталю. Час спати й мені. Виходжу на веранду. Той самий глибокий спокій, та сама сонна тепла ніч, а до того по-над вітами дерев підіймається повновидий місяченько... І все це може за пару, другу тижнів полетить геть під три чорти... Вертаюсь до столу, довго дивлюсь на останній запис. Чи варто взагалі "псувати папір"?.. Відчуваю — мабуть не варто. Напевно, не варто. Але шкода чомусь розірвати ці листки та кинути в грубку... як сталось у фінську війну... Віра прокинулась, питає, чому не лягаю. Кажу — "зараз". Висунула голову зі своєї кімнатки: — "що пишеш, Васильєу? Щось нове?" — "Ні" — кажу, — хочу дещо додати до "Дитини Степу". — Заспокоюється, — Добраніч, Васильку. Не сиди довго". — "Добраніч, Вірису".

І її шкода, мою сестричку синеоку. Вдвох ми з нею залишились з великої нещодавної, гарної родини: інших уже нема, а ті далеко... Десь у старому курені доживає самотні, журливі дні наша старенька. З'їло життя сили, вороги — здоров'я; виплакала матуся очі за синами, за дочками, за онуками, за чоловіком... І на старість — одна... як перст... не буде кому й повіки стулити... Чи те гадалось, чи те мріялось!.. А, хай йому! — розписався забагато; може й справді спалити й попідлок розтерти?.. Не знаю...

29-те Травня.

Цікавий був сьогодні випадок. Пообід в канцелярії залишилось нас троє: інспектор-ревізор Красинський, я та бухгалтер Лія Мойсеївна Касір. Сиділи, як завжди, кожний поринувши по самі вуха у всілякі звіти. Чую, Красинський говорить: — "що це з вами сьогодні, Лія Мойсеївно, втрете такі помилки робите. — А та, завжди баба дуже язиката, у сльози. Красинський аж закліпав зненацька рудими віями, стурбувався, кинувся по воду, почав заспокоювати, — я, мовляв, не хотів вас образити, Лія Мойсеївно. — А та йому: — "Ах, товаришу Красинський, хіба я на вас, чи будь на

кого ображаюсь? Ні, у мене таке горе, таке горе! Ви знаєте, що кляті німці роблять з євреями в Польщі? — Це ж жаж! Один жаж!.. Я отримала листа... Це не люди, це дикі звірі, гірш за звірів"... Лихий потяг мене втрутитись. — "Та звідки — кажу — ви взяли, що німці звірі? Я пам'ятаю по вісімнадцятому році, коли вони були в Україні. Німецька армія вела себе пристойно". — "Ха-ха!" — аж підскочила наша Лія: — "У вісімнадцятому році?! Закрийтесь ви з вашим вісімнадцятим! Тоді у німців був кайзер, а не цей скажений"... Вона відразу, ніби хто втяв їй язика, замовкла й вибігла з кімнати. Лише в дверях обернулась і, нахилившись до самого могого обличчя, прошипіла: — "А знаєте, товаришу Дробот, що зараз німці палють синагоги разом з живими в них євреями, як це бандити робили у вісімнадцятому у вас в Україні?!" І грюкнула дверима. У нас із Красинським ні пари з уст. Але це вперше з серпня 1939-го, та ще в установі, та ще при двох свідках почув я вголос таку опінію про німців. В часописах ані півсловечка про таке...

30-те Травня.

Наші трести, особливо — Екскаваторстрой, Елеваторстрой та Монтажоспецстрой у лихоманці. Багато будівництва законсервовано, машини, технічний персонал та робітників наказано негайно перекинути на нові будівництва десь на заході — в Галичині, в Естонії. Наказано — негайно, каже головбух Цукрострою, а вагонів чортма, хоч пішки тупай. Управляючі трестами другий день чекають на начальника главка, а той третій день чекає на наркома, а цей, кажуть, вже тиждень на засіданні в Кремлі.

31-ше Травня.

Віра поїхала з сусідкою до Москви, до кіна. Тягли й мене — відмовився головним болем. А справді хотілось бути на самоті. Конче хотілось і треба. Треба зібрати в одне думки, прийняти певне рішення в новій ситуації. В новій? Який раз?.. Ех, втомився вже я! І найтяжче, що нікому не можна довірити свій біль, ні з ким порадитись, чи просто хоч трохи

полегшити серце за ці безконечно довгі роки. Сам один, як перст... З Вірою?...

Дарма! Досить того, що вона вже знає з дитячих років. Досить, що я відчуваю на собі її жалісний, ніби прохальний погляд, відчуваю між плечима, не обертаючись. Ні, Віру, останню нашу дівчину треба зберегти!.. А як її вбережеш, коли... Та й оці рядки, хіба це збереження? Якщо вони дістануться до "певних рук"?.. Ні, будь-що, а ці листки не дістануться... Кинути писати? — не сила! Це єдине, кому можу довірити своє тяжке, наболіле.

Отож, сьогодні запросив мене до себе Іван Олександрович. Гарна людина, чула, інтелігентна (і як там не прибідняйся, а бувшого дворянина пізнаєш відразу). Він знав мене ще по Цукрострою; він прийняв мене й до Главку, коли мене "ввічливо але твердо" викинули з Мосвоєнстрою. Я не хотів його "підвести під монастир", і тому відразу в приватній розмові сказав, що засекречуватись не можу і що це є властиво причиною мого виліту з Мосвоєнстрою. І він, хоч і безпартійний, ризикнув (а може якраз тому, що безпартійний) і прийняв мене. Мабуть потім мав розмову і з головбухом, бо перші місяці мені давали до обробки лише "звичайні" звіти, але з часом і те минулось, ніхто не питав мене про засекречування, і я обробляв не лише "секретні", ба й "совершенно секретні". Сказавши правду, я й досі не знаю, що було в них "секретного", та "совсекретного"; хіба, що замість назви будівничих об'єктів стояли літери — А, Б, В і так далі, а саме місце будівлі позначалось: — Будівництво число 5 чи 6 чи 556... Та хай! Головне те, що я заспокоївся, маю квартиру на дві невеличкі кімнатки (спільна з сусідами кухня і ванна!!!), якщо й не в Москві, то лише за 18 кілометрів серед природи; справжня дача, за яку столичани платять 500-700 рублів за літо. Сполучення з містом гарне, сестра зі мною, працює й задоволена із праці. Потроху помагаємо нашій старенькій (до Москви її несла перевезти), і братам. Дечого придбали. Одне слово: — "жити стало ліпше, жити стало веселіш", — як от саме зараз горланить хор Пятницького по радіо.

І от тобі сьогодні!.. Йшов я з плянового відділу, коли з кабінету виходить Іван Олександрович. Побачив мене: — “от і добре. Зайдіть до мене, товаришу Дробот”. Трохи здивований іду за ним. — “Сідайте”. — Сів я на важкий дубовий стілець біля великого й довгого, червоним сукном затягнутого столу “нарад”, а він присів на краєць цього столу. Височився наді мною як башта. (Певно був офіцером у Конногвардейському, — майнуло в голові). Сів, дивиться на мене, я — на нього. Пожував губами, наче щось гіркого ззїв і каже: — “так-то, Василю Андрійовичу... Кепсько, досить кепсько... Не маю часу на довгу розмову... Скажіть, то була єдина причина, що вас звільнили з Воєнстрою?” — І не чекаючи на мене, сам відповів собі: — “певно має бути єдина, бо інакше вас би і з Москви... того... розумієте?.. да-а... А в якому році вашого брата заслали?” — Я вже знав про що йде. І знову тяжкий камінь завалив маленьку щілину, крізь яку я мав змогу бачити сонце, дихати повітрям, жити. Відразу стало темно й гнітюче, як у замкненому, вогкому льоху. Але спокійно відповідаю: — “В 37-му”. — “Ага, за Єжова”. — Знову сердито зажував гірку кислотию... — “Так от, щоб не тратити дарма часу: — новий начспецвідділу присікався: — чому, мовляв, у тебе один головбух та товариш Касір засекречені, а двоє інспекторів — ні?.. Ну, про Красинського він знає, той двічі заповнював анкету, його не пропустили, — бо він з поляків... А от з вами, Дробот, не знаю, що робити”. — Підвівся, довгими кроками почав міряти кімнату від величезного вікна до дверей. Я сидів нерухомо, дививсь крізь вікно на блакитне (хоч далеко не таке як вдома, але теж блакитне сьогодні) небо, на широку панораму московських південних пригородів, на синьовату смугу лісів, що скрізь на обрію оточили советську столицю чіткою гребіночною своїх верховіть. Мені говорити не було чого. Я міг лише сидіти й чекати... Це було майже все мое життя: чекати, бо ЦЕ приходило раз-у-раз, майже що-року. Лише тепер було гірше. О, в десятки разів гірше... Іван Олександрович став передо мною. Я зрозумів, що авдієнція скінчена, підвівся. — “Не знаю, слово чести не знаю”, — мурмотів він

крізь зуби. — “Подати заяву?” — ніби хтось сторонній запитав за мене. — “А у вас є куди виїхати?” — Під моїм поглядом він якось зменшився у зрості, закусив губу. — “Я говорив з Мурав’йовим по телефону. Гарної opinii про вас, Дробот... м-м-м... н-не знаю... У всякім разі, мушу попередити... (задзеленчав телефон), — “Ліпше скористайте час, придивіться, пошукайте... ліпше в якусь торговельну, десь там у провінції... (Знову нетерплячий дзвінок)... — “А з заявою ще встигнете... До побачення, Василю Андрійовичу”! — Стиснув міцно руку. Погляд трохи розгублений, і вже в спину мені: — “Прикро, дуже прикро, але допомогти...” — Зачиняючи за собою двері, чув його зовсім інший, сухий вже, офіційний голос: — “Начглавстрою. Хто говорить?” — Я тихенько причинив двері, постояв у почекальні. (Добре, що порожня: ні секретарки, ні візиторів), зітхнув, глибоченько, напнув на спустошене (певно, спустошене) обличчя машкару зайнятого лише службовими справами чоловіка і вийшов до коридору. В дверях спецвідділу стояв його новий начальник: низенький, лисий, худий, міцно затиснена цигарка під підстриженими а-ля Сталін вусами. Я твердо зустрів його погляд, пройшов швидким діловим кроком до своєї кімнати, відчуючи між плечима колючий, зневажливий погляд.

Кепсько... Гірше, навіть, як у Воєнстрою минулого року... Сьогодні справа така, що як зачнуть, не дай, Господи, чистить, то далеко можеш полетіти, Василю, ой далеко, якраз на “візиту” до братів... І Віра... кепсько... Знайти працю десь у торгівлі?.. Це ж на пару тижнів, найбільш — на місяць. Там такі страхопуди, що, як дізнаються, за що мене викинули, то відхрестяться, як від нечистого. А що дізнаються, — безперечно... І з квартири виженуть “раз-два”, — це ж службова квартира, ще від Цукрострою, а він під нашим главком... І нікого зі старих впливових знайомих (усіх у 37-му під “мітьолочку”). Останній був це Іван Олександрович. — Говорив з Мурав’йовим, — пригадую його слова: — “гарна про вас opinія”. — А дідька мені в тій opinії. Собаці в одне місце — моє знання, мій 20-тирічний стаж на будів-

ництвах; чесна праця, коли ти, або будь-хто з твоєї родини — “замазаний” політично... Мурав'їов...

Пригадую той день, коли з Главвоєнстрою прийшов наказ до Мосстрою негайно звільнити мене за непослух про переїзд на працю до Мурманська. Непослух!.. — Спробував би я справді не послухатись! Не в непослуху була справа, а в запитанню начспецвідділу главка: — “А де ваші брати, Дробот?” — Оттаке-то... А Мурав'їов викликав мене до себе і сказав: — “Я приймав тебе (у нього всі були “ти”), працював з тобою, Дробот, я тебе й звільняю, але не так, як “вони” хочуть. Сідай, пиши: — оскільки склалися інші умови, прошу звільнити мене за скороченням штатів. Пиши!” — Я хоч внутрішньо тремтів увесь, як перетягнена до краю струна, та не міг не посміхнутись. А присутній начкадрів аж рота роззявив. Це дійсно був абсурд: просити, щоби тебе звільнили за скороченням штатів. Про це натякнув і начкадрів. Мурав'їов почервонів, грюкнув по столі кулаком, аж чорнило хлюпнуло через край, закричав: — “Я беру відповідальність! Я — Мурав'їов, начальник політвідділу! Пиши, Дробот, так, як я сказав”. — І до начкадрів: — “І видати йому двохтижневе, і за відпуск, і все, як слід, за законом”. — Червоним атраментом розбіжно накарлявав на мій заяві— “Звільнити за скороченням штатів, Мурав'їов”. —

Правди ніде діти: комісар 2-го рангу Мурав'їов — порядна людина. Він допомог мені у скрутний час “зберегти моє обличчя”. Скорочення штатів — це зараз єдина поважна причина залишення місця праці. Ще більше, — він зберіг за мною моє помешкання, бо скорочення штатів — це теж єдина зачіпка, аби тебе не викинули зі службової квартири... Так от і тягнулося майже рік. А нині? — Шкода говорити! І жалюгідне, повне безсилля щось зробити, щоб зберегти голову від навислого над нею меча! Доводиться сидіти й дивитись, як камінь поволі зсувається, затуляє від тебе повітря, сонце, життя... О, з вулиці голоси, чути, як дзвіночок, сміх Віри. Ховай книжечку, Василю, та провітрюй швидше кімнату, — тютюн хмарою висить під стелею. Хай буде, що буде!..

1-ше Червня.

Віра поїхала на працю зранку. — Я ще спав. Написала -- раджу подивитись в кіні "Суворова". Цілий день проледачів. Пообід пішов у ліс, набрав повний оберемок фіялок та ромашок. Увечері поїхав до Кості. Його звичайно немає вдома: не береже ні сили, ні здоров'я чоловічина. Олена каже: — "терпцю вже немає з ним; майже не бачу його. Прийде з роботи, береться за часопис"; пообідає мовчки, і знову до канцелярії. Навіть сина забув". Лена справді зденерована. Рік тому вона присікалась, аби Костя перейшов до Воєнстрою за-ради московської квартири, а тепер вже не рада ні квартирі, ні ванні, ні телефону. — "На дідька воно мені, — каже, — як я чоловіка майже втратила. Ото єдиний вечір, як були в тебе, Василю, за цілий місяць. Хоч ти поговори з ним... А тут ще сусідка збожеволіла". — "Як-то збожеволіла?" — "Дуже просто, як люди божеволіють. Почала бачити привиди та ховатись під меблями. А репетувала — жаж! Оце вчора, дяка Богові, забрали її". — Я пригадав; що це помешкання раніш належало одному з "сильних мира цього", якого забрали, жінку й дочку помістили до одної кімнатки, а квартиру (з "фонда НКВД") за проханням Воєнстрою, віддали Кості. Буває... і досить часто.

Приїхав Віктор. Бідолаха хлопець: знову біда. В п'ятницю вночі захворів Славка, мій хрещеник (звісно, номінальний, бо хрестин не було). Гарячка 40 ст. Ніч. У пригороді, де вони мешкають, лікаря немає. Удвох з Шурою чатували біля дитини до світу, доки потомлені обоє поспули. От Віктор і спізнився на 18 хвилин. Це вже 25% на півроку майже забезпечено. — "А твій директор не може нічого зробити?" — спитала розгублено Олена. — "Щоб самому рік заробити!" — кинув злісно Віктор, — "та він не встиг навіть розпитати мене, як сталося, коли вже до кабінету прилетіли і завкадрами, і спецвідділ (він у нас і секретар партячейки), і профком. Увесь трикутник. Хотіли, кляті, навіть, показний судовий процес виточити, та директор заступився"... Я міг потішити Віктора лише тривіальним: "ні-

чого, друже, всі там будемо. Сьогодні ти, а завтра я!" — Поганенька потіха, але ліпшої не втнеш.

Приїхав нарешті Костя. Очі за один тиждень аж позападали. Довідався про Вікторове лихо і... сказився! Вперше бачив я Костю в такому дикому ажіотажі. — "Що ти нароби? Ти замазав своє ім'я! Розіспався! Славка бач, захворів! А Шура навіщо?" — "Шура з ніг збилася". — "Глупство! А ти мусів бути на праці, як годинник!" — "Я спав лише якихось дві години", — похмуро відказує Віктор. — "Хоч би й зовсім не спав, а на роботі мусиш бути "тютелька в тютельку!" — "А те, що я переробляю майже щодня по дві-три години без платні, — це нічого не варто?" — "Ти маєш ненормальний день, маєш три тижні відпустки, це тобі замало?" — аж підскочив Костя. Віктор мовчки, довгенько подивився на нього, потягнувся за кашкетом. До мене: — "Ти зі мною, Василю?" — "Так, треба їхати, аби взавтра й зі мною такого не трапилось", — відповідаю, і до Кості: — "А знаєш, друже, я тепер виїжджаю з дому о сімій, щоб бути у главку на дев'яту". — "Добре робиш". — "А іноді висю на східцях, тримаючись однією рукою за поручень". Костя: — "Хм... доводиться й так, коли хочеш своєчасно бути на праці". — "І вже де-кілька таких самих висунів полетіли під колеса", — додаю я, позіхаючи. Костя наче від скипидару забігав по кімнаті: — "Що ти хочеш цим сказати"? — хотів очевидно випалить якусь тираду, та глянув на мене, на брата, махнув рукою і вже своїм звичайним тоном сказав: — "про це ліпше нікому не говорити". — "Я теж так думаю. Добраніч, Олено". — Доки йшли до метро на станцію "Площа Маяковського", Віктор мовчав, аж перед самим входом вигукнув: — "Хоч би вже все це провалилось у самісіньке пекло!" — "Обережніш на поворотах, Вітько!" — перелякано обірвав я його: — у тебе жінка, дитина!" — "Знаю". — Більше ми не говорили. В чудовому підземному палаці, серед мармуру, струнких, блискучої сталі, артистично зроблених колон, під м'яким, прихованим у алебайстрових нішах, світлом, мовчки потиснули один одному руки і розійшлись. Він до потягу на Тушіно, я — на Курський двірець.

У який раз порівняв я метро з надземними трамваями, тролейями та автобусами. Там, нагорі, — лайка, штовхання, грубість, лається водій, лається кондукторша, лаються пасажери; тут — тиша, розмови впівголосу, чистота, мармур, ніжне світло, чистенькі, в білих рукавичках міліціонери походжують по платформі, ввічливо відповідають на запити. Ніби другий світ. А як би такі-о умови та перенести нагору, чи змінилися б люди, чи перестали б штовхати один одного під боки й гукати як несамовиті: — “Куди прьош? Не ндравітєся в тєснотє, — наймі таксі!.. Дай проїті! — А какогo чорта стоял до сіх пор?” — і т. д. і т. д. Може й змінилися б.

Метро — це добробут. Дати добробут, хай без мармуру й алебайстру нагору, дати втрое більше автобусів, дати... Хм, дати, дати!.. Дурна голова й думки дурні... Зараз спати, а будильник поставлю на шосту, хоч їзди тієї — з дому до станції 8 хвилин, до Курського — 12, з Курського до наркомату — тролейбусом — теж 12 хвилин. Разом півгодини. А півтори години мусиш брати в резерву і то трапляється, що мчиш до табельної дошки, висолопивши язика, аби до 9-ої встигнути зняти номерок. Оце тобі й “дати”...

2-ге Червня.

Почувається певна зміна. Головбух став офіційніше, сухіше. Сопє й сидить нині сам за “секретним”; мені передав більшу частину технічної роботи — звідомлення, підрахунки (самє нуднє для мене). Лія Мойсеївна чи знає, чи догадується: хитрий, лукавий погляд її ловив вже не раз на собі. Очевидно справа йде на “виліт”. А що вдіяти — не знаю. Вчора хотів був порадитись з Костєю. Бачу — не до речі. Вже як на брата визвірився. Здавалось, ось-ось готовий був відректисє від нього. То тут крапка... Чи кар’єру робить чолові’яга? Чи в партію мітить?.. Е, до партії йому, як грішнику до раю. З козацької (уральських козаків) заможної родини. Лєна (звичайно, “по секрету”) казала, що батько його лєсь подався з Унгерном до Китаю. Пєвніш, — береже шкіру чолові’яга, тай лізе з неї, як несамовитий... Та то його справа, а от мені що робити?.. Чи добре взагалі, що приши-

ся був до Москви?.. Перекидаю думкою сторінки минулого, з того часу, коли змушений був у 27 році покинути рідну Київщину (загаряче стало). Турксібська пустеля, Новосибірськ, Сталінград, Оранієнбаум, Очаків, Куйбишев, Херсон, — ціла тобі географія СССР... Нарешті Москва... Скрізь більш, як рік, не доводилось висидіти, а в Москві вже чотири роки. Маленький чоловічок загубився, затерся серед трьох-мільйонного міста.

Тут досі чи не звертали уваги на таких, чи занадто було “robotи” з іншими. Певно так. Тут столиця, великих риб, китів, так би мовити, — кінця-краю... Всі наркомати, головні управління, штаби, центральні урядові й партійні організації... Ге-ге, скільки ще тисяч сидить “не розібраних” після Ніколая Івановича Ежова!.. А до того, певно, й ті, що силкувалися “накрити” мене на десятках будівництв, самі у 37 році попали до славнозвісних “ежових рукавиць”... Ні, зробив я і слушно, і вчасно. Дякуючи Кості і... паспорту. А так, паспорт врятував. У 33-му, як обмінювали паспорти, отримав я замісто “провінційального” та ще й підозрілого українського паспорта столичний, ленінградський, бо я тоді працював під Ленінградом. Повезло. Бо з 37-го переїхати до Москви можна було лише за ленінградським паспортом (навіть київський чи тбіліський не варті). Помешкання тимчасово найшов на Арбаті (чоловік десь у Сібіру на роботі, родина на літо виїхала на дачу). Звичайно, без доброго “барашка в бумажне” не обійшлося (і управдому, й офіцерові міліції), бо треба приписку по Москві. А є приписка — є й робота. Почав працю в Цукрострою.

За місяць знову лихо: тато три тижні просидів на “вулиці Дзержинського”, забрали до лікарні, там і вмер. Одмучився наш старенький. Натомість сів Гриць. Та як сів, то й сліду не стало. Аж за рік написав картку до дружини з... Комсомольську на Амурі. В невідоме поїхав і другий брат — Микола зі швагром...

Віра у 36-му закінчила медінститут з дипломом, працювала в місцевій поліклініці. За півтора місяці по “виїзді” братів звільнили її за “ненадобністю”... Пише дівчина: ря-

туй! Заклюють мене тут! — Віра — наша наймолодша, мізинчик; гуртом стояли всі ми за нею. Треба рятувати. Кинувся до одного, другого, наскріб грошенят, заклад всі облігації; пишу — приїжджай! Пашпорт у неї самий провінційальний, та чи ж дарма та поговірка — “блат вище за Совнарком”. За п’ятисотку провінційальний пашпорт перемінився на самий столичний. Є приписка, є й робота. Побідували зиму в малесенькій кімнатці (я спав у загальній кухні), нарешті Цукрострой побудував два доми під Москвою. Знайшлась там і для мене квартирка. Переїхали, самі докінчували (після роботи, вночі): шпаклювали, конопатили, вставляли вікна, двері, копали каналізацію. — Було всякого... Покійний тато не дарма говорював: — “Не журись, синку; що було — те бачили; що є — те бачимо, а що буде, то побачимо”, — і кінчав завжди твердо, переконано: — “а буде, синку, те, що Бог дасть!” —

Для мене зараз головне, аби оця книжечка не попала, куди не слід. Я майже на 100% певний, що ні (не дарма ж я кінчав будувати цю квартиру), і Віра не знає. Може тисячу разів поралася біля моєї криївки, і ніякої підозри. Дасть Бог і нюхавки не донюхаються.

3-тє Червня.

Нарешті приємна новина. Хоч і не з того боку, де пече, але й те добре. Ранком у поштовій скринці дивлюсь: лист до мене. Здивувався, звідки він міг узятись, коли вчора й я, і Віра заглядали до скриньки — була порожня. А листи поштар розносять о 12-ій. За хвилинку стало зрозуміло. Розпечатано, певно, над чайником, прочитано і знову запечатано добрим канцелярським гуміарабіком. Цікаво б дізнатись, хто це серед мешканців наших двох домів “сексотує”. Що такий є, це ми вже давно знаємо; ще минулого року Костя помітив, що його листи перлюструються. Цікаво, хто і з якою метою? Чи з жіночої неперебірливої цікавості, чи за “особливим завданням?” — Еге, так і визнаєш!..

Лист від “Детгосіздата”. Просять зайти до них цими днями ввечері відносно “Сина Степів”. Нарешті! Місяця півтора тому надіслав до них моє оповідання для молоді з часів ук-

раїнської козаччини початку XVII сторіччя. Звичайно, російською мовою. Тяжко було вкладати в уста запорожців та й самого Данилка, що тікав на Січ, російську мову, але пригадав Гоголя, зітхнув і вправився.

По роботі поїхав до видавництва. Почули моє прізвище — розцвіли. Оточили, так-би мовити, увагою. Не вірили, що ніде не друкувався, хвалили “слог і стиль”, і сюжет, і драматичність дії і т. д. Запрошували приходити на літературні вечори. А коли я нарешті спитав, ну, а як же, мовляв, з друком, одразу прохололи, обіцяли передати на розгляд ще одного редактора, а мене повідомити. Не розумію, в чім справа. Якесь заковика є, а в чому вона — святий знає. Але все ж це підбадьорило мене. Я відчуваю сам, що оповідання не погане. Читав його з рукопису моїм друзям, — захопилися. А що головне, захопилась малечця: Борька (син Кості) й Петька (син знайомого інженера). Оповідання мусіло мені “вдатись”, бо й написано воно для дітей. Не знаю лише, чи буде воно взагалі надруковано, бо легше, справді, верблюдові пролізти в гольчане вушко, ніж простому смертному пробитись у касту московських письменників; але вже тим приємно, що “оцінили”. Ех, як би була змога писати те, що справді думаєш!

4-те Червня.

— “Здоров, Дробот! Скільки літ, скільки зим!” — Я стояв за високою лядою “американки”-їдальні на Ільїнці, кінчаючи порцію гарячих ковбасок, коли це знайомий голос за спиною і дружній “ляпас” по плечах. Обертаюсь — “А, Петухов! Яким вітром тебе сюди занесло?” — Радо здоровкаюсь з інтендантом 2-го рангу Сенею Петуховим. — “А що в “американці” пиво дудлять одні “шпаки”? — сміється, ставить поруч таріль з десятком ковбасок і кухіль пива. — “Що не говори, а на Ільїнці таки найліпші ковбаски. А ти що, скінчив?! Бери ще! Я, брат, тебе он скільки часу не бачив: поговорить хочеться до дідька”. — Я поглянув на довгу чергу біля продавниці і махнув рукою: — “Півгодини вже стояв, не хочу більше”. — “Ото чудний! Чекай-но!” — Петухов упевнено підійшов до черги, над головами тих, що

очікували в черзі простяг руку з десяткою, гукнув сміючись до гарненької продавниці: “Громадяночко! Дайте-но ще тарілку й кухлик! А решту я пізніше заберу... Посуньсь, посуньсь, громадянин, бачиш — пиво, можу облити”. — Черга мовчала, лише злими очима проводила “товариша-командира”. Хтось правда щось сказав. Петухов, посміхаючись, кинув через плече: — “Не бурчи, папаша, вистачить ковбасок і на тебе. А нам, папаша, за годину... фью-ю-ю... розумієш?!” — Ковбаски справді були смашні, й я з охотою взявся за нову порцію. — “Приїхав, браток, я з пару місяців тому, питаю, а де Василь?.. Еге, кажуть, спік рака. Кажу, брешете, сучі діти, Василь — свій парень. Питаю у Мурав’йова, розповідає... От, гади!.. Пху-у!” — Лише тепер я почув, як від нього потягло горілкою. А я вже з досвіду знав, коли Сеня “під мухою” — справа кепська, горланить, аж у Кремлі чути. Треба змінити тему. — “Зі мною все в порядку. А як твоя подорож?” — “Моя подорож? — Ліпше бути не може! Можна сказати: за кордоном побував”. — Я аж похолов. Було від чого. На голос Петухова не тільки ті, що стояли поруч, а й від сусідніх столів обернули голови. А Сеня весело підморгував мені: — “Але не турбуйся, цей закордонний дух швидко вивітрюється! Повною парою!.. За рік, щонайбільше буде Латвія зразковою советською республікою! “Будьте у Верочкі!” — Він ковтнув, не прожувавши, останню ковбаску, допив пиво. — “Ходім, Дробот, на повітря, душно тут... Зачини ворота — трепавку загубиш!” — спокійно обернувся він до сусіда, що забув про все, а весь, не лише вухами, а здавалось всією істотою вслухався до безпардонних виразів Петухова. Той почервонів, закліпав білими віями й похнюпив носа в таріль. — “Здачу забув, Сеня”, — нагадав я йому біля дверей. — “А, плювать! Нехай чорнявенька пару фільдеперсових купить. З мене, браток, вистачить”. —

Ми пішли в долину по Ільїнському бульвару. На дворі вже був вечір. Темносине небо, відкинуте сяйвом вуличних ліхтарів та світляками безлічі вікон, повисло десь далеко у височині, і жалібно тремтіли на його оксамиті срібні краплі вірок. Навкруги гуло безконечне людське море, гуркотіли,

грубили авта, тролей й автобуси викидали й ковтали людей із довгих витягнених уздовж пішоходу черг. Москва починала своє бурхливе нічне життя. Але на бульварі було досить тихо. Вдень тут повно дівчорі з мамами й мамками; на лавочках сидять старенькі дідусі й бабусі, гріються на скупому московському сонці, дивляться на денний гуркіт та метушню, і, певно, згадують іншу затишну, сплячу, жирну царську Москву. Зараз рідкі прохожі, а лавочки окуповані мовчазними, тісно притуленими одне до одного парами — по двоє на кожній з кожного кінця. Середина порожня, але ніхто не відважується бути “третім зайвим”. Хвилину ми йшли мовчки, потім Петухов глянув через плече й сплюнув.

— “Смерть моя! Так би й змазав по пиці!.. Стоїть, вершу роззявив, прислухається, психопат!” — вилаявся він. — “Так кажеш — заграниця?” — питаю. — “Формена, браток!” — Він ще раз глянув через плече й трохи принизив голос: — “Розумієш, спершу не добереш, де буржуй, а де робочий; де, брат, пролетарська куховарка, а де така-сяка фрі-фря!.. Нда-а...” —

Це “нда-а” мені сказало більше ніж все, що він сказав, чи міг сказати. Так багато було в ньому здивовання, заздрости, поваги і... злости. Іменно, злости, і це останнє почуття очевидно домінувало, бо він знову сплюнув, затягнувся цигаркою і сказав: — “Ти подумай, отака-о миршава Латвія і...” — Він покрутив головою: — “В Різі, розумієш, автомобілів, певно, більш, як у Москві, та які, браток, машиночки! Це тобі не “емка”! — Я посміхнувся: — “Але кажеш — стандартизуємо?” —

— “Будьте у Верочкі! — За рік, а то й менше! Товаришові Берії роботи хватає, хе-хе-хе...” —

Я вслухувався в задоволений регіт п'яного інтенданта 2-го рангу і бажав лише одного, аби який “психопат” дійсно не підслухав та не приставив нас за два квартали, на Луб'янку. А Сеня спокійненько ляпав: — “Ти розумієш, браток, настрої у цієї погані — пху-у! Оця петрушка з переселенням німців з Латвії до Німеччини... за умовою, розумієш?!.. Так що ти скажеш? — Майже всі німцями пороби-

лись! Бач, їм до Адольфа всім закортіло! Та чорт з ними, кай би самі їхали, а то і майно мають з собою забрати. Як це вам подобається!.. Там, браток, нашій комісії роботи по ву-ха: розбірати, де воно справжній німець, де латиш, а де чистісінький русак..." —

Він знову зареготав: — "А з русаками чиста комедія. Їх усіх у свій час поперероблювали на латишів. Іванов став Іванякас, Петров — Петрякас, Семенов — Семенякас... А, хай тобі грець!.. А нині оці петрякаси-семенякаси почали перероблюватись на Петердорф або Сіменбург... Ха-ха-ха... От, комедія! Там, браток, "біляков" з 19-го, як п'явок у багні, а наші хлопці їх на цугундер: — волензі нах Дойчланд, Іфан Іфанич? — Я, їх віль! — Найн, комензі бігте нах Москав... ха-ха-ха... — Чуєш, Вась, я теж по німецьки шпрехатх на-собачився". —

Ми дійшли до кінця бульвару. Я простягнув руку: — "Тобі куди, Сеня, ліворуч?! Бувай здоров!" — "Бувай здоров, браток. Ти гарний хлопець, а що до тих, — плюнь і бережи здоров'я". —

Я подякував і пішов праворуч, але Сеня знов гукнув на мене: — "Вась, ходи сюди! Я був тобі леза для голення привіз та віддав Мурав'йову. Ти не гнівайся. І от що я тобі скажу", — він нахилився до мене і вже тихим і майже тверезим голосом промурмотів: — "Ти, браток, того... запасайсь цукром... розумієш?! Ну, і консервів не завадить". —

— Навіщо, Сеня? — В гастрономах повно всякого добра". — То в гастрономах, а то хай буде у тебе в хаті. І коли я говорю, слухай. Цукру, отже, консервів... біленьких сухариків теж не завадить". —

З цим повернувся і пішов геть. А я, опанований думками, звернув праворуч і через Варварку вийшов на "Красную Площадь". Широкий простір, блискучий від вечірньої поливки асфальт, червоні зірки повисли на невидних у темряві шпильях, там, де колись блищали позолотою двоголові орли. Під саявом прожекторів трипотів на вітрі великий червоний прапор над білими стінами кремлівського палацу. Про-

жектори зо стін фортеці заливали ясным промінням майже всю площу; лише мавзолей та лавки по-під самими стінами ховались у густій темряві. Біля Спаських воріт стояла купка кремлівської охорони. Біля двох замкнених входів до мавзолею застигли, як злиті з бронзи статуї, вартові з рушницями з примкненими багнетами. Вздовж бетонової доріжки перед мавзолеєм проходили у протилежні боки спеціальні вартові. Інколи високо на стіні між зубцями з'являлася голова когось з внутрішньої охорони. Міцна варта. Але я знав, що й тут, на протилежному пішохіді, за 400 метрів від височеної кам'яної стіни, оточеної непрохідною живою стіною багнетів, тут теж повно охоронців. Тому, не зупиняючись, рівним (не дуже поволі, але й не занадто швидко) кроком перейшов площу до Ветошного провулка, і вже, коли звернув на вулицю 25-го Октябрі, зітхнув з полегшою. На "Красній Площаді" зупинитись більш, як на пару хвилин, небезпечно. Це я пізнав з власного досвіду.

У 34 році вперше я приїхав до Москви з річним звітом. Наш трест містився у величезному на весь квадратний блок будинкові на Ветошному ж таки провулку. Домовились ми з нашим колегою з начплянкового відділу, що я на певну годину буду чекати на нього на розі Ветошного й "Красної Площаді". — Він бував вже в Москві і знав всі тут ходи й переходи. Дістався я до площі, став на краєчку пішоходу, засунув глибоченько руки в кишені бекешки (мороць стояв добренький), почав, як справжній провінціял, ловити гав, розглядати площу, й оці самі зірки, і прапор над палацом, і мавзолей. Не знаю, скільки я простояв, певно, не більш, як хвилин з п'ять, коли враз мої лікті ззаду стиснули чийсь горячі лапи і голос по-за спиною сказав тихо, але з такою погрозою, що в мене все похололо: "не обертайтесь, не пручайтесь, рук з кишень не виймати! Пішли!" — Не встиг я ойкнути, як опинився в темряві під ворітьми між двома здоровими "дядями". В руці одного з них поблискував пістоль. Руки другого "дяді" швиденько, досвідчено обмацали мене всього. Нова команда: "Витягни руки! Підійми до гори!" — В голові майнуло неймовірне: невже в центрі Мос-

кви, на самій “Красній Площаді” оперують бандити? Я спробував запитати: — “чого вам треба?, та у відповідь почув грубе — мовчать! Поговоримо де-інде!” “Є що? — звернувся він до колеги. “Ні шиша!” — Дядя з пістолем тихо свиснув, біля нас, як з-під землі вродилась, виросла тінь третього “дяді”, цього разу у формі міліціонера. — “Доставить і допитати”, — буркнув дядя з пістолем — лазять тут всякі, вештаються”. — Дядя-міліціонер лагідненько взяв мене під лікоть, а ті двоє миттю шезли, як корова їх злизала.

На вулицю ми не вийшли. Йшли десь великим порожнім будинком, з лабіринтом ходів, переходів, мостиків, поруччя, слабенько освітлених трьома лихтарями, що звисали десь з висоти п'ятого чи шостого поверху прямісінько під шкляною забрудненою стелею. Я знову спробував спитати, в чому ж таки справа. Він мовчки підвів мене до темних дверей, сіпнув за дротик. Двері розчинились, сяйво лихтарика засліпило мені очі, і я опинився... у вартівні міліції. “Ось ще один, — промовив мій охоронець, і раптом шез, як і перші двоє. Після нового обшуку і надзвичайно пильного студіювання моїх документів (а їх я мав на шастя при собі всі, які мати мусить кожний порядний совєтський громадянин: паспорт, військовий білет, трудову книжку, професійний білет, картку осоавіохіма, командіровочне посвідчення із штампом залізниці, що квиток видано такого-то числа і місяця. Вже після цього з'явився із дверей у задній стіні вартівні новий “дядя” у цивільному і почався допит: — хто я, де народився, де працюю, чому опинився в Москві, де і в кого зупинився на квартирі, з ким приїхав, до кого приїхав, як прізвище начальника будівництва, управляючого трестом, головбуха тресту і т. д. і т. д., аж доки у мене в голові все не замакітрилось. Я відповідав, запевняв у своїй невинності, а в самого весь час думка: та за що ж, власне, мене забрали? Нарешті дядя запитує: — “А що ви, громадянин, робили на Красній Площаді?” — “Нічого, стояв собі”. — “А чого то стояв собі?” — “Чекав на колегу”. — І далі почалось знову: на якого колегу, а чому чекав, а де цей колега, а чому саме чекав на Красній Площаді і т. д. і т. д., доки у мене в голові знову не заплуталось.

Потім “дядя” зняв телефонну слухавку і почав дзвонити. Він викликав і управляючого трестом, і головбуха, і плановий відділ, спитав чи є там мій колега, і його запитав, чому він не прийшов на “свіданіє” зі мною, подзвонив і до господині, де він зупинився, і чи то правда, що він у неї, і чи вона знає про нього, і чи знає, з ким він приїхав до Москви, і чи вона знає, хто такий Дробот... Отже, забрали мене якраз, коли на Спаській башті Кремля вдарило 9.15 вечора, а вийшов я з “отделенія” в 11.45, вийшов з “напутствієм”: — “Зарубіте себе на носу, таваріш, (о, вже не громадянин, а товариш, дяка Аллахові), што свіданія на Красной Площаді не назначаются і ротозействовать также не рекомендуется! Панятно?!” — Похлопав з лагідною посмішкою мене по плечах і додав: — “А о том, где вы били, што віделі і слышали — ні гу-гу! Панятно?!” —

Отож, після такого досвіду я не дуже долюблюю цю широченну, як толока площу, а вже зупинитись на ній, то вже ні! Хай який інший провінціяльний “ротозей”, — а мені досить! Характеристично ще одне: В тресті, куди я з'явився лише другого ранку, ніхто ані словечком не запитав мене про вчорашню подію, лише на обличчю головбуха, коли він здоровкався зі мною, був вираз, ніби я справді вкрав гроші або зарізав рідну сестру. А ще чудніше, що я й сам почував себе приблизно в такому ж стані. Масова гіпноза, чи що?.. А після звіту мене ласкаво звільнили за “консервацією” будівництва, хоч там ще було праці на рік... Отаке-то буває.

7-ме Червня.

Сеня Петухов не збрехав. Третій день вже ми з Вірою навантажуюмо наші “авоськи” цукром та консервами і бачимо, як справді на очах, щойно забиті до схочу, полиці продуктових крамниць збіднюються й порожніють. Цукру дають вже по кілу на покупця, і доводиться вдруге і втретє непомітно ставати у довгі хвости до каси, а потім до продавця, аби купити три кіла. Всілякі рибні й м'ясні консерви шезли, їхнє місце заступили славнозвісні свинобоби та баклажанна ікра. Гаразд, і це знадобиться. Яєць дають по півдесятка. О, бачу, я знову вживаю це трохи забуте слівце — “дають”, а

воно таки так — починають і в Москві вже “давати”, що є, а не продавати, що хочеш. Кажу Вірі про сухарі, вона сміється, — мовляв у нас у клініці білі булки в помийницю викидають. — Це було позавчора, а сьогодні, бачу, принесла з роботи три фраззолі, порізала на тоненькі круглячки й винесла на сонечко сушити. Я посміхаюсь, а Віра каже: “сусіди вже цілу торбу насушили... Та хіба лише сусіди? — Вся Москва скуповує все, що може: — від чорного хліба й сірників до хутра й годинників. Але не встигає скуповувати, бо крамничні полиці порожніють ще швидше. В часописах про це ні словечка, лише дехто з “влассть імуших” висловився скупенько про “спекулянтів, які силкуються породити паніку”.

Віра кличе до кіна, на “Богдана Хмельницького”. Квитки їй дав якийсь полковник, що лікує очі в її поліклініці. Віра просто не нахвалиться ним: такий ввічливий, інтелігентний... Я сміюся: чи не збирається моя сестричка вилізити у “товаришки полковниці”? Заперечує, застарий, мовляв, а вона не Мотря Кочубіївна. Кажу — “певно, й твому полковникові далеко до старого орла-гетьмана”.

9-те Червня.

У суботу дивився “Богдана Хмельницького”, вчора — “Суворова”. “Богдан” не сподобався мені: ані фільм, ані сам Бучма. Чудовий актор, талант великий, але не Богдан, і Богун не той. Взагалі, всі образи не ті; не лише не історичні, а й не правдиві, не життєві. Ї оформлення бідненьке. А от “Суворова”, то вже зробили на всі 100%. Який зворот зробила советська кінематографія за останні роки: спочатку безконечна халтура з доби громадянської війни, серед якої запам’ятався лише один фільм — “Чапаев”. Після “Чапаєва” вже Щорс” був дрантя, як і “Человек с ружьом” і інші. Потім халтура доби мирного будівництва. Як не силкувались і режисери, й актори (а серед них не мало чудових акторів, взяти хоч би Качалова, Москвіна, Тарасову), але все їхнє “соціалістичне будівництво” виходило мертве, прилизане солодким медом “героїв” партії намазане.

І от прийшла доба “советського патріотизму”. Це вря-

тувало і літературу і кіно. Пам'ятаю, як читачі “Петра Першого” напочатку ховали навіть книжку від сторонніх очей, не дивлячись, що вона пройшла цензуру і видана госіздатом. Бо було страшнуvато. І на тобі — фільм “Петро Перший”, ще й у двох серіях. Де там дівся той більшовик Чапаєв! От, Петро Перший, о, то був герой! Та він же “свой парень в доску”, оцей Петро. Й як би дурні історики не написали, що він був царем, то його відразу б “сопричислили” до пантеону родоначальників більшовизму. Потім “Олександр Невський”. Цей вийшов слабше, і зараз він не в моді: союзників, бач, на Чудському озері потопив. А нині “Суворов”. І цей ніякий не граф і не князь “обоїх імперій”, а “простой русскій человек”, і як такий, лупить усіх ворогів “Расей-матушки”: і поляків, і французів, і турків, і австрійків. Грають найліпші актори; влаштування коштує не оду сотню тисяч, зате ляпають і Петрові, й Олександрові, і Суворову аж руки пухнуть.

А от з “Богданом” щось не те. Не те!.. Очевидно Москва більш закохана у п'яньенького Карася та у “гоп мої гречаники” Паторжинського чи “Ой, я нещасний” медовника-Козловського, ніж, хоч і причепуреного по-московськи, але все ж чужого, незрозумілого, а тому й підозрілого гетьмана Богдана. Пишуть, що кінчають знимку “Адмірал Нахімов”. Зараз вже ні письменників, ні режисерів не втримають і на ланцюгу. Яке широке поле: вся російська історія по-царському Устрялову в подарунок їм піднесена, як яблучко на золотій мисочці! Скільки тут ще героїв недоторкнених: і Андрій Боголюбський, Іван Калита, і інший Іван Грозний, і Єрмолов, покоритель Кавказу, і Паскевич, усмиритель Польщі, і вірнопреданий царю-батюшке Кочубей!.. Тільки пиши та крути! Он, “Жізнть за царя” як виспівують у “Большом оперном”, де подівся Шостаков із своїм “Тихим Доном”? Цікаво, куди воно крутнеться потім? Чи може це вже стало? — Не нам, грішним знати! Наша справа — мовчати та, як казав старий Тарас, — благоденствувати.

Перечитав щойно написане, і морозом обвіяло!.. Знищити негайно! Лише ідіот може так безглуздо класти голову

під сокиру, та хай ще свою одну дурну, а то й Віри, а може й тих, що ще залишились вдома: матусі, старших сестер... Ходив-ходив, і думав-думав... Ні, не в силі чомусь знищити написане. І певен, що зараз товаришові Берії з соратниками не до москвитян, йому, як казав Петухов, і в Литві, і в Басарабії, і в Буковині, і в Виборзі... Он, як майнули хлопці! Підкруглили кордони. Чужої землі не хочемо... Звичайно, яка ж це “чужа земля”, коли це, мовляв, були землі “дідичні й отчичі царя і обладателя всея Росії”... А що які ніколи й не були, то дурничка, зате вони єднокровні брати, і ми їм простягли руку допомоги”. Гарний анекдот ходить по Москві: ми їм простягли руку, а вони й ноги простягли. Правда, ще не зовсім, але “будьте у Верочки”.

10-те Червня.

Їзлив знову до Детіздата. Таємниця відкрилася досить просто. Запропонували спів'авторство (мовляв, потрібно внести деяку коректуру, і те, і се). Подумав і... згодився. Дідько з вами, аби почати друкуватись, хай би в якості спів'автора, а там... Що там, Василю? “Куди прьош?” Не вилізти тобі в люди до смерті. Зараз, брате, тобі анкетку: де народився, де був у 19 році, де твої брати, де твій батько, хто був твій дід, і прадід... І амба! Загинеш, акі обре... Ні, куме, не трать сили, спускайся на денце. Клацай собі на рахівниках, доки ще й те дають тобі робити... Н-да-а! А цукру вже не дістанеш. Віра принесла пакуночок чаю із шпиталю. Жінка — це таке створіння, що як вже почне, то й сам Геркулес не в силі буде зупинити.

12-те Червня.

Не шукай біди, сама завіта! Вірин полковник запропонував їй перейти до кремлівської поліклініки. Леле моя! Ще цієї халепи не вистачало! Бідна сестричка дивиться на мене переляканими очима і мовчить. А я ламаю голову, що його вдіяти, аби обережненько обминути цю несподівану Харібду. Пропозиція така, що за неї тисячі москвитянок віддали б усіх себе з батьками у придачу. Жарти?! — кремлівська поліклініка! А для нас — це кінець. На першому ж питанню в

анкеті — кінець. Хай би його чорти взяли цього симпатичного полковника! З серця накинувся я був на Віру: — треба було себе виставляти! — “Я не виставляла, Васю, я лише працювала, як належить”. — Так, вона права. Всі ми українці отакі-о. Не можемо працювати аби як, мусимо “як належить”. Пригадую, як у нас на селах говорили про салдата, що повернувся з війська додому: — “та куди воно годиться, навіть і личка не почепили!” — Десь служити чи працювати і не мати личка, — це для нас сором. І мені сором був залишатись звичайним рахівником, ба навіть бухгалтером. Ні, давай вище!.. А Олександр покійний, а Микола?! — Всі ми такі! І хоч знаємо, що собі ж робимо гірше, а пнемось, всі сили прикладаємо, аби працювати, як належить, аби не залишитись “без личка”... А спитати для кого? для чого?..

Домовились, що Віра буде відтягати свою відповідь, скільки зможе, а я буду шукати працю десь на периферії і заберу її з собою. — “А якщо не відпустять?” — “Відпустять! Клініка помешкань не має, а це, коли я виїду, заберуть відразу. Хочеш — не хочеш, а мусиш і ти виїхати”. —

14-те Червня.

Нове лихо! Отримали телеграму від Ліди. Мама тяжко захворіла. Просить приїхати негайно. Віра плаче. І в мене кепсько. Пригадую все, все з дитинства. І завжди, скрізь, у всьому життю мойому, братів, сестер, всієї родини нашої бачу її, маленьку на зріст, велику серцем матусю! І вона все своє життя робила, “як належить”; все життя своє віддавала, щоби діти коваля Андрія Дробота “вийшли в люди”... Вийшли, матусю, тобі на горе, на лихо усім нам... Віра звзатра буде просити відпустки. Мені їхати аж ніяк.

15-те Червня.

Кепсько! Відпустки припинені, хто зараз у відпустці — відкликається негайно до праці. Країна мчить кудись у темряву. Про це вже говорять майже вголос. Особливо, після комунікату ТАСС про німецькі скупчення на кордонах. Але, — що там не буде, а треба, аби Віра виїхала. Вона каже,

може полковник Рославлев допоможе. — “Проси, Віро. Згоджуйся й на Кремль, але перш за все проси відпустку!” — Трохи підбадьорив...

16-те Червня.

Ще раз переконаюсь, яка то велика сила “блат”! Все зробити! Віра розповідає: — “Всі були проти, весь трикутник, а прийшов з палати Рославлев, сказав двоє словечок директорові, і все — як по маслу!” — Дали їй відрядження на два тижні (відпустки дати не можуть за наказом). Віра з клініки помчала прямо до Київського двірця. Квитків нема й не передбачається. Вона до міської каси. Те саме. Що робити? — Дзвонить до полковника. Той сміється: — взавтра вранці зайдете до мене попрощати, Віро Андріївно! А зараз, каже, їдьте додому і пакуйтесь. —

Віра сєє. Як у казці, за магічною паличкою доброї чарівниці. Полковник любенько попрощав Віру, передав їй ки-тицю бузку (чудовий перський бузок) і наказав до міської каси: — за бронею число таке-то видати пред’явникові квиток за таким-о маршрутом. — І додав на словах: — не віддавайте цю записку, вона вам пригодиться, як будете їхати назад. А як зачнуть, може, “бузіть”, скажіть, що подзвоните до мене. Так і сталось. Віра і досі регоче, як згадає, які перелякані стали очі в касира, коли вона згадала про полковника. — “Ні, ні, каже, не треба. Ось квиток, і плацкарта до м’якого вагону. Ваш потяг відходить 20-го о восьмій сорок п’ять вечора”. —

20-те Червня.

Гора з горою не зходиться, а люди... Але за чергою. Проводив Віру. На платформу нікому виходити не дозволено, крім військових за спеціальними перепустками. У Віри дві валізи, вщерть наповнені всілякими консервами та цукром. Як вона, бідна, вправиться на Бахмачу з пересадкою? Отож, поцілувались на прощання. Властиво, попрощались ми ще вдома. В останнє сказав їй: — “ти там будеш ближче до подій. В разі чого — не рвись сюди, сиди вдома. Лікар Макаревич, коли живий ще, дасть посвідку”. — Помахав в остан-

не капелюхом, коли Віра, обминаючи дощові калюжі, простувала за носієм, і пішов до газетного кіоску. Взяв “Ізвестія”, плачу гроші, рядом стоїть громадянин, високий, у темному плащі, в капелюсі, бере “Правду”. Глянули несподівано один на одного і... обомліли! Бувають же такі несподіванки! Мовчки вийшли із двірця на площу, ввійшли до метро, і вже там, на платформі, безпечні від чужих очей і вух, вп'ялися одне одному руками. Хвильку ще мовчали, лише обмацувались взаємно очима. Потім уривчасто: — “Живий?!” — “Як бачиш!” — “А я гадав...” — “Та й я був майже певен...” — Який потік слів рвався з серця у кожного, але стояли з закам'янілими обличчями, руки в кишенях, уступаючи з дороги подорожнім. Потім ще раз стисли руки на прощання: — “Отже, живемо, Васильку?” — “Живемо, Петрусь!” — “Бог дасть, побачимось!” — “Бог дасть!” — “Бувай здоров, голубе!” — “Прощай, Петре!..” — І все!

Я сів до одного вагону, він до другого, ніби загубившись у натовпі. Вийшов на Охотному, йдучи повз мене, він приторкнувся до капелюха, на устах майнула радісна і разом з тим гірка до болю усмішка. — “Гатов!” — Потяг рушив. Ще останній погляд на високу постать, що прямувала до елевейтора, і потяг ринув у темряву тунелю... Петро Радченко!.. В останнє бачились восени двадцятого року під Дунаївцями, на Поділлі, 18 років з гаком... Беріг я твою пам'ять, Петре, разом з багатьма — багатьма дорогими могилами. Від нині буду берегти тебе живого. Але хто ти зараз, де ти, що робиш, чим живеш, — не знаю, і не треба знати! Як і тобі не треба знати, де я, що я. 18 років — довгий час, довгий шлях... Прощай, Петре!..

21-ше Червня.

Чудесний день сьогодні. Перший справді літній день. Так остогидли звіти та балянси, що вирішив ввечері гайнути до Парку культури і відпочинку. З Курського подзвоню до Кості може й він вибереться... Віра певно вже дома. Як там матуся? Обіцяла сестричка негайно написати.

Того ж дня. Перша година ночі.

Був у парку. Сам. Костя й Олена поїхали до Віктора. Кликати мене, але сьогодні не хотілось сидіти межі чотирьох стін. Волікся до втоми по величезній площі Парку. Повно молоді, дуже багато військових. Пісні, танки, голосіння радіо, регіт, парочки “в обнімку”, і по темних і по світлих закутках... Випив теплого, поганого пива... Обридло. Пішов пішки. На Кримському мості зупинився. Тиха, чарівна ніч. Темне провалля ріки у глибині під ногами, де-не-де просякнене промінням від ліхтарів на дальших мостах. Швиденько попихуючи біжить мотокатер, посвистує, причалюючи до берега. Праворуч високо в повітрі кружляють різнокольорові лампіони повітряних колес у Парку. Ліворуч далеко за викрутом Москви-ріки ледве помітні червоні кремлівські зірки. Пізній місяць, вже пощерблений, червонаво підіймається у височінь. Підходить чоловік у формі, стає поруч, білі рукавиці обмацують чавунні поруччя.

— “Що, громадянине, замислились?” — питає, не повертаючи голови. — “Задивився, товаришу міліціонер”. — “Красіва, а?!” — “Гарно”. — “Нда-а... Гарно, то воно гарно, але краще йдіть собі потихеньку. Не дозволено тут зупинятись”. — “Добре, я піду. До побачення, товаришу міліціонер”. — “Добраніч, громадянине”. — Воно краще їхати додому, отут у себе на веранді сиди й дивись, скільки хочеш, ніхто тебе не прожене. Еге, не прожене, а завтра управдому, кисленько посміхаючись, завваже: — “Товаришу Дробот, у вас цілі ночі світло горить. Так не можна. Ощадність струму, знаєте?!” — Гаразд, товаришу Ляпіс, не буду вам дратувати печінки, лягаю й гасю світло... Взавтра поїду до Віктора.

ВІЙНА!

22-ге Червня.

Дев'ята ранку. Сиджу і напружено дивлюсь на чорний кругляк радіоголосника. Щось трапилось, і то важливе. Але що?.. Ось, знову: — “Увага, увага! Говорить радіо-висильня “Комінтерн” і з нею сполучені всі радіовисильні Совет-

ського Союзу. Слухайте, слухайте, не відходьте від радіоприймачів! Незабаром має передаватись надзвичайне урядове повідомлення". Кляп-кляп, і знову — тара-ра-раріра-ром... Викличні висильні: — початок "широка страна моя"... Це продовжується вже більше півгодини. Кожні три хвилини: — увага! увага! надзвичайне урядове повідомлення... — Зараз вся величезна країна напружено слухає і чекає... Чекає на щось справді надзвичайне, щось грізне, бо ще жодного разу такого не було. І в мене, не дивлячись на теплий ранок, на веселе сонце, яке вже височенько підбралось на блакиті неба, по спині пробігає морозець, і волосся на руках їжачиться... О, знову. "Слухайте, слухайте! За дві хвилини промовить до населення Советського Союзу замісник голови совнаркому нарком закордонних справ Вячеслав Михайлович Молотов. Слухайте всі надзвичайне повідомлення уряду!.." —

Війна! ВІЙНА!.. Сталось!.. Стурбований, трохи хрипкий заїкуватий знайомий голос: — "гра-а-ждане і гра-а-жданкі Советского Союза... С-сегодня в четыре часа тридцать минут утра немецкие самолёты произвели налёт... наши пограничные часті вступілі в бой... немецкій посол Ш-шуленбург"... — ВІЙНА!.. Німецькі літаки, очевидно зненацька, бомбардували Київ, Мінськ, Львів та інші міста. Німецька армія перейшла кордон. Військовий стан оголошено по всій країні..

Чудно й якось неймовірно. На це чекали довгими роками; на це особливо чекали останніми місяцями; це висіло в повітрі, як вогкий, клейкий туман, останніми тижнями; але тепер, коли ось воно сталось реальне, грізне й жорстоке, жакливе у своїй реальности, — неймовірно, що воно дійсно сталось. Дивишся на чорну рурку голосника, що гремить маршами та бойовими, на зразок "всех наб'юм і в плен вазьмьом" піснями, а в міжчасі повторює виступ Молотова... І все ще не віриш. А це так, це правда. Вчорашні друзі, співники проти Англії й Франції, з якими ще не повних два роки підписано двадцятирічний пакт про шире дружбу й наперед, — сьогодні вчепились у горлянку один одному в смертельному змаганні. Бо це — так. Це війна до смерті. Бо он Франція, Бельгія, Голандія, інші — вони завойовані; так, але вони

існують і будуть існувати, може трохи зменшені, може з іншими урядами, але будуть існувати, як суверенні держави, а тут — кінець або одному, або другому! Або зникне з лиця землі оцей Советський Союз або Німеччина... Пригадую слова Леніна у 19 році, коли Москва була охоплена сталевими кліщами білих армій: — “Може нас примусять піти геть... Щож, уходячи, ми так грюкнемо дверима, що весь світ затремтить”. — То було у 19, а що ж буде нині при Сталіні?.. Якщо німці погромлять червону армію... Якщо тисячі танків і літаків з червоними зірками залишаться на побоевищах купами обсмаленого заліза?.. Нелюдський, нечуваний, смертельний жах!.. А як ні? Якщо станеться навпаки?.. Чуєш, як горло дере хор Александрова: — “і пехота пайдьот, і лінкори пайдут, і памчатся ліхіе тачанкі”... щож тоді?.. Ясно: — “над міром наше знамя веет”... Тоді все, що мріялось два десятки років, що плекалося в найглибшій комірці серця, все ляже в яму, і може навіки... Але ти, Василю, мусиш знайти себе зараз, у цей день 22-го червня 1941 року Божого, знайти свій дальший шлях! Мусиш твердо знати, що маєш робити сьогодні, завтра, післязавтра, щоби зберегтись, уціліти, не впасти у страшні шелепи знищення. Може ти ще знадобишся на будуще путне... Може Господь таки зглянувся, і зі смерті, з руїни великої, з полону страшного постане оновлена рідна Земля?..

Того ж дня. Ніч. Настоявся за день у жахливій черзі, вислухав (разом з тисячами інших москвитян) закиди у “ліповом патріотизмі”, але встиг продати облігації виграшного займу, а ці 400 рублів, це всі наші з Вірою заощадження... Забіг до Кості. Де там! — Вже бере Берлін, і розстрілює Гітлера, і “звільняє Європу”, у нього вже ось тобі на золотій мисочці “всесвітній союз советських республік”... Чорти його батька знають — чи він так вдало “розігрує” патріота, чи справді “перевиховався”? Так чи сяк, а від нині буду від нього подалі...

Москва, як розворушений комашник. Люди бігають, як очмалілі. Голосники ревуть маршами, а в міжчасі передають накази про цілковите затемнення; кара за військовим часом.

Згадав, що й мені треба налагодити. Помчав додому. Щільно завісив вікна килимом та ковдрами. Запалив світло, вийшов на двір — ніде ні цяточки світла; гаразд. На вулиці де-не-де купки людей; говорять між собою стиха, майже пошепки. Залізниця, село, ліс, поля навкруги, — завмерлі, темні, прищулені. Чекають... Лише вгорі, з чорного зоряного неба гудуть без перерви мотори. Гудуть зранку, нині гудітимуть вдень і вночі. Аж доки... Один Бог знає, коли прийде це "доки"...

23-тє Червня.

Сьома година вечора. Все ще чудно й неймовірно. Немов якийсь величезний гокус-покус. Таке сприймання помітно майже у кожного. Ніхто не гадав, що німці "підступно" попередять нас. Чекали на інше, як кажуть москвитяни — "какраз наоборот"... До цього ще майже повна мовчанка офіційних джерел. З фронту передано лише куце звідомлення: "очайдушні наступи ворога скрізь відбито з тяжкими для нього втратами"... Але радіо голосить про загальне затемнення, про суворі кари, про призначення домових команд для боротьби з повітряними нападами... Неймовірно, але факт, а факти, як визнавав ще Ленін, — це уперта річ... В наркоматі у нас (та чи лише у нас?) все розгойдалось за один день. Верховка десь на постійному засіданні, що, як кажуть, почалось зо вчорашнього вечора. А ми робимо вигляд, що працюємо. Справді, так нікчемно, так, навіть, безглуздо виглядають оці нотатки та завваження на адресу головбухів різних трестів та будівництв, що ось я виписую, аналізуючи їхні звіти. Я і Красинський більше мовчимо, зате Лія Мойсеївна тріскотить, як заводна машинка. Але, — до дідька, коли хоч чверть правди в її байках, то сьогоднішні німці-фашисти це не ті, яких ми знали по вісімнадцятому році, це якась нова порода потвор.

Того ж дня. Ніч. Як сніг на голову: Віра повернулась. От, бідолаха, що перенесла вона за троє діб подорожі. Вночі 20-го від букси чи що загорівся один вагон. Зчинилась паніка. Люди на повнім ході плигали крізь вікна (двері вночі замкнені), вбивались, ломали руки, ноги, падали під колеса. Якось

роз'єднали потяг, позбирали поранених, пересадили подорожніх із палаючого вагона до інших. Половину вагонів паротяг відтягнув до станції Сухиничі. Потім звідти прийшов рятувальний потяг, загасив вогонь і потягнув другу половину на ті ж Сухиничі. Це вже було вранці. Поставили потяг десь “у запасі”, бо всі колійки, скільки оком глянеш, були забиті військовими ешелёнами. Величезні платформи, щільно вкриті брезентами; пасажирські потяги, червоні вантажні — з веселим реготом та співами червоноармійців. Минув день. На всі запити, прохання, умолювання подорожніх з Віриного потягу зневажлива, а коли й лайлива, відповідь: “ваш потяг вибився з графіку, мусить чекати. Коли накажуть, тоді й відправимо”. А оскільки це “накажуть” було невідоме й невловиме, то потяг простояв цілий день і цілу ніч на станції. Все, що було в буфеті, подорожні поїли за перші години. Люди зголодніли, діти плачуть, одного старого, що перебігав рейки (бігав за “кип'ятчком”) зарізано маневруючим паротягом. Віра роздала дітям де-що зі своїх запасів.

Удосвіта 22-го рушили. За годину десь на полустанку зупинились, і враз згасла електрика у вагонах. Люди вже звикли, нічого не питали, мовчали і лише дехто раз-по-раз тихенько крехтав. О 8-й ранку потяг знову рушив... назад, на Сухиничі. Там довідались про початок війни і що потяг має повернутись до Москви. Всіх подорожніх перевірили, військовим наказали зголоситись у команданта станції (і така військова посада вже вродилась). Деякі смільчаки, в тім числі й Віра, почали було протестувати, та враз пришикли, коли їм гаркнули: — “ви, што, громадане, не панімаєте, што такое вайна?” —

Ще день простояли на станції. Вагони увесь час напакувували новими подорожніми, спорожнюючи інші потяги, так що не було вже де ні стояти, ні пройти. Віра дякувала Богові, що мала верхню полицю, яку довелось поділити лише з двома дівчатками. Ввечері нарешті рушили. Це була не їзда, а мука. На кожному роз'їзді потяг стояв біля години, а на більших станціях 4-5 годин. Ледве о 8-й вечора дотяглись до Москви. Бідна сестричка майже не жива, з порожніми валіз-

ками, допленталась додому... Оце тобі й фокус-покус! Треба взавтра ж переказати грошенят матусі. Телеграму Віра надіслала ще вчора.

Щойно передали указ верховного совету: головнокомандувачем призначено Сталіна, командуючим фронтомі маршалів Тимошенка, Ворошилова та Буденного. Останній командує українським фронтом. Тримайсь, Семен Михайлович! Це тобі, браток, не Денікін з Врангелем!..

24-те Червня.

“Затяжние оборонительные бои. Враг несут огромные потери”... Наказ здати радіоприймачі. У сусідів вже забрали. Добре, що я не купив, а то бувай здоров!..

25-те Червня.

Віктора покликали до війська. Мав лише 24 години на збори. Подзвонив мені на працю, попрощавсь. Слова бадьорі, пишні, але як сказав на останнє: — “прощай, друже, мабуть вже не побачимось!” — так, наче хтось за серце розпеченим залізом схопив... Воно так, напевно — не побачимось...

Москва прудко міняє обличчя. Зовні воно ніби й непомітно. Її авта, й автобуси, й тролеї, й пішоходи, все, як було, і гудить, ніби так само місто, але якось “нутром” відчуваєш, що це щось роблене, неправдиве, що за лаштунками цього спокійного, розміреного життя, притаїлось щось нове, оте саме невидне, але грізне, що вважалося мені першого вечора війни.

26-те Червня.

Часописи повні першими дописами “на фронтах отечественной войны”. Б'ють у цих дописах німців, аж курява схоплюється. Але офіційні звідомлення скупенькі: — “Наші війська зайняли нові оборонні позиції... Бої в районі Брест-Литовська... Львівський напрямок”... — Скрізь по місту поналіплювано плякатів. Чорний, бридкий чи то павук чи то восьминог простяг скрючені на взіречь свастики лапи з кігтями, які одну по одній відрубую мечем советський багатир. Або: — нагорі — череватий Наполеон маршує згорда на

Москву, а потім побитий, замезлий, босий тікає чим швидше від російського багнета (так би мовити, історичний спогад), а надоліні плякату вже сучасність: — Гітлер, у вигляді божевільного сидить на плечах німецького салдата й бичем жене його у прірву полум'я війни; а порядком німець лежить мертвий як колода, а Гітлер в'ється на тому ж багнеті, як пришпилений метелик. —

О, знову згасла електрика! Починається... Згадую холодну безпроглядну темряву ночей громадянської війни. Треба взавтра дістати добрячого бідона й купити літрів з 20 нафти. Скрізь майже почесне місце вже заступила стара приятелька-нафтова лампа. В яких крамницях був старий запас, розкупили вмить; спробуй нині купити. Взагалі в крамницях майже нічого не залишилось від старої "розкоші", а хвостики біля них ростуть. — "Нічаво, дело знакомое", кажуть москвитяне. А вже як тут отаке, уявляю, що робиться у завжди голодній провінції...

Вийшов на веранду. Для мене ця справа трохи нині складна: або треба гасити лампу і помацки шукати дверей, які, як на гріх, десь зникають, або ставити лампу в кутку, прикрутити гнота, щоби лише не згасла та ще й завісити з усіх боків, і тоді вже швиденько — рип, і причини за собою двері. Знаю, що глупство, але коли очі домових спостерігачів або й так "добровільних прохожих" помітять блиск світла, — будеш мати приємність, яку і не проковтнеш. Тепер палити цигарку на повітрі вночі, і то боязко. А темрява що навкруги, мабуть такою була і біблійська "тьма кромішня". Навіть ліхтариків на рейках не видно. Невже німці долетять до Москви?.. А що ж оті-о, що гудуть десь високо вгорі?..

27-ме Червня.

"Ріжское направление"!.. Овва! Що то тепер скаже бравий Сеня Петухов?.. Звідомлення дуже куці. Одні "направлення", а де саме йде лінія фронту, чи далеко заїздили німці — невідомо. Москвитяни мовчать, наче всім язики повтинали, навіть Лія Мойсейвна припишкла. Робота через пень-колоду. Ніхто, в першу чергу самі ми, не цікавимося нашими "ана-

лізами” та “завваженнями”. Віра принесла торбу новин. До її шпиталю привезли перших поранених підчас бомбардування летовищ. Поранення жакливі, особливо дріб’язками скла. Вчора в них без попередження вимкнули світло. Лікар, що робив складну операцію, зненацька проткнув скальпелем око хорому. — “Знаєш, Васю, — каже, — я звикла вже й бачила всякого, а тут мало не зомліла, як з раптової темряви вибухнув жакливий зойк пораненого. Це не крик був, а рев, виття якесь звіряче! Жах!” — Я, щоби одвести її думки, питаю: — “а твій полковник, як він?” — “О, виписався ще 22-го”. — “От, і слава Богу!” — “Чому?” — “Що про тебе забув”. — “Та нині й не візьмуть. Від нас вже четверо сестер мобілізували”. — У мене похололо: — “А ти як?” — “Не знаю, Васю. Казав мій дижурний лікар та й сам професор, що мене не віддадуть нізащо... А знаєш, нашого професора ледве не заарештували вчора. Як то згасили були світло, він підняв штори, аби не так темно було в кабінеті, а коли дали знову електрику, він і забув затемнитись. За п’ять хвилин майже все НКВД було у нас. Кажуть, лише за персональним наказом з Кремля помилювали старенького. Ти дивись, Васку, будь обережний”. — Я зареготав: — “Справедливо, сестричко, за мене Кремль не вступиться”. —

28-ме Червня.

Всіх службовців наркомату приділили до “пропагандивних трійок протиповітряної оборони”. В нашій трійці, крім мене, Красинський і Міля, секретарка. Нам дали “обслужить” два доми десь на Замоскворіччю. Я кажу: — “Та я ж живу геть за Москвою”. — “То нічого. Ви попрацюйте у Москві, а до вас приїде трійка з міста. Зрозуміло?!” — Хоч і Аллахові певно не зрозуміло, навіщо оця комедія, але стверджую: — “Зрозуміло, товаришу завспецвідділу”. — Тишком я задоволений. Зараз і Дробот знадобився “на зашіту отчества”. Про засекречування чи про звільнення ані шелесь. Справді, нема лиха без добра... Домовились з Красинським взавтра поїхати до цих домів, подивитись там на пивниці чи що, і дати звіт “товаришові спецвідділу”. Наша секретарка

покрутилась, подьоргала кирпатим носиком, зітхнула разів зо два і... теж погодилась.

29-те Червня.

“Общественную нагрузку” виконали. Побувала наша трійка у підконтрольних домах. Обидва старі-старенькі цеглові на три поверхи. Пивниці низенькі, але чисті, прибрані, в кожній обов’язковий “ленінський куток”. Обступили нас стурбовані мешканці, особливо “божі старушки” (збереглися, як експонати старої матушки-Москви по таких-о москворіцьких закапелках). Їм було сказано, що приїдуть “специ” з наркомстрою. Звичайно ми “не підкачали”, обдивились, помацали низенькі стелі, грубелезні стіни, поміряли кроками довжину й ширину; все, як слід. Обіцяли за пару днів передати рекомендації. В першому будинку все обійшлося якнайкраще, а от у другому управдом вчепився, як “той” за грішну душу: прочитай йому коротеньку лекцію. — “Хоч коротюсіньку, дорогі товариші, патріотизм підогріти. Бо у мене, дорогі товариші, несознательні патріоти, а саме, що називається перелякане баб’йю, та ще й таке гниле барахло зі старого прижиму залишилось, що нікаторої тобі сознательності”. — Ця конференція, звичайно, відбулась осторонь, у куточку, під самим бюстом мертвого вождя, а покірна маса й “гниле старорежимне барахло”, затаївши дихання, наляканими очима стежила за нарадою, так би мовити, “живих вождів”. Нарешті Красинський махнув рукаю: — “Добре. Я їм що-небудь з історії”. — “А ти знаєш?” — питаю. — “Колись Платонова вчив. Нині можна й по Платонову”. — І почав. Хвилин з 20, зайда, заливався: і про Олександра Невського, і про поляків у 1613 році (дарма, що сам з поляків, а так їх “вз’єрошив”, що сам Платонов мабуть у могилі посміхався), а потім про Карла XII, про Наполеона... От, мовляв, які були вороги, а всім їм капут вийшов, а от Москва-матушка залишилась цільохонька. “Барахло” послухало, заплескало, а коли згадав Красинський про “партію і мудрого вождя” встало і “овація не вшухала декілька хвилин”. Все назагал ішло чудесно, коли на тобі, встає одна старенька жінка та й питає: — “а як, товаришу доповідачу, чи доле-

тять німці до Москви?" — У Красинського аж піт появлявся від несподіванки; але тут вже я приспівшив йому на допомогу: — "Звичайно — кажу — ні, бо наша оборона непереможна, але якийсь там заблуда-німець, один, може два чи три, можуть скинути пару бомб. І хоч це мало ймовірно, але ми всі мусимо точнісінько виконувати накази партії, уряду і особливо товариша Сталіна, й усі бути напоготові захищати"... і т. д. Мені плескали не менш бурхливо, ніж Красинському. А наша секретарочка, як ішли ми до трамваю, аж підручку мене взяла. "Не гадала, пропав вечір, а воно так цікаво". — Коли ми залишилися з Красинським удвох, лише глянули один на одного та почухали потилиці. — "А Платонов, справді, молодець", — кажу сер'йозно. І він, не менш сер'йозно відповів: — "А то ні?" —

Я пішов пішки через Москворецький міст. Хотілось подивитись на сьогоднішню нічну Москву. Тепер, справді, видно, що зараз ніч. Велетенська громада завмерлих кам'яниць, мертве, чорне павутиння мостів, мертва, чорна ріка по-під ними, мертва, чорна споруда кремлівських стін. — Ні зірок на них, ні прожекторів, лише чорна густа сітка тихих привидів уздовж перед трибунами й на асфальті площі. Мертві, чорні провалля вулиць і провулків. Не оживити їх зараз навіть рухом численних автомашин, бо й вони самі, як привиди, а вузьенькі щілини їхніх ліхтарів, пофарбовані на синє виглядають, як фосфоричне блимання з очних ям черепів. Чорні ходи до метро. Лише за подвійними дверима від сліпучого світла зажмурюєш на хвилинку очі. Тут ще є життя. Так само спокійно погулюють міліціонери в чистеньких уніформах, білих рукавицях; так само чемно, хоч трохи нервово й похапливо, входять і виходять безконечним потоком подорожні; так само яскраво освітлені вагони і працююито перегукуються кондуктори: "Готов!" — І коли потім іду я знову чорною площею Курського двірця, чорними платформами "пригородніє на Обіраловку-Балашіху" до чорних вагонів чую знову рокіт з височини. Там теж ще є життя. Напружене, грізне, войовниче життя... і чекання.

1-ше Липня.

Повінню пливають чутки про “розвантаження” Москви. Офіційно — ані ствердження, ані заперечення. Кажуть лише, що як виїдеш куди з міста, то з московським житлом прощайсь... Це стримує багатьох, але нервовість зростає буквально з кожною годиною. У нас до всіх трестів і окремих будівництв розіслано наказ, щоби звіти надсилали на дві адреси: один на Москву, другий “дуплікат” — на відділ главка до Оренбургу. Туди ж таки підбирають “дуплікатні” кадри з кожного відділу главка.. По других главках те саме. Цікаво, що буде зі мною... У Віри число поранених збільшується; є вже перші вояки з фронту. Сестрам суворо заборонено розпитувати про військові події. Палати для вояків відокремлені від цивільних, і в кожній палаті вартує особливий “санітар”.

2-ге Липня.

Видко, німці ламають фронт: бої йдуть у Рижському, Мінському, Володимир-Волинському напрямках. Це — офіційно. А лише 11ий день війни. Яка моральна міць цього народу: розгромлена у 18-му році, розпорошена, гола, подерта незчисленними партіями на шматки, за два десятки років встала Німеччина ще могутніша за кайзерівську. Йі такі контрасти: країна філософів,, найсвітліших умів людства, країна великих письменників і мистців і разом... грубо-військової сили і духу!.. Кажуть про “загадку” російської душі, а от хай розв’яжуть “загадку” німецької душі. А покищо загадка загадкою, а німці пруть.

3-тє Липня.

Аж ось коли перша і досить повна констатація фактів, та ще й не будь від кого, а з уст самого Сталіна. На десяту годину весь наркомат зібрали до величезного з алебайстровими колонами вестибюлю. Довга мовчанка п’ятисотенного натовпу службовців. Нарешті — тр-тр... голосників і голос з чотирьох кругляків: — Увага, увага! Слухайте всі, слухайте всі промову Іосифа Вісаріоновича Сталіна. — І зразу знайомий хрипуватий з дужим кавказьким акцентом (а

сьогодні цей акцент виділявся ще різче) голос: “Брат’я і сьостри, друз’я мої! К вам обращаюсь я...” — Німці захопили нащину України, більшу частину Білорусі, частину північно-західних районів... — “Дело ідьот о жизни і смерти советско-во союза”... Всі на захист... знищувати виробництва, знищувати хліб, всілякі запаси, не залишати ворогові нічого... організовувати “народня ополчення”... “В бой вступають главние сіли красной армії... враг будет разбит, победа будет за нами”... Хвилин зо три панувала абсолютна тиша. Люди якось прищулились. Вони нагадали мені курчат, коли над ними майне чорна тінь страшних крил шуліки... Потім, звичайно, промови, биття кулаками в груди, присяги у відданості, н вірності справі Леніна й Сталіна. Істеричні вигуки: за родину, за Сталіна! Промовляли з наркому, з парткому, із спецвідділу. У всіх одне і теж: захищати батьківщину до останньої краплі крови. Лише один молоденький партієць із секретаріату випалив: — “з кінцем цієї війни буде всесвітній союз советських республик”. — Але на цього хвалька навіть голова мітингу подивився з підозрою: мовляв, сам вождь говорить про життя і смерть советського союза, а тут якийсь жовтодзьобий вигукує гасла двадцятирічної з гаком — давнини... Та промови промовами, а от що будуть робити, що будуть їсти ті мільйони людей, коли почнуть переводити “в життя” наказ товариша Сталіна: пали, знищуй, рівняй з землею все на шляху відступу... Мільйони дітей, жінок, старих, хворих... А перевести вони вміють, все знищать від Балтики аж до Криму... А в тім, а з чого жили українці в 1933 році?

4-те Липня.

Злетіла шуліка й на мою голову, лише не німецька, а таки своя. Сьогодні завспецвідділу запропонував мені й Красинському записатись до “народнього ополчення”. Вже по всій Москві партійні установи із шкіри лізуть, щоби яко швидше виконати заклик вождя: — “дайош” московське ополчення. Тепер у них справа чести, хто швидше зможе вірнопопдано рапортувати, що наказ виконано на 100%, а а то ще й перевиконано на 150%. Гладенький, солоденький, як з масла з медом, голосок: — “Товаришу Дробот... партія і

товариш Сталін... країна в небезпеці... отечественная война... ми віримо, що й ви... Ось бланочок, напишіть заяву до народного ополчення". — "Але, товаришу завспецвідділу, моє здоров'я не дозволяє мені". — Голосок ще солодший, вже не мед, а як сахарина: — "Та що ви! Ви он який молодець! Здоров'я — юринда". — "У мене є медичні посвідчення. Крім того, мої роки — 38". — Сахаріни вже немає, голос ще м'який, але там десь у глибині горлянки ніби роздратований пес гарчить: — "Вік ваш, товаришу, самий, так би мовити, цимес, а здоров'я... Ми сподіваємось, що ваша свідомість... Отож по обіді прошу занести до мене вашу заявочку". — Інцидент вичерпаний. Красинський поглядає на мене очима розгубленими, як у щеняти, що заблудилось у натовпі на Тверській. А я невідривно дивлюся на невеличкий аркуш паперу на столі переді мною... "Дело ідьот о житні і смерті"... До дїтька!.. Виходить ви праві, товаришу Сталін, у цьому гамлетовському питанні... У кінці дня Красинський питає: — "подав?" — "Ні". — "А я... подав". — І знову той самий вираз в очах. Я розумію його: жінка хвора, дитина щось шости чи семи років... — "Гадаєш, краще було б не подавати?" — "Не знаю". — "Гм-м: ні, мабуть краще подати". — Не попрощавшись, пішов геть. А я спробую затримати мою відповідь. Про здоров'я я не брешу: у мене і легені після 33-го року не гаразд, і серце, і шлунок. Підбираю лікарські посвідки, рентгеновські знімки. Була думка порадитись з Вірою, — залишив...

5-те Липня.

От і все, чарівна маркізо!.. От і все... Прийшов на працю, відразу викликають мене до Івана Олександровича. Той зразу бичка за роги: — "Товаришу Дробот, ви ще не здали заяви до народного ополчення? Справа, звичайно, ваша, але раджу негайно підписати. Допобачення". — З дверей повернув мене і вже стиха: — "Ліпше йти до ополчення, аніж опинитись десь на першій лінії фронту. Крім того, ваша родина буде отримувати дві третини вашої зарплатні. У вас є дружина?.. Ах, так, я й забув: сестра, мати... угум... Отож, Дробот, ідіть і пишіть". —

Я пішов, підписав і здав. Спецвідділ просяяв: — “Своєчасно, своєчасно. Правильно зробили”. — Витяг з щухляди якийсь папір, червоним атраментом старанно закреслив на ньому моє ім'я.

Того ж дня. Ніч. Мав довгу розмову з Вірою. Заплакала сестричка... та щож, сльозами горю не допоможеш. Споконвіку гівірка каже: — Москва сльозам не йме віри.

6-ге Липня.

Були Костя з Оленою. Попрощатись. Костя їде кудись за Калінін, будувати нову “непереможну” лінію оборони, а Олена з сином виїздить до родичів до Семипалатинська. — “Дали дозвіл?” — “О, на схід дуже прошу”. “А помешкання як, не реквізують?” — Костя хитренько посміхнувся, потер руки: — “Блат, Васю, розумієш?!” — “А я, Костю, до ополчення записався, теж блат”. — “О, ти не жаргуй, Василю. Я тобі скажу, тобі пощастило. Знаєш, у нас двоє були відмовились, то ще вчора отримали наказ з'явитись по мобілізації за 24 години. Вони туди-сюди, дурні, молять, плачуть — ми, мовляв, раді до ополчення. Еге, було б, кажуть їм, раніш думати головою, а не... ногами. Коли ти йдеш?” — “Не знаю. Гадаю, що лікарі взагалі звільнять мене... А як там на фронті?” — “Було досить кепсько, але зараз ліпше. Чув, що сказав Сталін: до бою вступають головні сили. Це тобі не жук наплакав”. — “А навіщо ж тоді оці 20 тисяч робітників на будову нової лінії?.. І взагалі, де ділися старі лінії захисту?” — “Старі?.. Ти бачиш, тут вийшла петрушка. Німці, гадюки, захопили нас зненацька. Укріплення на нових кордонах та не встигли змонтувати”. — “А то правду кажуть, що німці вже у Мінську?” — “Брехня!” — рішуче заперечує Костя і додає: — “Взагалі, Василю, не дуже прислухайся до всіляких байок. Військовий час, розумієш?!” — “Дарма, — кажу, — Костю, попереджуєш. Я он може за тиждень сам буду у війську. А говорити, я лише з тобою розмовляю, бо знаємось не перший рік”. — На якийсь час він обернувся у старого Костю: — “Кажуть, Васю, що цілі наші корпуси потрапили

в оточення і здалися в полон. Німці такі оточення поробили танками, куди там Седанові”.*)

Ходжу, ходжу по невеличкій кімнаті безупину, і сон не йде, і думок немає. Голова ніби оливом налита. Поставив платівку, слухаю тихий ніжний тенор Козловського: — “Що день наступний мені готує?.. чи я впаду стрілою вбитий чи може пролетить вона”?.. — Е, ні, співаче, мені не до вподоби ці стріли, краще вже у Чапаєва: — “дурень, куля звісно не розбирає, в кого влучить, а ти мусиш розбирати”. — О, це так! Геть до дідька всякий песимізм та апатію, треба швидко думати, рішати, бути таким, як колись, 22 роки тому! Куля не розбирає, а ти мусиш... Правдиво, комдів Чапаєв: — беру це собі на майбутнє.

7-ме Липня.

Віра розповідає: Клініка забита вщерть. Вже не приймають, передають на північ і на схід за Москву. Цивільних, майже всіх, кого мбжна та кого й не можна, виписали додому. Кажуть, що незабаром від нас заберуть усіх червоноармійців, а у нас будуть лежати лише командири.

— “То не погано, з такого шпиталю на фронт не заберуть”. — “Вась, я боюсь за тебе! Один поранений... о, який жаж! — все лице спалене вогнеметом, замісто очей --- страшні запечені ями, у хвилинку притомности він прошепотів мені: — Вогонь, сестрице, навкруги вогонь! Дерев, трава зелена, камінь — все горить! земля, земля й та горить!..” —

8-ме липня.

О дев'ятій ранку покликали нас, ополченців, до спецвідділу. Обличчя сяє, пітні пальці тиснуть нам руки: — “Вітаю, товариші! Ваше прохання задовільнено. Ви всі прийняті до ополчення Фрунзенського району! Ім'я славетного полководця, ім'я вірного соратника нашого улюбленого...” Ми робили “гордий вигляд”, вітали спецвідділ, один одного, все,

*) Під Седаном німці погромили французів у 1870 р. і примусили до капітуляції.

як водиться. А потім: — “Отже, взавтра вранці о 8-ій годині, збірка на площі перед наркоматом. І без запізнення. Справа військова, розумієте?!” — Вийшли, почухали потилиці: “очін даже панімаєм”, — як казав вірменин з анекдоту. Питаємо з Красинським головбуха, кому здати справи? Цей сьогодні теж, як справжній маслотрест. “Не турбуйтеся, товариші, отак все, як є, хай так і лежить. А ви їдьте додому, приготуйтеся”. — “В робочий час можемо їхати додому?” — Ми аж роти роззявили. — “Так, так, все погоджено зі спецвідділом. Ви вже, так би мовити, народні ополченці, хе-хе-хе...” — І Лія Мойсеївна сяє: — “товаришу Дробот, мені було дуже приємно співпрацювати з вами. Бажаю вам набити цілу купу німців. До побачення. Пишіть. Хоч я не знаю, я мабуть виїду незабаром до Оренбурга”... — Попрощавсь з нами і Іван Олександрович. Офіційні побажання, офіційна мова, лише в останньому тиску руки було дещо значно більше, значно тепліше, інтимніше, ніж у всіх цих бундючних, але порожніх словах. До побачення, Іване Олександровичу! До нескорого побачення! А може й прощай!.. А все ж таки гарні люди водяться й тут. Хоч дуже рідко.

Вийшов з наркомату, йду вулицею разом з натовпом, і відчуваю, що все якось змінилося, і сам я не той, що був ще вчора. Я вже не громадянин, а червоноармієць фрунзенської дивізії московського народного ополчення... І все оце, ще вчора близьке й знайоме, стає стороннім і чужим, ба й непотрібним. Часописи захлинаються успіхом “масового ентузіазму” населення столиці: — “всі спішають виконати заклик вождя... пляни запису до ополчення перевиконано... в бій за Сталіна...” —

9-те Липня.

Остання ніч дома. Віра приголомшена, сидить мовчки, з червоними від сліз очима... І мені не легше... А насправді, як би не було так сумно, можна було б реготатись... Сьогодні ранком на площі перед наркоматом натовп; декілька сотень, може й вся тисяча, новоспечених “охоплених ентузіазмом” ополченців. Молоді майже не видно, все люди середнього й старшого віку. Навкруги, як чабани (чи то пак як вівчарки

біля отари), прудкі чоловічки з червоними пов'язками на руках з написом: — “Народное Ополчение Фрунзенского района”. Вишикували нас по шестеро, повели. Перед будинком райпаркому зупинили, тримали чогось з-півгодини, знову повели. Серед нас говірка: — секретар райкому у горкомі, **не було** кому привітати нових “захисників вітчизни”. Перед іншим, довгим сірим, трьохповерховим будинком знову зупинили. Викликають: — “Хто був гарматчиком, п'ять кроків наперед”. — Згадав я, що колись ще в рожеві дні Непа відбував чотирьохмісячне навчання у київському зенітному дивізіоні, згадав і поговірку старого сотника-гарматчика Бурлена (доброго приятеля моїх стареньких) — “Піхота пилюку ковтає, а гарматчик на коні, як пан; піхота за цвілий сухарчик Богові дякує, а в гарматчика у скрині з набоями і випити і закусити... А вразі непереливки — піхота лягай у канавку і вмирай, а гарматчик постромки тесачком раз-раз... — і бувай здоровий!” — Старий посміхався, пихкаючи люлькою під рудими вусами і хитро підморгував мені, тоді хлопчиків. — “Ото, синку, як колись доведеться, іди до гармати. А ще ліпше кухарем. Отам справжня лафа!” — Ото згадав я та й вийшов наперед з декількома десятками. Нас, гарматчиків, повели до будинку, а останню отару погнали кудись далі.

В будинку до останніх днів була школа. Враз увесь реманент, всякі там — столи, мапи, шафи вивезли, а ці великі порожні кімнати віддали новим гостям, себ-то нам. Хоч-стій, хоч сідай, а то й лягай на долівку або на широку віконницю. Розумію, що ми тут гості тимчасові, а втім Бог знає, може доведеться й на долівці спати. П'ястук під голову, п'ястук укрійсь, так би мовити, для гарту. Отак ми стояли, ходили, сиділи, лежали годин із п'ять. Дехто рипнувся вийти з будинку, купити чогось з'їсти, не туди — при сходах вартовий з рушницею, справжній червоноармієць, не наш брат: — “Так що не дозволено виходить. От приїде начальство, розбере, і все буде в порядку”. Нарешті аж надвечір, коли вже дійсно приходив кінець терпцю і нам, і нашим бідним шлункам, нам оголосили: — “хто бажає, може їхати додому переночу-

вати, бо справа з їжею й ліжками трошки затяглася, а взавтра на сему годину ранку бути назад “як із пушки”. Зрозуміло? — Звичайно, зрозуміло, й ентузіясти з радісними обличчями, як діти, яким подарували медівника, сипнули врозтіч з набридлого вже будинку, хто в який бік. З ними, звісно, й я, і радів теж, як дитина за подарованого пряника: — ще одну ніч вдома. Дяка організаторам ополчення, що не встигли придбати ліжка та їжу. Може за це не один з них вже опинився десь на Луб'янці, як саботажник чи німецький агент; нам то байдужісінько: ми маємо ще одну вільну ніч.

Дома згасили жарівку, вийшли на веранду. Довго тишенько розмовляли з моєю сестрою-сиріткою. Одна вона залишається нині. Кажу їй: — “Тримайся Москви, сестро, руками й зубами; потрапиш десь на схід за Урал, навряд чи коли побачимось, а тут все ж таки маленька надія є”. — “Яка?” — “Німці, я чув, вже під Смоленськом. Отож сиди тут. Москва — не село, десь пересидіти можна. І нас, певно, нікуди далеко з Москви не відправляють, бо ми ж московське ополчення, а не регулярні частини. Ще будемо бачитись. А там, як Бог дасть”. —

Бачу трохи заспокоїлась, а далі знову: — “Як же я сама залишусь тут, одна, серед чужих? Не знати, що з тобою, що вдома, як матуся... Збожеволіти можна буде”. — “Кажу тобі, ми ще побачимось, Вірсю. От тобі моє слово, що дістанусь до тебе, будь-що-будь. А щоб було певніше, ходім до хати, і ти напишеш мені, що тяжко хвора і молиш мене, щоб би приїхав до тебе, хоч на один день... Віра спочатку здивована, потім розуміє, посміхається. Охоче пише “листа”, навіть дещо добавляє з власної фантазії. Прошу її пришити потайну кишеньку в моїх кальсонах. Пришиває; обоє вже сміємось. Ховаю її “листа” в цю кишеньку. Час і спати. Згасили світло, лежимо; двері до її кімнати відчинені, довгий час ще розмовляємо, згадуємо рідну оселю, і матусю, і тата покійного, і затишну нашу маленьку хатину, що стояла на крутому дніпровому березі під зеленим бляшаним дахом, а за нею — тінистий, пахучий, чарівний на веснах невеличкий садок...

МОСКОВСЬКЕ ОПОЛЧЕННЯ

10-те Липня.

Оці рядки пишу, замкнувшись у вбиральні нашої школи, чи то пак, касарні. Хлопці обідають; я встиг раніше, щоб записати хоч декілька слів. Їхав до збірки раненько. У вагонах повно молодих рекрутів, у свіженькій уніформі, від якої ще тхне фарбою, і видно злежалі зморшки від склепу. Настрій у хлопців невеселий. Вже біля Чухлинки один завів гарним тенорком: —

“Їхав стрілець на війноньку,

Прощав, свою, дівчиноньку...

Підхопили інші: —

Прощай, дівчино, чорнобривенька,

Я їду в чужую сторону...” —

Відразу я навіть не зрозумів, що це співають москалі в самісінькому серці Росії; співають одну з найжалібніших українських вояцьких пісень. І пісня пливла з правдивою нашою вимовою, з правдивою тугою перед невмолимим “фатумом”. Вона кріпла, зростала, крилами своїми наповнювала серце глибоким сумом і болем:

Дала дівчина хустину,

Стрілець у бою загинув...” —

І зненацька: — грубий, дикий вигук: — “Давольна! Завили хахли! Как волкі зімой!” — Зчервоніле від злости кирпате обличчя, криві, жовті, ніколи, певно, не чищені зуби, вишкірились нахабною посмішкою — “што ви ета, похоронную?... Давай нашінскую!” — І заревів, як бугай на толоці:—

“Как радная меня мать праважала... Ух,

Тут і вся мая сем’я набажала... Ух! —

За десять секунд вагон ходором ходив від “разухабістой” салдатської пісні та “ух-ів”: —

“Каби білі все такіє ратазеї,

Так і не било б Маскви, ні Расеї... Ух!..

І симпатичний тенорок, що так старанно виводив журливу вояцьку пісню і всі його компаньйони, всі вони ревли і “ухали” разом з кирпатим... Це теж — “фатум”...

А у нас та сама “буза”: ні ліжок, ні стільців, ні столів,

як і вчора. В одній кімнаті хлопці самі змайстрували з найдених у дворі дощок тапчан і задоволені порозлягались, як королі, підстеливши під себе часописи. Оце вже о другій годині привезли дві обозні кухні обід: щі з капустою та перлову кашу з м'ясом. Але брати нема куди, мало таких здогадливих як я, що захопили з собою "казанки". Тепер я поїв один з перших, і мій казанок пішов з рук до рук, а я маю з десяток вільних хвилин... О, стукають, ховай книжечку, давай місце новому кандидатові на відпочинок.

11-те Липня. Вечір.

Бери вище, Василю! Вже сам у "начальство" поліз. А сталося і несподівано, і кумедно, як часто-густо трапляється в наші дні. По обіді нас вишикували в довгому коридорі, цим разом старанно за зростом. Потім прийшли командири, молоденькі, безвусі ще, зо свіжими юнацькими обличчями, в такій самій шойно із комори уніформі, як вранці я бачив на новобранцях в електричці, але з двома кубиками на червоних вилогах. Товариші лейтенанти. Тепер від них залежатиме побут, доля, а може й життя оцих двох сотень різноманітних і на вигляд і одягом людей, які ще вчора були бухгалтерами, рахівниками, продавцями чи секретарями, а сьогодні всі є рядові народноополченці. А бідні товариші лейтенанти самі певно розгубились, попавши прямісінько з лавки полкової сумської школи, поза іспитом, поза терміном, через прискорений випуск у командири. Вони ніяково посміхались, переступали з ноги на ногу, шопотіли щось один одному... Потім нас розбили на чотири групи. Три з них розвели на інші поверхи, а ми залишились з одним лейтенантом, чорнявим присадкуватим юнаком, один погляд на якого рішав, що він як не з Ромен, то напевно із Запоріжжя. Лейтенант постояв перед нами, ніяково посміхнувся, поторгав неіснуючого вуса, скомандував "вольно" і виголосив промову. — "Значить, отже, товариші червоноармійці, я отже, значить, лейтенант Бушняк, о... Отже, я призначений на командира батереї; отже, на вашого командира. Щоб ви, значить, знали, хто я є, і за якою там, отже, потребою, щоб звертались до мене. О... А тепер, значить, розійдись!" —

Ми якось повеселішали чи від цього юнацького просто-го обличчя, чи від цих “отже” і “значить”, чи відчули, що в підтягненій командирській постаті б'ється добре селянське, не зіпсоване ще муштрою й підлизуванням перед старшими, серце. Але як там не було, а ми жваво розійшлись, навіть вигукнули наріжно ура... А я про себе подумав: перша за довгі роки офіційна промова без бундючних заялзених слів та пропаганди.

А потім трапилось оце саме кумедне і несподіване. Приблизно за півгодини лейтенант увійшов до нашої кімнати, — хто сидів, хто лежав, хто ходив безпритульно з кутка в куток. Я побачив Бушняка не перший, але згадав “параграф устава”, що перший, хто побачить командира, мусить “подати команду”. Згадав, і “подав”: — “Встать! струнко!” — Лейтенант розцвів, як рожевий квіт, очевидно з несподіванки, що серед “цивільних шпаків” знайшовся один “понімаючий военную дисципліну” (як він мені потім і сказав), і вже звернувся до мене з запитом, чи я письменний і чи можу вести списки — “отже, батареї, і щоб усьо було, значить, у польній хвормі”. А коли взяв, що я був бухгалтером щось з 16 років, аж погладив мене по плечах: — “отже, і підсчитать можете. Ось вам, товаришу писарю, папір і олівець; я вам і папочку таку, отже, змайструю, щоб у повнім порядку, значить, списки там і інше тримати... І ходім переписувати наших, отже, батарейців: от по цій-о хвормі, значить”. — Отак я перевернувся на “товариша писаря четвертої батареї 5-ої фрунзенської дивізії московського народного ополчення”. —

Пишний титул, куди тобі!.. Але чим я задоволений, це можливістю спокійно сидіти за маленьким столиком в окремій кімнатці і писати своє, під маркою заповнювання списків батареї. “Аби, значить, на завтра вони були у повнім, отже, порядку... А я парубійко свій, товаришу писарю. Якщо у вас буде, значить, у повнім порядку, як слідє быть, отже, то і в нас з вами буде в повнім порядку, значить”. — Списки я давно закінчив по усіх 23-х графах, а зараз сиджу й нотую, що сталось за сьогодні. Спати, — все одно, на долівці не дуже заснеш.

13-те Липня.

От ми вже й “на дачі”. Вчора зранку підняли нас, видали по півкіля хліба та по 200 грамів ковбаси, напоїли чайком (що більш смердів онучами) і по короткій перевірці (двоє таки не з’явились) звели вниз, вишикували по чотири, і: “батарея, кроком руш!” Валізки наші, вузлики та скриньки заторохкотіли на вантажному авті. Пішли. Люди з хідників приглядалися, гадавши, певно, чи то новобранців женуть кудись або може партію арештантів. Занадто впадав в очі наш ріжноманітний одяг та й вік (від 19 до 50 приблизно). Йшли без співів. І жоден з командирів не спонукав. Маршували ми так кілометрів 15. Багато, бачу, починають вже шкутильгати: Москва не звикла ходити пішки. Чую товариське глузування: — “що, брате, водяночки натер? Це тобі не в метро їздити”. — Останню годину йшли під дрібною мгичкою. Звернули з шосе на пролісну доріжку. Мокрі, як кури. І зовні і зсередини; штани затьопались, у черевиках — чвак-чвак... Про будь-який лад давно забули. Брели отарою, мокрі, змучені, наїжачені...

Мене розважав один огрядненийкий у білих штанцях і в таких же білих черевиках ополченець: як бідолаха не силкувався йти по сухому, але через кожних десяток кроків хлюпав як не в калюжу, то в багнище; або налізав на колючки. Штанці з білих обернулись у брудно-сірі, і один черевик вже роззявив рота. Дав я йому шматок шнурка (зі старого досвіду я подбав майже про все); допоміг прив’язати підшву. Як зрадів бідолаха, як дякував! (Сьогодні я довідався, що це один з лейтенантів резерви. Цікаво, що воно за командири у нас будуть).

Нарешті доплентались до невеличкого ліска. Еге, та тут вже були гості: посипані пісочком доріжки, під деревами намети з гілля та листя. Он уже наші, хто раніш доплентався, пробують розводити багаття. І дощик перестав, і сонечко виглянуло геть вже на схилі. У верховіттях заворушилось птаство. “Ку-ку”, — закувала зозуля... Підбадьорились. Першу ніч якось перебули. Хто мав суху білизну на зміну (як я, наприклад), той не дуже бідкався; а останні хлопці, ті цоко-

тіли зубами та все тулились один до одного, щоб зогрітись. Воно так; — це тобі не метро, товаришу москвичі!.. Сьогодні не один кахикає та чхає. Дехто із сміливіших (чи з більш хворих) підступили до лейтенанта. — “Коли, — мовляв, — медичний огляд буде? — “От як прийдемо на місце, значить, тоді буде й огляд”. — “Та хіба ми ще не прийшли?” — “Значить, ні. І от що, товариш красноармієць, як що ви говорите з командиром, то помагається стоять струнко, значить... Отак, і живіт втягнути... Отак. Можете йти”. — Я про себе посміхаюсь, поглядаючи на червононошого московця, що поволеньки чимчикує до свого намета, і в “цивільну” голову якого щойно дійшло, що він нині лише “товариш красноармієць”, який, байдуже, чхає він чи не чхає, а перед товаришом командиром мусить стояти струнко і підбирати живіт. Це, брате, не метро...

Вечір. Нове підвищення!.. Хлопці з нашої батареї попались досить бадьорі. Заходились чепурити намети та вкривати їх свіжим гіллям. І я не пас задніх. Придався старий досвід. Показав столичанам, як плести тонкі гілки, як вкривати намети, аби дощова вода стікала з дашку, а не дзюрчала тобі на голову, як продовбати рівчаки навколо намету, аби та сама вода не підтікала тобі під спину. Командир батареї спостерігав нашу метушню. Підходить до мене: — “Молодець, товаришу старшино”. — Я оглянувся: до кого це він? Сміється: — “Значить, я вас призначаю старшиною*) батареї і все”. — “Та я ж ніколи не був”. — “Не був, так будете. Я, старшино, розуміюсь на людях. Ці всі — “шпаки”, а ви, значить, розумієтесь на військовій справі”. —

Не мала баба клопоту. Не знаю, чи гірше буде, чи на ліпше вийде. Але мене не питають, відповідь одна: — “Слухаю, товаришу лейтенанте”. — “На завтра прийде обмундирування” — продовжує Бушняк — “аби наша батарея була в порядку і щоб кожен знав которого розміру, значить, черевики там, гімнастюрка, пілотка, отже...” — “Слухаю”. —
— “А свої, значить, “малчаданчики” і всяке барахло, не

*) Ступінь старшини в червоній армії відповідає ступеневі підстаршини в українській та європейських арміях. Редакція

хай спакують і кожний напише, значить, своє прізвище й адресу. Ось вам папір і олівці. Хай рисують. А олівці старшино, заберіть потім назад, бо покрадуть... Москва, самі понімаєтє". — "Слухаю, товаришу лейтенанте". — Він підштовхує мене в боки і з усмішкою на чорнявім молодім обличчі відходить. І я посміхаюсь: звісно, це — "Москва", а ми з тобою чистісінькі "хахли", лейтенант Бушняк. Мені якось легше на серці.

14-те Липня.

На диво, як то відразу все змінюється (і кардинально до того) людська маса, коли її зодягнуть в однакові однострої, підпережуть однаковими ремінцями, взують в однакові з закопиленими носами чорні черевики та поверх них ще намотають півтори метри "сталінських халявок" (обмотки). То були люди, як люди: — різний одяг, різні обличчя, різні капелюхи, — хоч і маса, але різнородна, нічим не об'єднана. А зараз наче рівненьке насадження ялинок: всі на один кольор, на одне обличчя, на один "манір", як каже задоволений Бушняк. Навіть вже трохи знайомі обличчя наших батарейців і ті ввижаються за чужі. Одно, що ще залишилось від "цивільности" — це довге волосся, але лейтенант обіцяє незабаром стрижку-брижку. Та й не лише "на масть", а й нутром якось люди міняються: своє власне, індивідуальне щезає, шуляться налякане десь глибоко в середину, а назовні одноманітне: — "Слухаю, товаришу лейтенанте! Єсть, товаришу командире" — Ще місяців зо два муштри, і від "цивільної Москви" не залишиться й порошу. Стане зеленувато-сіра мовчазна слухняна маса... Шинелів не видали, бо тепло. Воно й справді дуже тепло. На блідій блакиті московського неба гаряче, як в Україні, сонце.

В куряві за переліском щезли вантажні авта, горбаті від наших валізок, вузликів та скриньок. — Поїхали на Москву з нашими цивільними речами. Там по них прийдуть матері, жінки, сестри. Відчинять вдома, подивляться на ці піджачки, на забруднені штани, на кепочки та капелюхи, і не одна, певно, заплаче, притиснувши до грудей брудну сороч-

ку, — єдине, що залишилось їм від далекого, рідного. Чи повернеться колись, чи вже навіки залишив рідну кімнату?.

Але ми майже певні, що повернемось. Ми ж не “кадрові”, а народне ополчення, ми закликані захищати, вразі чого, Москву; а хіба німці дійдуть сюди? — Де там!..

І ми відкидаємо ці думки, і вже весело регочемось з деяких “суто-шпаків”, що, певно, ніколи в життю не обертали ніг онучами і не мотали півтораметрових “халявок” на свої худі, без литок, горожанські ноги. Бідолахи за кожних 10 метрів сідають і, лаючись, перемотують їх. То згори розмостається, то здолини тягнеться за ним хвостом на півметра задовжки. Мені Бушняк “змайстрував” чоботи, не нові, на два номери більші, але чоботи, зі справжніми халявами. І поза ці халяви, під штаниною чудово міститься моя книжечка.

16-те Липня.

За валізами рушили і ми. Лише валізи наші на Москву, а ми геть від неї, на південний захід. Пройшли Борисов. Невеличке брудненьке містечко, все на горбах. Ішли навантажені, як мули, торбами з усяким салдатським приладдям (та й зі своїми речами; очі з лоба вилазять. Я користуюсь привілеєм “комсостава”: — мою торбу Бушняк наказав покласти на вантажне авто, разом з командирськими речами. Але й мені непереливки: ноги в клятих чоботах їздять, як по толоці; онучі збилися, ріжуть ноги. Еге, Василю, і в тебе, як у багатьох, білі пухирці на ногах! Зупинка. Витягаю з кишени вовняні шкарпетки, поверх онучі; в носки чобіт напихаю трави: о, хоч тісненько і паркенько, але йти можна.

18-те Липня.

Долізли. Половина дивізії за три переходи опинилась без ніг. Сидимо й жалісно розглядаємо наші бідні цивільні ноги у пухирях та водянках. А вантажні машини все ще підвозять — “доблесних вояків”, що посідали край дороги і готові ліпше вмерти, аніж стати на дощенту стерті скривавлені ноги. Наш гарматний дивізіон розмістили у старих стайнях. Перший поверх із цегли з цементовою підлогою був для коней, верх дерев'яний з купами сіна. Нагорі, у розкошах па-

хучого (аж голова крутиться) шелестливого сіна розмістилось, як водиться, “начальство”: середній і молодший комсостав. Вдолині — рядова сіро-зелена скотинка. Жити можна. Одне кепсько: курити треба злізати вниз а то від одної цигарки дивізіон може враз позбавитись і середнього і молодшого комсоставу. Як кому, а мені, наприклад, зовсім не хочеться так по дурному закінчити свою щойно почату “бойову” кар’єру: ото ж я вибрав собі містечко біля самих дверей, і виплигнути першим зможу, і вітерець подуває, а то вночі бува досить тяженько від “руського духу”.

20-те Липня.

Пострижені голови у всіх, як качани, не добереш, хто був “блондин”, а хто “брунет”. Оце покишо і все, щодо нашого обвійськовлення. Муштри ніякої. Зброї ніякої. Навіть наші командири не мають пістолів. Нашу батарею називали “гавбичною”, але що то за “гавбиця”, про це ми не відаємо, ба, й не цікавимось. Головне — пишна назва: Гавбична батарея! — Аж пілотка сама набакір лізе!.. Хлопці ледачіють. Єдиний наряд, це на кухню чистить картоплю та рубати дрова. Їжа добра: хліба 800 грамів, цукор, ші, каша з м’ясом (кому здолини бува іноді й без м’яса, зате комсоставська гора наїдається. Я пишу собі списки “матеріального забезпечення” чи “особового складу” чи заяви на “довольствіє”. Розподіляю хліб, цукор, махорку, ковбасу. Мій лейтенант “рекомедує” збільшувати трохи число особового складу, щоб комсоставу залишалось більше цукру та ковбаси (звісно, білого хліба теж). Роблю це, не червоніючи, навіть перед самим собою, бо, бачу, такий блат скрізь і всюди. Те саме, що бачив я й за всі цивільні роки. Інтенданство дивізії тягне першим, потім смикне інтендант нашого дивізіону, далі старшина-розподільник, за ним ми, грішні, старшини батарей, вже за ними куховар та (якщо вдасться) наряд на кухню, а останнє вже до салдатської пельки. І, не дивлячись на таку “масову” крадіжку, ця пелька наливається кров’ю й м’ясом, на шоках починають грати рум’янці, це у анемічних столичан, що нещодавно їм треба було й ноги переставляти одна за одною.

21-ше Липня.

Сьогодні вперше за два тижні дістав у штабі часопис. Силкуюсь вчитати більше, ніж надруковано. — “Уманський напрямок... Вітебський, Смоленський, Рижський... Напади ворога скрізь відбито з неймовірними для нього втратами. Знищено за один день більше 100 німецьких танків та 48 літаків”. — З цих “напрямків” не добереш, де справді фронт... Редакційний допис про дезертирство. Ще, ще про те саме, окремі випадки “сдачі в плен”, — боягузи, зрадники батьківщини, яка в небезпеці... і т. д. і т. д. Щось забагато галасу за оці “окремі випадки”. Щось забагато метушні за “залізну дисципліну”. Ні кроку назад, умерти, а не піддаватись”. Чи то роблять німецькі обручі оточення чи то сама “непереможна” червона армія розбігається перед фріцами, хто куди? Спостерігаю настрої моїх сусідів-командирів. Особливої тривоги не помітно. Та й де їм! У них інший клопіт: за півкілометра від нас у колгоспних стайнях примістили позавчора евакуйованих дівчат із західних областей. То наші “доблесні”, як жеребці, кинулись туди (і командири і рядові). Аж під ранок перелізають через мої ноги й стиха, але задоволено регочуть, згадуючи очевидно нічні свої перемоги. Зрозуміло, що командири у більшому фаворі, бо, крім кубиків на комірцях, у їхню користь важить ще й білий хліб, і цукор, і ковбаска, що старшини “поставляють” їм щодня. Ще ж, так було споконвіку, так буде завжди; там, де військо, там поруч іде й розпуста.

23-те Липня.

Ранок. Лежу на ліжку і пишу; нікого навкруги немає: командирів викликали до штабу. А записати хочу, доки все, що вчора бачив ще таке свіже й яскраве. Був вечір, лагідний, тихий. Поросле осокою багно за нашими стайнями, нагріте за день сонцем, почало парувати, як щовечера. Це дивний туман: густий, як вата, він нависає на метрів зо два від землі, метрів на 6-7 угору, далі знову йде метрів зо два чистого простору, а вище нова пелена туману аж до димарів хат, а ще вище синьочорне замріяне небо з миріядами на ньому

зірок. Так висять ці дві, різко відділені одна від одної стіни туману всю ніч, наче білі безформені привиди. А вже під ранок звідкись прилітає свіжий вітерець, і під його подихом туман починає коливатись поволі, з нехиттю, розкидає крила, в'ється димом, нижча стіна еднається з вищою, рухаються, довгими вогкими пасмами затягають все навколо. Два кроки, і людина вже в молоці, все навкруги щезає; і голоси та інші звуки долітають, як з другого світу.

Такий туман стояв над багном і вчора. Я і лейтенант Гончаров (із резерви, дуже мила й роздумлива, тиха людина), ми лежали, підславши під себе ковдру, на траві разом з десятками червоноармійців. Нікому не хотілось іти до темної паркої стайні. Вогненими комашками виблискували десятки цигарок, то притухаючи то жевріючи, як очі нічних звірят. Дехто реготав, дехто мимрив під носом пісеньку, дехто про щось сперечався. І враз весь цей галас увірвався! Враз стало тихо, як опівночі на цвинтарі. Очі всіх метнулись до червоної заграви, що в цю мить майнула на чорному обрії. Одна, друга, третя... згасло... Блискавка? Заграва?.. І тут ми всі почули: високо по-над верхнім пасмом туману рівно, сильно, чітко йшов гуркіт. Металевий, невинний гуркіт моторів. Ближче до нас новий черговий спалах, другий, третій... Хтось гукнув: — погасить цигарки!.. Червоні світлячки щезли вмить. — “Німці”, — прошепотів Гончаров — “летять на Москву”. —

Рівний гуркіт невидних сталевих птахів у чорному проваллі неба, різькі, широкі вогневі спалахи зенітних батарей долини. Ось чуто вже, як гремлять їхні сальви. Але грізніш за них зростає рев моторів... Проїшли. Знову, вже з південного заходу блискавиці гармат і, спочатку, тихий, потім все міцніший гуркіт літаків. Чотири великих хвилі їх пролетіли над нашими головами у чорноту неба на північний схід. туди, де запеленута в темряву, завмерла від жаху, лежить російська столиця.

А над нами й навколо нас знову запанувала тиша. Один по одному, навшипиньках, як перелякані коти, збігались з нічних авантюр командири. Нервовий шепіт. За годину знову

почули гуркіт: німці повертались додому. Вже не формаціїми, а поодинці, по-двоє, по-трьох може, бо чутно було вже не з'єднану в єдине міць десятків моторів, а перебивчатий нервовий стукіт поодиноких залізних сердець, наче відбивали: — “швидше додому, швидше додому”. — Так летіли вони з півгодини. Зенітки мовчали.

Туман піднявся вище, поволі затагаючи хати селян, дерева, наші стайні. Я виліз на дах. Десь далеко з півночі злегка червоніло небо. Чи то місяць сховався, чи то горіла Москва?.. Згадалась “Війна і мир”, коли то у 1812-му році біженці з Москви дивились на червону заграву, що попелила їхнє життя, хрестились і плакали. Я не плакав, не зітхав, не хрестився. Хай горить! Хай спопеліє!.. Може це початок завтрішнього дня?! Там у мене лише одне рідне: Віра. Але я був чомусь певний серцем, що вона буде ціла, доки я не приїду і якимось чином врятую її.

Надвечір. Лейтенант Гончаров каже: — “Рівно за місяць від початку війни німці бомбардували Москву. Дехто каже, хочуть, мовляв, підкреслити дату, а я такої думки, що у них точно розроблений плян війни, не по місяцях, а по тижнях, може й по днях”. — Я кажу: “А де наші літаки?” — Він якимось ніяково глянув на мене, помовчав хвилину, а потім: — “Ви не дитина, Дробот... Самі знаєте, що було в перший день війни... А втім, може над Москвою був повітряний бій, там літовищ десятки”. — Гончаров майже мені сусіда по домі. Його помешкання за десяток домів від мого. Має дружину-вчительку, доньку, сам був учителем математики. Приємно мати хоч одну, чимсь споріднену з тобою, людину. А втім, Василю, тримай міцно на гальмі: дідько знає, що криється за цією лагідною, скромною поверхньою...

28-ме Липня.

Третього дня попрошались ми зі стайнями, а дехто і з дівчатами з західних земель. Помаршували кілометрів 25 до нового лісу. Нам і тут мало роботи. Намети, доріжки, пісочок, все вже зроблено нашими попередниками. А Москва все далі від нас. Ледачіємо. Про гармати чи про легку зброю ані шелесть. То й добре! Живемо, справді, як на курорті.

Щоб хоч якось затруднити людей командири почали вільні вправи гімнастичні — руки на стегна, вгору, вперед, убік. Трошки маршу, трошки бігу. — “Розійдись!” —

Вже час обіду. По обіді спати. Командири ходять до ближчого села, вертаються вночі, веселі, “під мухою”. Здибав мене вчора вночі Бушняк — червоний, гімнастюрка розхристана, пілотка якимсь чудом тримається на потилиці, штовхає по-під ребра: — “Що, страшно, все піклуєшся, не спиш? Спи, браток, доки є можливість, значить. Доки нам, старшино, отут житуха. Хай там собі воюють! А ми з тобою взавтра до дівчат. Хочеш? — Ох, і хвацькі тут дівчата: самі в обнімку лізуть!.. Не те, що в нас — прохані...” — Зарего-тав, поліз до намету...

29-те Липня.

Перша “взбучка”. Зранку наказали підчепуритись: чекають на “самого” начальника дивізії. Командири розвели людей кудись на вправи (треба генералові показати, що ми люди працьовиті). Залишилися у таборі одні старшини та вартові. Обхожу ще раз намети. Скрізь чисто, прибрано, торби, як на параді вишикувані, пісочок заметений. Дивлюсь, біля командирського намету бруд. Бодай тебе, Бушняче! — Не витримав “хохлацький” шлунок московської самогонки!.. Схопив мітлу, почав скребти, а тут з-за намету “сам”. Нічого робити — випростуюсь, мітла в лівій руці, праву “під кози-рьок”, доповідаю: — “Старшина 4-ой гавбичної батареї, такий і такий; батарея на вправах, всьо в порядку”. — А він і визвірився: — “Де той порядок, коли сам старшина з мітлою? А вартові пощо? Кепський той старшина, що сам робить, а не наказує робити! Так?” — “Справедливо, товаришу генерале” — “З резерви?” — “Так точно, товаришу генерале! — “Де раніш служив?” — “В терчастях, Київський зенітний дивізіон”. — “Зенітчик, а до гавбиць потрапив,” — Посміхнувся та й пішов собі.

Отаке-то. Тепер тримайсь, вартові! Я вам!.. Як ото в “Наталці-Полтавці” — вищий нижчого б’є і скубе... Генерал мене, я вас. А щодо зенітників, то я в 41-му році, розуміюсь

на сучасних зенітках стільки що й на гавбицях. Сміхота, як порівняти 25-ий рік з 41-им. Тоді ми на вправах гупали із звичайних польових трьохдюймовок не вище 650 підйому, щонайбільш шість пострілів на хвилину, а нині ці автомати сиплють у небо як горохом.

30-ге Липня.

Ранок. Рух! За наказом генерала сьогодні маємо першу бойову вправу: стрілянину з гармат.

Вечір. Настрілялись! Оце тобі гавбична! Замість тяжких гармат, дивимось, стоять на толоці за селом маленькі, плюгавенькі, коротенькі шість штук 38-ми міліметровок — протитанкові скорострілки. Очевидно “трофеї” з Польщі. Ще й досі найжачений “ожел” на щитках біліє. На полі метрів за п'ятьсот трактор тягає за собою фанерний макет танка. Тягає по волячому. — І, не дивлячись на таку швидкість, всі командири “обмастились”: то спереді, то позаду, то вбік візьмуть, а один (той самий, що я йому черевика колись перев'язав), так той ледве у трактора не заліпив: — “трошки рознервувався” — каже.

Нарешті сам капітан, командир дивізіона, за третім разом розчепив задок макета. Ми гукаємо — ура!, а він чухає за вухом та крутить головою, як кінь під мухами. За ним почались чухатись командири, а далі й ми... Ото з такими плювачками проти німецьких тигрів?! — Леле моя! Оце буде житуха, товаришу Бушняк! — Одні пір'я полетять і від “ожелів” і від нас, грішних!.. Гей, Васильку, доки не пізно, дбай краще про зенітку, — там певно безпечніше.

Вчора вночі знову армади німців пролетіли високо над нами на Москву. П'ять хвиль. Де ж він той фронт, до хале-пи? Часописів немає, листів немає, десь бродять по “тилах”. Спитати когось? — Ні, давайте ліпше не будемо!.. Настрій у всіх по сьогоднішній “бойовій вправі” нижче середнього.

2-ге Серпня.

Дяка Богові! Забрали від нас отих чортячих “ожелів”. Примчали вантажні машини, навантажили гарматки — бувай здоров! Бодай вас більше й не бачити! Чотири рушниці, що

видали були нам для “польової варті”, теж забрали. От і добре, кажуть хлопці, тепер ні розбирати, ні чистити не треба. “Житуха” Бушняка й інших з ним продовжується.

3-тє Серпня.

Сьогодні “великий” день: приймали присягу. Звичайно без “головотяпства” не обійшлося. Вишикували нас по-батареїно окремо о 9-ій ранку, і ми, не в холодочку, а на самісінькій спеці, стояли так до 11-ої. Поки командир батареї, запинаючись, читав текст присяги, а ми за ним мимрили: — “я, громадянин советского союза... клянусь верно і предано... да покарает меня суровая рука...” — Потім кожний за списком підходив і підписував текст. Доки дійшло до “Ш”, то цей самий останній — Щелкунов взяв та й брикнувся зо всіх чотирьох, — дістав соняшний удар.

Та у нас ще добре — лише один, а от у п’ятій аж четверо. Двох одвезли до дивізійного шпиталю. У нас самих медичне обслуговування на всі 100: ні тобі лікаря, ні сестри м’ялосердної, ні навіть йодини чи там марлі на перев’язку, а нічогісінько. Відтягли ми бідолаху Щелкунова в холодок, вилили на голову двоє відер води, однесли до намету. Лежи собі спокійненько. Чим не “життя”? А присягу підписав, як прийшов до себе, лежачи; руку водив Бушняк. За те обід був сьогодні святковий: перловий суп з курятиною (чи варто казати, що рядовим дістались одні головки та кісточки), “битки” зі смаженою картоплею і на третє — кисіль з клюкви.

7-ме Серпня.

Вчора звечера і майже всю ніч повз наш лісок великим шляхом ішло військо. Лейтенант Гончаров каже: — “Сибіряки прийшли на порятунок”. — З темряви (ані вогника ніде) довгими годинами гуркотіли гусені танків та колеса гармат, сердито гуділи мотори обозників, здригалась земля від важкого топоту тисяч чобіт. — “До бою вступають головні сили червоної армії”, — згадав я. Якщо це справді сибіряки, то це вже резерви, а не головні перші сили. А як з японцями? А як ті вдарять у спину?..

Вечір. Устійнено склад дивізіону. Нашу батарею переіменовано на шосту пушечну. Затверджено комсклад, так і мене затвердили старшиною. Ополченця Борю Кацмана зачислили до штабу дивізіону. Він прощається, такий радий, наче закордонний паспорт дістав, тисне мені руку: — “Знаєте, товаришу старшино, ви були такий добрий до мене, та й до всіх нас, що я вас теж не забуду”. — Сміюсь, але протекція завжди потрібна, хай Кацман буде мені у штабі зачіпкою.

8-ме Серпня.

Оголошено про введення в армії “інституту військових комісарів”. То прославляли “єдиновластіє” у війську, а нині знову “помішники командирів по політичній часті”. Чисто хамелеони!

Вечір. Наказано відібрати у всіх паспортти і військові квитки. Виконав. Віддаю командирові батареї. Перевірів, дійшов до моїх документів, покрутив, глянув на фото на паспортті. — “Фасонний з вас парубійко був, старшино!” — І віддав мені і паспорт і квиток. Я дивлюсь на нього, він на мене. Я поволі розщипую груди ховаю за пазуху... одвернувся — не бачить. — “Які ще накази, товаришу лейтенанте?” — питаю, а у самого голос трохи зривається. — “Так що це все, старшино”. — “Бійці питають, що вони отримують замість документів, що оце здали?” — “Згадку про смерть на шию”, — похмуро посміхається Бушняк.

9-те Серпня.

Місяць вже я у війську. І не зчувся, як він промайнув. Старшині завжди роботи й клопоту не бракує, хоч назагал у мене (та й у багатьох) настрої такий, що нас забрали сюди, аби “виконати на 100” наказ товариша Сталіна. Десь напевно скаженіє червоний Марс, і ревуть гармати, і сиплються бомби на голову, і летиться кров, і зойки та стогін пливуть над затишними по минулому бою полями. Але це все десь, далеко від цих підмосковських лісів, від цього болотяного туману, який щовечора огортає наш табір клейким простирадлом.

Навіть часописи нас обминають: де німці, чи йдуть вперед, чи зупинили їх де, — невідомо. Але очевидно, що розгону перших тижнів війни вже немає.

10-те Серпня.

Нарешті, прийшли листи. Мені аж три, всі від Віри. На кожному коверті штемпель: — “перевірено військовою цензурою”. — Дарма хлопці час витрачають, і без штемплю знаємо, що всі листи перлюструються. Віруся молодець: тон листів бадьорий. У Москві життя нормальне, праці вистачає; родина Кості, та ще дехто із сусідів виїхали на провінцію. Харчі дістати можна легко, “якщо трошки постояти у черзі”... і так далі. Читаю між рядками, бачу розпач сестрички, що залишилась одна-одинцем серед чужого велетенського міста. — “Наш медичний персонал, вважають за мобілізований”... — Треба будь-що-будь, а дістатись ще раз до Москви. Позондую ґрунт з Бушняком. А до Віри напишу негайно бадьорого листа.

12-те Серпня.

Сьогодні приголомшив мене лейтенант Гончаров. Ми з ним стаємо все більш друзями. Частенько у вільний час по обіді чи ввечері лежимо під сонечком і згадуємо театр, опери, співаків, гарні книжки. Сьогодні він застав мене за листом до матусі. — “Куди пишете? На Москву?” — питає ввічливо. — “Ні, в Україну, на Київщину”. — Він подивився на мене якось чудно, ліг на траву, взяв суху гілочку, зачав колупатись у землі. — “Боюся, ваш лист трохи спізнився. Німці вже на Дніпрі... І біля Калініна...” — Я мовчки дививсь на нього. — “Звичайно, товаришу Дробот, це неофіційні дані. Офіційно — вінницьке та смоленське “направлення”. Але, як так піде ще трошки далі, то й до нас черга дійде... і може бути цілком несподівано”. — “Та що ви смієтесь, товаришу Гончаров? До нас? — Без гармат, без навчання? Куди нам?” — “Кажу ще раз, не будьте дитиною, Дробот! Як дійдеться, відстануть десь якихось трьохдьюмовок часу царя гороха і — смали, хлопці! Тут головне — звітувати: — гарматний дивізіон до бою готовий”. —

Він нервово потер лоба: — “Що діється! що діється!” — За хвилинку мовчки додав: — “Цими днями ад’ютант дивізіону має їхати до Москви. Ще дехто з ним, може й вам пощастить. Попросіть Бушняка: він досить прихильний до вас”.

13-ге Серпня.

Попросивсь у Бушняка. Наговорив “сорок бочок арештантів”. Обіцяв у подяку привезти гарний подарунок з Москви. Показую Віриного “листа”. Обіцяє поговорити з командиром дивізіону. Мене аж лихоманка бере.

16-ге Серпня.

Фу-у... Ну, був деньочок!.. Спочатку повна невдача. Приходить Бушняк із штабу, розводить безпорадно руками: — “не дозволив капітан вам їхати, старшино. Вже, розумієш, був погодився та отой шпидик-ад’ютант все діло скасудив. Мені, каже, потрібно людей фахових у моторах та різних, значить, частинах, а цей, ви, отже, крім “бухгалтерії” нічого не розуміє. Отака то справа, старшино”. — Після довгої розмови радить самому поговорити з капітаном. Дякую ї, не гаючи часу, йду до намета командира. (Єдиний, правдивий з брезенту намет на весь дивізіон). Капітан по обіді в гарному настрою, почуває однією босою ногою другу, колупає паличком у зубах, вислухує мене уважно і... відмовляє. Подаю Віриного “листа”. Читає уважно, зітхає: — “Не можу! Вам дозволити, треба всім дозволити”. — “Це не для розваги, товаришу капітане”, — кажу, а у самого голос рветься: — “Ви розумієте?!” — Капітан замислюється. В цей час до намету входить ад’ютант, молодший лейтенант Чіріков. Заспано протирає очі, бачить мене: — “Що, проситься? Не потрібно”. — Згорда кидає він. Капітан все ще роздумливо почуває ноги. Потім каже: — “нічого. Хай їде. Позавтра ранком. Перекажіть Бушняку”. — Щиро дякую, товаришу капітане!” — І вже не йду, а мчу до батареї. Бушняк задоволено посміхається, плескає мене по спині. Гончаров, Рунькин (другий лейтенант), багато хлопців пишуть листи до своїх, просять завітати, передати особисто. Нікому, крім Гончарова, не обіцяю, всі розуміють: — це ж не про-

гулянка, а військове відрядження. А в мене радість бореться із страхом: — а що, як цей Чіріков, бодай йому, та намовить капітана відмінити дозвіл?..

17-те Серпня.

Який тяжкий, довгий день! Кожного разу, як іде хто від капітанського намета або гукають — командира шостої роти до капітана, так серце й гупа в п'яти. Завтра о сімей ранку маємо виїздити. “В Москву! В Москву!” — стогнали героїні Чехова із “Трьох Сестер”... Не знаю, чи стреміли вони більш, як я сьогодні до цього міста. Віру треба рятувати, я маю плян, може й дикий, але сьогодні все дико, і це мій останній шанс.

ЗНОВ У МОСКВИ

18-те Серпня.

От я, наперекір усім стихіям і вдома. Тихо, занадто тихо в цих двох маленьких кімнатках. Ніби тхне пусткою, хоч усе так, як було п'ять тижнів тому. Ті ж меблі, ті ж образи на стінах, ті самі приємні пахощі “Білої ночі”, улюбленого парфума Віри, її речі на софі, на стільцях; мої чистенькі, випрасовані висять у шафі. Але пуста. І по всьому домі не видно й не чути нікого. Інколи лише десь на горищі суха підсволока — трісь-трісь... Кажуть люди: як у хаті потріскує, прощатись з нею час. Може й так. Віра на роботі. А все таки гарно перебути хоч пару днів вдома, відчути знову, так би мовити цивільне оточення. Та за порядком.

Сьогодні о шостій ранку розбудив мене вартовий. Я вмився, поголився, зібрав торбинку. Бачу мчить наш зв'язковий від штабу: — “Старшино, швидше, там вже всі посідали!” — “Як так? Від'їзд на сьому!” — “Біжіть, кажу, швидше, бо без вас поїдуть!” — І дійсно, на хвилю б спізнився, і “прощавай, Москва!” — Вантажне авто вже вивертало на шлях. На льоту вчепився, хлопці підтягнули: — єсть!.. З кабіни незадоволене обличчя Чірікова: — “Встиг?” — Мовчки міряю його очима, обличчя раптово зникає. Нагорі Петрушін (помкомзвода 5-ої батареї) та, хто б ви думали? — Боря Кацман. Його веснушаве лице аж пливе від задоволен-

ня: — “то я послав зв’язкового за вами, старшино; ви ж свій хлопець!” — “А ад’ютант не винуватий”, — говорить він з перервами (у перервах ми ойкаємо та лаємось, підплигуючи на ямах та горбах шляху). — “Знаєте, вдосвіта прийшов був наказ нашому дивізіону йти на нові позиції. То ото капітан наказав негайно виїздити... ніби до отримання цього наказу. Ми б і виїхали ще до шостої та оцей биндюг ніяк не хотів заводитись”. —

А биндюг набирає ходу, для нього зараз — пху! — і ями, і горби, — певно, і шофер шасливий і нетерплячий: — “Дайош Москву!” —

Наш лісок швидко відплив назад; серед купи таких самих лісків і не пізнаєш, де саме наш табір. Виїздимо на московське шосе. Тихо, порожньо на ньому. Тихо, порожньо скрізь, куди не кинь оком. Свіже, ніби щойно вмите сонечко бадьоро підбирається у блакить.

— Кацман”, — питаю, — “а ви теж фахівець по моторах”? — “А вже ж”, — сміються веснушки — “я в машині знаю де колеса і де правило... Більш навряд чи що знаю... Але зате я знаю (на вухо до мене) — де дістати капітанові добрий годинник і зовсім дешево”. — “О! — кажу я (і теж йому на вухо) — “блат вище за совнарком?!” — “Хай буде! А хіба не варто за якого годинника знову побувати вдома?!”

Їдемо. Місток через неглибокий яр. Перші живі душі на шляху — двоє військових з червоними перев’язками біля містка. Підіймають руки: стій! Перевірка перепусток. Підстаркуваті вже, сивоголові салдатики, певно, теж ополченці. Їдемо далі. Обабіч шляху стоїть, похилившись на бік, танкетка, біля неї вовтузяться військові. На сталевих боках у білому колі свастика. Притишуємо хід. Чіріков щось запитує у салдат. Один, — все обличчя у нафті, — сердито бурмоче: — “трофей. Скинули на парашуті”. — Далі. Ще місток. Знову перевірка. Інколи зустрічаються мотоциклети з каретками, малинові “околиші”, о, це вже енкаведівські патрулі.

По обіді приїздимо до Москви. На Садовій біля Київського мосту Чіріков відпускає нас, наказує бути тут саме у четвер, 21-го. Машина рвучко мчить далі. Кацман і Петрушін

попрощалися. Я оглядаюсь. Все ціле незбомбоване. А пройду трохи по Арбату і вже на площі сяду до метро. Заходжу до поблискої крамниці. Леле моя! Величезна з трьох відділів крамниця геть порожня. Чистенько скрізь що й бідному мишати нема чим зуби погострити. Іду далі. Де-не-де великі шиби в крамницях та в житлах заліплено папером або забито фанерою. Чим далі, тим частіше. Доходжу до театру Вахтангова. Овва! Замість будинка одні покручені залізні штаби зі шматками бетону й цегли. Напроти арбатська дільниця міліції. Теж купи покрученого заліза, бляхи та цегли, всушішку з побитими столами й стільцями. На розі був великий п'ятиповерховий дім, нині стирчать почорнілі уламки стін. Середина вигоріла й завалилась. Але й тут працює "блат": із площі й Арбату руїну позабивали щільно фанерою, розмалювали під цеглові стіни, вікна та двері, подивившись — дім стоїть, як і раніш стояв незайманий.

Порожньо, тихо в місті. На цю годину раніш Москва кишила людом, машинами, тролейбусами. Бувало по п'ять хвилин чекаєш, доки біла рукавичка міліціонера дасть тобі дозвіл перейти площу. Нині йди, куди хочеш, не зупиняючись. Рух, правда, є, але все вбік метро. Спускаюсь у проходу електричного саява підземки. Плятгорми переповнені, майже у всіх (за старовинним звичаєм) торбинки-авоськи в руках; у багатьох валізки, а то й затягнені ремінцями ковдри та подушки. Наближається вечір. Москва починає нервувати. Всі, хто може, поспішають до підземки, щоб там, скнюпившись, просиджувати довгу тривожну ніч, прислухатись до реву бомб та гуркоту зенітних гармат. Німці все частіше відвідують Москву.

Виходжу на Курський двірець. Частина його розбита, але навколо в хмарах цеглової курави копирсаються робочі бригади, все майже жінки. Присипані рудим порохом, змучені, злі обличчя, хрипкі голоси, груба московська лайка. Спішать виконати "завдання" до смерку, до появи німецьких гостей. У Москві ще й досі сигналу про повітряний напад немає. Коли починають скаженіти навколо міста десятки зенітних батарей, тоді Москва розуміє, що ворог вже над го-

ловами, і це розуміння майже негайно стверджується пронизливим свистом бомб і шаленим ревом вибухів... Потяги на Обіраловку-Балашиху ходять, пошкоджень нема ніяких, побиті лише деякі цехи заводу “Серп і молот” на Рогожській (кажуть, що в бомбуванні Москви приймав участь бувший “герой” Левандовський, який щез у польоті на північний бігун. Не знаю, чи правда, чи звичайні плітки).

19-те Серпня.

Вечір. Знову один. Віра має цього тижня працю вчорами. Вчора приїхала по 11-й... і плаче... і сміється: — “Не гадала, не думала... Надовго? Лише на три дні? Боже мій, що ж я маю робити далі?” — Потроху заспокоїлась. Повечеряли, сіли, як раніш, на веранді. — “Не турбуйся” — каже. — Всі наші сусіди чкурнули геть з Москви; хто на Волгу, хто за Волгу. І в другому домі залишилося лише дві родини”. — Говорили ми довгенько.

Розповів я їй свій плян; нарешті домовились. На щастя вона зберегла посвідку про “відрядження” з червня. Коли обережненько до римської VI приставити дві палички II, то буде VIII, серпень місяць. Кажу Вірі — “Пам’ятай, що Сталін та його братія буде битись з німцями до останнього дурня. Він пустить все, якщо треба йому буде, то і гази, і бактерії. Отож, доки він ще не вибив нас усіх отут під Москвою чи не отруїв у самій Москві, треба рятуватись! І порятунок один: перейти на той бік фронту. Ї я це зроблю при першій нагоді”. — “А я?” — питає. — “Отож, слухай. Ти кажеш, що від вас раз-у-раз посилають сестер з потягами поранених до східніх шпиталів. Мусиш попасти до одного з таких потягів, що буде йти в напрямку Тули, а там при першій нагоді кинь все до дідька і тікай. Прямуй на перше село. Ходім до кімнати, давай мапу, я покажу тобі. Зараз, у цьому розгордіяші людина може шезнути, як голка у стирті сіна. І жінці зараз у стократ легше пройти фронт, ніж чоловікові. Лише будь обережна, висижуйсь на селлах, доки не підійде близько фронт. Очевидно, чекати довго не доведеться. Ти медичка, тобі в кожній хаті за допомогу хворому дадуть все — їжу, й ліжко. Візьми з собою певних ліків швидкої допомоги, хини

там, асперини, ну, ти знаєш ліпше, ніж я. Лише не сидіти тут і чекати на облогу”.

До облоги, з того, що Віра розповідала мені та я й сам сьогодні бачив, готуються шалено. Сталін з урядом, як кажуть, чкурнув уже теж кудись за Волгу. Не сидіти ж тут дівчині й чекати смерти, як не від набою, то від голоду. Віра каже, що вже й поранених перевели на скорочений пайок. На тому й зупинились. Бачу, дівча стисло зуби, вірна прикмета, що вирішила тведро. Слава Богові!

Сьогодні був у місті. Погода чудова. Сонце, зелень, білі, пухнаві хмарки, ніжачись, пропливають у височині. Такий погоді Москва завжди раділа, як дитина любій іграшці. Але нині видко нікому не було ніякого діла ані до сонця, ані до неба, ані до зелені парків та бульварів. Червону Площу не пізнаєш. Кремльовські стіни розмальовані під дерева, а асфальт широченної площі якимись фантастичними зелено-бурими плямами; так само розмальовано історичний музей і будинок мосторгу напроти Кремля. Мовляв — не Красная площа і не Кремль, а так собі щось — чи лісок, чи парк... Перед “Большім театром” на площі біля водозграю стоїть збитий німецький літак: теж трофей, як і та танкетка, що ми бачили вчора. Довезуть і поставлять певно поруч з літаком: “на страх ворогам”, значить, як сказав би мій лейтенант. Пройшов кільцем “Б”, по всіх бульварах лежать, як допотопні потвори, товстелезі повітряні бальони. Рядком вороти, вантажні авта з прожекторами та звуковловителями. Тут же викопані траншеї для людей. Такі самі бальони і інше бачив і на Садовому кільці. Їх щовечора підіймають над Москвою. Між ними причеплені алюмінієві сітки, — а ось, може якийсь дурний німець заплутається. Оскільки відомо, ще жодний не заплутався, за те свої зенітки назбивали тих бальонів, як горобців.

У наркомстрою така пустка, яка певно була у тому гоголівському Миргородському “присутствію”, куди зайшла було свиня і вкрала позов Івана Івановича на Івана Никифоровича. Спустошені обличчя, перелякані очі, нервові рухи. У нашому главку декілька стареньких незнайомих мені дядьків уявля-

ють, що вони щось роблять. На мене, коли довідались, що я “з фронту”, налетіли, як жебраки на щедрого добродія. — Єдине знайоме обличчя: Міля, секретарка. (Колись з нею “підбадьорували” старорежимних бабунь на Москворіччю). “Що? як? де? побили німців?” — Насилу одкараскався. Від неї дістаю новини: майже вся головка наркомату й главків вибралась кудись на Урал чи на Сибір. Туди ж перевезли всіх, більш менш “цінних”. — “Останні?...” — Посміхається, а в самої сині губенята тремтять. — “От ви, Василю, і вам подібні — в армії. Не турбуйтеся, я знаю, за що вас туди погнали, хворого... А такі, як от я, залишились тут. А тут певно буде непереливки. Ці бомбування, це мабуть квітоньки перед тим, що має прийти. А ще знаєте...” — Несподівано засміялась, махнула рукою: — “Та хай йому! Зараз все одно, все шкереберть пішло! Чи пан чи пропав!.. А я дуже рада вас бачити, Василечку! Слово чести!.. Вільні о четвертій?.. Приходьте, підемо з вами десь поблукаємо... удвох. Знаєте, я давно вже на вас оком накинула”. — Бачить моє, зараз, певно, не дуже розумне обличчя, сміється, трохи штучним, нервовим сміхом: — “Чого очима кліпаєте? не вірите?.. Я була б ніколи цього вам перша не сказала... але зараз... плювають на все! Чи не так?!” — Її перервав дзвінок телефону, байдуже махнула рукою: — “Плювають! Все одно ні до чого... Ви он за пару днів їдете на фронт, а мене може тут німецька бібма взавтра укохкає... Так щоб було дещо згадати перед смертю, чи не так?!” — Вона бере мене за руку, тулиться до мене, близько-близько. Крізь тоненьку шовкову блузку відчуваю гаряч її тіла, а очі вп'ялися в мої. В них нема жадоби кохання, палких обіймів, — в них той самий страх і розгубленість, які помітив я в очах майже всіх отут, в Москві, у місті, ще вчора згорда оголошеному “неприступним серцем непереможної советської фортеці”. —

Там у нас якось легше, простіше, там — я ще не помічав такого страху в людських очах. І мене огортає великий жаль до цієї Мілі. Вона мені зараз як Віра, як рідна безталанна сестра, як люба дитина, що загубилась серед страшного лісу, повного диких привидів і потвор. Де-хто б мав заплатити і

тяжко заплатити за всіх оцих нещасних, безборонних дітей!.. Цілую її, обіцяю прийти о четвертій. Телефон дзеленчить не вгаваючи, а Міля, щаслива, зачервоніла, жадібно цілує мої губи, щоки, очі... Нарешті я сам знімаю рурку, передаю їй (як-не-як, а вона на праці, і я зовсім не хочу, аби який дурень із влади “пришив” їй саботаж). Доки вона виправдовується перед цим дурнем, я цілую їй руку, що ще силкується втримати мене біля себе, і потихеньку виходжу.

На вулиці, не обертаючись, прямую до Москви-ріки, чомусь твердо переконаний, що більш ніколи не побачу цього кам'яного велетня, ані Мілі-секретарки з блакитними, дитячо-розгубленими великими очима. Ніяково чомусь здвигую плечима — геть з цими думками! Вони зараз зайві, непотрібні... Вже темніє. Електрики ще не дають, лампу запалювати зарано. Піду поблукаю трохи, а там має приїхати Віра.

20-те Серпня.

Сьогодні була несподівана зустріч. Знову їздив до міста, на роздобутки цукру чи консервів. Простую вулицями по кільцю “Б”, переді мною зупиняється емка, на радіаторі якої полощеться червоний прапорець. З машини вилазить високий військовий; на коміріці три “шпали” — полковник. Я випрошуюсь, голова рвучко праворуч, пальці правої руки до пілотки. Полковник недбайливо підносить правицю до дашка. І раптом я притишую свій крок, а полковник, трохи зігнувшись, пильно вдивляється в мене. — “Борис Миколайович!” — “Василь?! Звичайно він! Здоров, хлопче! Теж раз-два?” — Полковник міцно тисне мені руку, б'є по плечах, задоволено сміється. Від нього тхне гарною сумішшю одеколону, тютюну і... горілки. — “Радий, радий побачити тебе. Зайди до мене на годинку”. — На мое заперечення — авторитетне: — “наказ! Не розмовляти”. — Потім до водія: — “Колька, приїдеш по мене на восьму”. — “Слухаю, товаришу полковник!” — Машина скреготнула, чмихнула і подалась брудним, давно не митим асфальтом. Борис Миколайович легенько підштовхує мене до дверей будинку: — “Якщо тебе спитають, скажеш це я затримав тебе. За наказом

замісника начальника південно-східнього укріпленого району Москви полковника Архарова... Я, хлопче, завжди радий старому приятелю, а ти у мене старий приятель!.. Ех, шкода Олександра, невчасно вмер. От, хлопче, чоловік був!.. Заходь отсюди. У мене, бачиш, нині палац, хоч псів ганяй. З м'якими меблями, килимами, фортепіаном і іншим таким". — Він правий. Чудово обмебльоване помешкання з шости чи семи кімнат.

Пригадую, коли я бачив Бориса Миколайовича востаннє, десь у 36-му чи у 37-му році. В жалюгідній, маленький кімнатці, худого, з запухлим, давно неголеним обличчям, у драному халаті, з початим півлітром сорокградусної. На подряпаному, голому столі надбита тарілка з недоїдками житнього хліба та солоного огірка... Я не витримую. — "Дуже радий, — кажу, — товаришу полковнику, що видряпались догори знову!" — "Хе-хе, — сміється, — Згадав?!.. Та ти сідай, чого стоїш?.. І кинь до дідька це титулування! Я, хлопче, для тебе завжди Борис Миколайович... Кажеш, видряпався? З льоху, хлопче, видряпався, з самих ежових рукавиць, хай їм трясця! Три роки, хлопче, не жив, а конав. Знаєш, як отой жид з анекдоту: його питають, як живеш, Лейбо? Я — відповідає — як автобус номер 5: від Таганки до Луб'янки, від Луб'янки до Таганки!*)" — Його веселий, ширий регіт імponує; я сміюсь разом з ним з цього заялозенного анекдота. — "А ти, де зараз? У гарнізоні?" — Я розповідаю. — "А, народне ополчення — козли відпущення!.. Гаразд, Дробот, на радість зустрічі, вип'ємо". —

Він виходить, за хвилину вертається з пляшкою першого рядного коньяку, з шинкою, з сухою ковбасою, з маслом, білим хлібом. Наливає дві чарки. — "Пий, їж і веселися, як казали діди, хоч веселого насправді досить мало". — Одна чарка, друга. Від третьої відмовляюсь. Грізний наказ. П'ю й третю, але це остання. Полковник не силує, він п'є сам чарку за чаркою і говорить, майже безперестанно. Згадує будівництва — сталінградське, кронштадське, де ми працювали ра-

*) Люб'янка і Таганка — в'язниця для політичних в'язнів у Москві.

зом з ним, себто я “під ним”. Він — начальник будівництва, орденоносець, “старий гвардієць”. Я — звичайний бухгалтер, один з тих, що дні, а нерідко й ночі відклацували на рахівницях та вели безконечні стовпці чисел-чисел-чисел... Але він добре знав Олеса, шанував, а через нього пізнав і мене. І зараз, розчулено згадує він про нього: — “Олександр! Це була Людина! З великого “Л”! Ти, хлопче, гадаєш, що я, Борис Миколайович Архаров, большевик з вісімнадцятого року, не відчуваю, хто ви такі є? Обоє?.. хе-хе... Відчував, але знав, що ви порядні люди! Чесні! Принципи у вас були! Якраз те, чого бракує багатьом з нас. А я шаную в людях принципи... От, ти зараз червоноармієць, покликаний захищати советський союз. Будеш захищати?.. Сумніваюсь”. Трохи збентежений я мимрю щось про присягу, та полковник мене не слухає, він говорить сам до себе: — “Чорта з два будеш захищати. Я знаю, давно знаю. Й Олександрові, й тобі ми, руські, як кістка поперек горла?! Так? — Звісно так! Випий. Не хочеш? Чорт з тобою, а я вип’ю!.. А я буду захищати! Не тих, що в Куйбишов драпнули, і звідти, бач, правлять, а Росію буду захищати! Отакі-о, як я, Гришка Жуков, Ванька Коньов, ми будемо захищати, а тоді вже скажемо своє тому, хто на Волгу втік!.. Ми йому скажемо, ми пригадаємо йому все!..” — Він вже не говорить, а галасує на весь дім. І на цей галас в кімнату входить висока, струнка, гарненька, молода пані (за вбранням та зачіскою можу назвати лише — пані), рішуче підходить до нас і, не звертаючи на мене ніякої уваги, бере Бориса Миколайовича під пахви: — “Годі, Борю, знову розвоююався?! Ходи спати. А ви, товаришу, йдіть собі”. — Борис Миколаєвич покірно підводиться: — “Це моя Нюся, економочка моя золотенька. У неї, Дробот, теж принципи є!” — “Годі, годі вже, принциповий... Ідіть, товаришу”. —

Я прощаюсь похапцем, виходжу. Іду вулицями, а в голові тривожні думки. Я розумію, про кого Архаров говорив, що “втік за Волгу”... Я знаю, хто такі Жуков з Коньовим... вони будуть захищати Росію... А потім, мовляв, поставлять свої вимоги... Ех, дурні ви, дурні, хоч і полковники з генералами!..

Та він вас усіх швидше під ніготь візьме, ніж ви спробуєте рота роззявити... як Тухачевського з братією... І дивуюсь я цій нації: навіть у патріотизмі її рабське почуття, ототожнювання батьківщини з персоною тирана. Так було п'ятьсот років тому, так воно й тепер!

21-ше Серпня.

Сьома година ранку. Віра готує мені останній сніданок. Мовчимо обоє: нема слів перед цим болем нової і може навіки розлуки. Зібрав всі нерви у жмут, аби не виявити себе. Вчора майже не спали. Німці знову бомбардували місто. Довгу ніч просиділи з нею на ганку. Над Москвою червоніли пожежі, десятки срібних мечів прорізали чорноту неба, жадібно силкуючись вловити невидних ворогів. За нашим домом, метрів за 300, батарея тяжких зеніток раз-по-раз була сліпучими сальвами. Від реву гармат здригалися стіни, шматками обсипалась омітка. У перервах чути було, як з всіх боків — з Шереметьєва, Балашихи, Чухлинки, Гіреєва страшні велетні греміли, випльовуючи із задертих до неба сталевих горлянок пасми вогню і смерті. О першій годині все вщухло враз, як за паличкою таємного дирижера. Тяжка чутна тиша та червона заграва за лісами. А ми з Вірою, як двоє сиріт, ще довго сиділи, притулившись щільно одне до одного, — двоє загублених у світі безпорадних, беззахисних комашок... Скільки зараз на світі отаких-о комашок мовчки страждають, а за що, за чию вину; коли прийде час спокою й радости для бідного людства? —

Кінчаю: час у путь-дорогу далеку.

ПІД МОСКВОЮ

23-тє Серпня.

Цілий день прокрутився за влаштуванням батареї, оце насилу вибрав хвилинку, забрів у лісок, нагледів чудову, всю порослу квітами та папороттю галявину, — ще й досі на верхах дерев рожеве соняшне проміння — ліг під кущиком і пишу. Ще позавчора був у Москві, зараз ввижається вона мені чимсь далеким-далеким, швидше як сон: мелькнув шматочок ста-

рого, минулого життя: 70 чоловіка рядових, 5 командирів, муштра, кухня, намети, списки наряди. Коло замкнулося знову, вузьке для потреб одного дня коло, і ми в ньому, як вивірки у колесі: крутись!...

Віра проводила мене до мосту. Мащини ще не було. Хотіла чекати. Упросив, щоб ішла, навіщо зайво краяти серце? Поцілувалися востаннє. — “Тримайсь, сестричко!” — “Бережи себе, Василечку!” — Наче похитнулась, ні, силкується усміхнутись; хутко пішла до сходів у метро. Ось, вже маленьку її постать затулили чужі спини. — “Прощавай Віро!” —

— “Постороніться, товаришу!” — позад мене. Обертаюсь. Ні, справді Москва замалою стала: сердито відпихає мене на бік... Сеня Петухов! Пізнає. Зле, як у бульдога, обличчя розцвітає: — “Вась! Ти?! Ти що теж у війську?!” — Дивись, і від цього вже зранку тхне горілкою. — “Ходім, Вась, я знаю тут недалеко на Арбаті є чудове містечко”. — “Не можу. Зараз маю їхати”. — “Куди”? — “На фронт”? — Сеня голосно свистить: — “Он воно що! Шкода”. — “А ти як? У Москві?” — “Тимчасово. Наш апарат нині в Уфімську, а я приїхав того-сього роздобути”. —

Я пригадую нашу останню з ним зустріч, підморгую: — “А як там Латвія?” — Він підплигує, як опечений, лице наливається кров'ю: — “І не згадує браток! Ух, і гади ж виявились, оця чухна! Насилу врятувався! Так п'яти мазав, що й досі не можу спокійно ходити, все літаю. Ти розумієш?..” Обертається і вже стиха: — “Звідусіль! З вікон, з горищ, з димарів, з-під землі шпарили! По нас! І де вони, гадюки, тих кулеметів дістали? Під містком в багні десять годин лежав, доки вдалось на машину видряпатись”. — Він крутить головою й спльовує. — “Ох, і чорти!” — В його голосі і злість і пошана. Я бачу, як в нашому напрямку по вулиці мчить вантажне авто. З кабіни виглядає Чіріков. Востаннє тисну руку. — “Прощавай, Сеня! Тримайсь!” — “Ти там, Василю, тримайсь, а ми не пропадемо, “будьте у Верочкі!” — Я лізу нагору. Там вже Кацман і Петрушін. Обоє смутні. У Кацмана очі запухли, червоні. Щож, всі ми люди, у кожного своє окреме, а разом з тим і спільне з іншими горе... Вийжджаємо

за місто. Праворуч позаду залишився Київський двірець, численні його колейки порожні, ані паротяга, ані вагонів. Ховають вони вдень по зарослих лісками виїмках. Рух іде вночі.

Ось і Смоленська застава. Овва! Сотки, а може й тисячі чорних комашок копірсаються в рудій глині. Трактори, бульдозери, грейфери, транспортери риють довгі, глибокі з крутими боками траншеї. З соток автомашин вивантажують, з одних злиті до купи, як римське Х, рейки (протитанкова вагорожа), з других величезні кільця колючого дроту. Виходить, справді, Москва до гостей чепуриться.

Їдемо далі. Все, як і три дні тому: тихо порожньо на шляху, лише мотоциклі НКВД, як охорона біля мостів. А, ось і стара знайома німецька танкетка, не довезли трофея до столиці. Але дарма, що шосе порожнє. В перелісках таких тихих, потомлено сонних під гарячим сонцем, там повно життя. То чота солдатів з'явиться під деревами, то вискочить вантажне авто і трюх-трюх у другий лісок. А он і сизий струмок диму в'ється між вітям у височінь. Людина радше тепер живе в лісі, бо безпечніше.

Тепло розморює, починаю куняти. Раптом прокидаюсь: Кацман штовхає мене в боки: — “Старшино, гляньте, фашист!” — “Де”? — “Ай, ви не на шлях дивіться, а вгору!” — Закидаю голову. А й справді! — Високо-високо виблискує живим сріблом у небі метелик, та якийсь кумедний: подвійний хвіст з перемичкою. О, це ж “гарба”, німецький розвідчий літак. З кабіни певно теж побачили, бо авто звертає з дороги і, як несамовите, пре через канаву. Ледве не перекинувшись, мчить до трійки сосен, яких, Бог знає чому, залишили тут від порубки. Вилазимо з машини, криємось під деревами, а голови всіх все задерті до німця, який поволі, спокійно, поцвонюючи мотором, пливе повз нас на північ. Проплив зробив широке коло й пішов назад. Оце так! Вдень, один-одинцем, за яких сто кілометрів від столиці. А деж советські “яструбки”?.. Аж, соромно чогось стало.

Надвечір приїздимо до “нашого” ліска. Тут вже інші люди, як мурашні повно. Ад'ютант щезає, ми сидимо мов-

чки, жуємо хліб з ковбасою. Напроти нас такі ж мовчазні, так само в зелених одностроях, люди дивляться на нас; підійти, спитати не наслідуються, бо між ними і нами варта. Чому, навіщо? — певно й той, хто її виставив, не відає. — Так, мабуть, треба, — як кажуть наші селяни, спіткавши незрозуміле для них протиприродне явище. Ад'ютант повертається, — ідемо далі. Вже поночі приїздимо до якогось села. Скраю, біля якихось напівзруйнованих халуп без дахів, без димарів вилазимо. Заходжу до однієї, чіпляюся за щось, ледве не падаю, з темряви заспаний голос: — “Який дідько по ногах товчеться?” — Черкаю запальничку. Леле моя! На підлозі повно ніг та голів; поміж них сірі солдатські ковдри. Хтось гукає: — “Старшино, йдіть сюди!” — Обережно переступаю через голови. Лейтенант Гончаров каже стиха: — “Лягайте ось тут. Ми лише сьогодні прийшли сюди. Моїх бачили? Листа привезли?! От і добре! Завтра поговоримо, а зараз — добраніч”. — Твердувато після мого ліжка знову на голій з гнилими дошками підлозі, але втома бере своє, і непомітно для себе засипаю...

24-те Серпня.

Два дні провотузились з будовою нової “позиції”. За полем (ой, та й погана ж тут земля: пісок, глина, болото, “мочара” (як кажуть москалі). Перед лісом розташувалась наша батарея. Нині вже маємо не намети з гілля та трави, а справжні бліндажі, глибокі землянки, боковиння й дах з добрих деревин, зверху півметра піску, а поверх усього дерен. У середині викопані лежанки, вкриті сіном, що забрали у сусідньому колгоспі; з другого боку маленькі лежанки для речей; недалеко від виходу в глині викопана грубка, навіть з піддувалом. Димоход теж під землею метрів з п'ять, а тоді вже виходить нагору. Пробуєм топити — чудово! Сосна та ялинка аж гудить у грубі, а дим стелиться низьким майже непомітним здалеку струмком.

Але скільки того лісу зіпсували ми молодняка! Виберемо гарну сосенку. На 3-4 метри від землі — цюк, цюк... Одні стовбури стирчать та молоде гілля. Що ж, на те війна!

Мене Бушняк помістив з командирами, хоч я волів би ліпше в маленькій землянці мого “штабу”. А вжеж! — кожний “порядний” начальник мусить мати свій штаб, — от і в мене є: і писар, і візник, а при останньому селянський віз і засмоктана конячина (теж з колгоспу). Мені не подобається бути так близько до “товаришів командирів” (особливо, з-за цих книжочок, хоч вони й дбайливо захищені). Не до вподоби мені й наш новий політрук, сутулий довгоносий чоловічок з двома кубиками на комірці.

А от інші нові — лейтенант Голенков, командир розвідки й спостереження (що він має “розвідувати” й “спостерігати” мені не відомо, хіба приженуть нових біженек). — Цей мені подобається: ясне обличчя, темні очі, кучеряве волосся, ширий сміх, ледве чорнявий пух на верхній губі — хлопчина ще. Теж прискороного випуску... Є ще поповнення. В отих хатах-руїнах вчора розмістили душ з 20 вороніжських селян. Пригнали щось з 300 коней. Вороніжців не відпустили додому, взяли на наше утримання. Люди все середнього віку, замкнені в собі, до нас, як та крига: ні “здравствуй”, ні “прощай”. Пораються біля коней, наче б і на волі, наче б і ні. На роботі, — поруч наш вартовий з рушницею, — спочивають. На призьбі теж боєць сидить, покурює, за хату хтось піде, боєць гукає — “Ти там не довго прохладжайся”. — Але навіть вони нам з їхніми кіньми, — не доберу. Як би ще були гармати?! Чи не гадають переробити нас на кавалерію?.. А може “так і треба”?..

25-те Серпня.

Сьогодні вдень літала над нами й по-за нами “гарба”, розкидала летючки. Чимало тих метеликів посідало і в нашому лісі, і на полі перед селом. Потрапив і я на одну. Друковано двома мовами: німецькою та московською. По московськи великими літерами: “Командири і бойці красної армії! Припиніть безнадійний непотрібний спротив! Німецька армія погромила вже головні сталінські сили. Понад півмільйона ваших товаришів піддалися в полон. Наслідуйте їхній приклад; кидайте зброю і переходьте фронт. Цей документ — ваша перепустка! Покажіть його при переході фронту, і ви будете

вільні від комуністичного рабства! Військове командування германської армії”. —

Я майже все забув з німецького, що колись учив у гімназії, але потроху розбираюсь, — написано те саме, що й по-російськи... Дехто із хлопців теж знайшов такі летючки, показують мені. Забираю, несу до політрука. Той читає й блідне; не те що блідне, а жовтіє, як мертвяк. Дякує, наказує взяти “найдовіреніших” бойців (ви їх, старшино, зараз знаєте ліпше, ніж я) і “прочесати” ліс. Всі летючки, що знайдемо, негайно здати йому. Полазили, зібрали щось з півсотики. Здав я всі, крім одної. Я певен, що й хлопці позалишали кожний по одній. Не дарма ж були у них такі ясні очі, як віддавали мені. — “Оце, старшино, всі до одної, що знайшли”. — Хай, може нам усім знадобиться цей папірець. Може й у самого політрука десь у сорочині зашитий такий самий.

26-те Серпня.

От тобі й кавалерія! Це вже не жарти! Сьогодні для нашої батареї привезли чотири шостидюймовки. Новісінькі, ще, здається, пахнуть зеленою фарбою. Автоматичний замок, пневматичний накат, самі новомодні оптичні приціли. Бушняк хвалиться: англійські, щойно з Мурманська привезли. Оце, старшино, як бабахнуть!” — говорить з повагою, гладючи довжелезний сталевий тулуб. — “А ви, товаришу лейтенанте, розумієтесь на оцих англійських”? — питаю. Ніяково чуває потилицю. — “Вперше бачу. Та нічого, навчимося і з англійськими балуватись”. —

В дивізіоні стовпотворіння. Кожна батарея готує позиції для своїх гармат. Наші — далекосяжні: — кілометрів за 12 палять. А от тяга для цих цяцьок — один жах! Трактори-тягачі, певно, щойно забрали у якогось МТС — старі, розбиті, чадять, пихкотять. Смороду й диму до самого неба, кожна частинка в них дзеленчить за п'ять кілометрів. Отримав 10 рушниць, виставляю охорону до гармат. Хлопці лаються, бо рушниці їржаві, затвори заїдаються, а чистити нема чим, — на 10 рушниць, два шомполи, жодної протірки, нема й олії. Горенько моє, оте ополчення!

28-ме Серпня.

Чудесний день знову. Я вже й забув, коли той дощик був. Сьогодні відбирали коней для дивізіона із тих трьох сотень, що пригнали вороніжці. Для нашої батареї вибрали самих тяжких, “тягачів”. Для п’ятої легших, а на четверту й зовсім легконогих. Разом відбирали й коней під сідла для командирів. Бушняк та Кусань вибрали собі огирів. Не коні, а звірі. Один дибки дає, другий задніми хвещає, що тікай, хто куди. Для мене Кусань одібрав п’ятирічну кобилку ворону, в білих панчішках на всіх чотирьох. Бушняк глянув та й зареготав: — “Що ти, старшино, вибрав? — Це не кінь, а один хребет, значить!” — Воно правда, — ребра ось-ось проткнуть шкіру, а спина, як Гімалаї... Дивлюсь з докором на Кусаня, той посміхається. — “Не турбуйтеся, старшино, ця кобилка була під сідлом, ніжки, груди на всі сто. А що занедбана, нічого — постоїть у мене з пару тижнів, — не пізнаєте конячини!” — “Правда”? — питаю з сумнівом. — “Слово чести!” — Повірив, взяв “Малютку”. (Назви коням дав командир дивізіону, так мою і прозвав “Малюткою”, а Кусаневого огиря — “Мощний”). На краю села, поміж старих лип побудували вже конов’язі. З колгоспів беремо й овес, і ячмінь, і сіно. У Кусаня роботи нині по вуха.

До речі, про Кусаня. Це новий командир тяги. Молодий ще, років 22-23, як і я, з Наддніпрянщини. Височеного росту козак, кремезної будови. Це вже осмалений вовк. Зазнав серця з перцем у фінів. Пальці на обох ногах у хлопця приморожені, тому, певно, й віддали його до ополчення. Веселий на вдачу, жвавий. Зі мною відразу почав жартувати: — “Вдвох тепер будемо, старшино: ви по двоногій худобці, а я по чотирьохногій”. — Перед ним я трохи ніяковію. Степан вже бувалий вояка, модерний; був старшиною в регулярній батареї; куди мені з моїм досвідом 19-го року до нього!.. Та мені до дідька те старшинство, хай Кусань перейме його, а я до нього писарчуком; і роботи кат-ма, і відповідальности майже ніякої.

29-те Серпня.

Життя кипить, аж гуде в батареї. Зранку “вогневі” чоти біля гармат. Клацають, наводять, чистять. Командири вигукують накази: — “Перша гармата, вогонь! Друга, — наводь”!.. — Біля коней метушні ще більше. Годують, напувають, підстригають гриви та хвости, бо й коні мусять показати, що вони вже не “чумази” колгоспники, а справжні гарматчики, щоб волисинка до волосинки була підібрана. У мене, здається, роботи найменше, зате Бушняк хвалить: — “Молодець, старшино, хоч ви в терчастях, отже, були, а порядок розумієте”! — Порядок порядком, але з одним кепсько — з їжою. Привозять нам з дивізійної кухні останнім. Спершу 4-й, 5-й, потім вже нам. Доки довезуть — одна холодна баланда, а каші й по дві ложки не вистачає. Хлопці лаються. І справедливо! Може свою батарейну кухню влаштувати?.. А чому ні?! — У мене в списках аж трьох куховарів записано: радітимуть, як діти, щоб із “строю” до кухні потрапити.

Того ж дня. Вечір. Бушняк захоплено вітає мою ідею про власну кухню. Вибрали двох куховарів. Взавтра їдемо до штабу, просити дозволу.

31-ше Серпня.

Сьогодні перший обід із власної кухні. Всі раді — і командири, і хлопці. Бушняк так уминав “пробу”, що я злякався, що і таріль проковтне. Мое реноме ще більш полізло вгору. Тепер і борщ гарний, і м’ясце, і навіть, жирок пливає, і каша розсипчата з олійкою чи маргусаліном. А в мене самого й цукру, й ковбаски вистачає, а то раніш все в інтенданстві залишалось. Зараз у мене повна хата “рабів”: писар, двоє візників, двоє кухарів, п’ятеро трактористів. Щодо останніх, то ті, що хочеш, лише не “раби”! — Лежать цілий день догори черевом, плюють у небо. “Ми не бійці, — кажуть, — ми вольнонайняті”. — Ой, хлопці, хлопці, щоб не було вам ще коржів з маком з вашими вольнонайнятими тракторами”.

1-ше Вересня.

Ходили на село. Мій писар десь надібав чавунну кухню (у нас зараз примістив. В землі на каміннях поставили двоє казанів, під ними вогонь). Зайшли до хати. Бруд, сморід, повно дітей, таргани, як сливи, на чорних від сажі стінах та на стелі... Вітаємось. Селянка, ще нестара, але виснажена вщент, зруйнована; кинула лихим оком, одвернулась. Кажу: — "От у тебе, тіточко, зайва кухня. Ми дамо тобі три рублі за неї, бо нам, бійцям, розумієш"... — "Ваша влада! Беріть, все забирайте"! — Зненацька розрепетувалась тітка, як навіжена. — "Беріть! А моєї згоди немає! Хочете, насильно беріть"! — Насилу ми з хати потрапили. — "Хай тобі біс, — каже писар — напевно куркулька! Тут їх було до дідька! Оті он хати розібрані, то все куркулі жили"... Я йшов мовчки, лише серце стискалось від жалю до жінки, що дійшла вже до краю терпіння. Глянув на писаря. Москвин, з пелюшок людина великого міста. Що він знає про розкуркулювання?.. А од Віри ні словечка... Боже, допоможи їй, бідолашній!..

2-ге Вересня.

Майже дня не проходить, щоб німецька "гарба" не кружляла над нами. І жодного разу не було советських винищувачів, чи хоч би одна зенітка вдарила.

3-тє Вересня.

Диво дивне: коні є, по шестеро на кожну гармату, а збруї — лише на одну запряжку. Зате сідел прислали по двоє на кожного вершника. Сьогодні Кусань випробовував шестерню з набойною скринєю. І сміх, і злість! "Виїзді" і самі засапались, і коней в мило загнали. Кусань від лайки вже сипить, як старий пес. Нарешті, плюнув і пішов до мене в холодок. Напився квасу (зараз і це маємо в батареї, шкода — теплуватий, та де ж його зимного у цій спеці дістати?). Розводить Степан руками: — "Їм (це про виїздних)" цобцебе за ріллею гукати, а мені їх наділили шостидиумовки возить!.. І коней треба місяців зо два муштрувати. Ви ж розумієте, старшино, що то є коні в тяжкій батареї! — Віжкою

торкнув, самі знають, як тягти, як завернути, як стати". — "Нічого, хлопче, — заспокоюю я його — якось воно буде". Він злісно посміхнувся. — "Дякую! Я вже у фінську війну пізнав оце "якось"! Там все було якось... Добре, що до вас, у тяжку потрапив, а то хотіли було у зенітну запхати". — "А що, — питаю, — хіба в зетній гірше"? — "Зенітна"? — підскочив він — "та тож дрантя, старшино! Позиція — серед чистого поля (обстріл навкруги треба мати); налетять ворожі винищувачі — одне сміття від батареї зостанеться. А як нема згори, то бий по танках! І теж серед поля. Нема танків, бий по піхоті. Так ото тебе й полощать. То літаки, то танки; або як не міномети, то кулемети січуть... Ні, старшино, краще вже до піхтури, ніж у зенітку!.. Дякую за квасок та цигарку. Гарний тютюнець у вас". — Встав, підтягнувся. Русявий, сіроокий красунь-велетень. Жити б тобі, Степане, у затишному кучерявому селі десь над Россю, орати своє поле, кохатися з чорнобривою, а тебе он куди ворожа сила ганяє: у фінські льоди, у московські болота... — "в бій за родіну, в бій за Сталіна". — І тобі, Степане, і мені, всім нам однакова доля!

4-те Вересня.

Прийшла "Красная Звезда". На півсторінки літери галасують: "под Вязмой разгромлено 10 немецких дивізій". На двох сторінках часопис захлинається переказом цієї перемоги. А далі знову заклики з погрозами — не здаватись в полон. Пишуть, що папери німецького генерала Гудеріяна захоплені в боях, і ніби цей генерал рапортує Гітлерові — "дисципліна в німецькій армії руйнується з кожним днем... ми переможемо до власної загибелі"... — Є ще допис Еренбурга про СС. — "Бачиш, товаришу, ці ознаки?! — це "СС" — твій смертельний ворог. Бий його прямо в серце"! —

У нас потихеньку говорять з острахом про цих "СС", кажуть, що це найліпші, пробойні сили німців, щось подібне до "старої гвардії" Наполеона... А ось допис Корнійчука. Німці споганили святиню українського народу. Поставили

гармати на могилі Тараса Шевченка і стріляють з них по Лівобережжю... Святиня святинєю, а ось це вже факт, про який не вичитаєш з офіційних звідомлень. Німці захопили Україну. В усякім разі по Дніпро. Часопис датований 28 серпня, за цей тиждень багато води втекло до моря. Може німці зараз вже у Полтаві, може й далі... А я тут...

5-те Вересня.

Сьогодні вперше побачили ми нашу “милосердну сестру”. Приїхала верхи з ад’ютантом. Молоденька, гарненька. Крутірку видно за кілометр. Певно буде милосердною у командира дивізіону. “Провела” протитифозне обкурювання. Хлопці залізли у свої печери, повикидали жмути сорочок та підштанців, а “милосердна”, зморщивши кирпатенького носика, пообликала їх якоюсь смердючою рідиною, старанно витерла рученята одекольоном, сіла знову на коня і... бувай здорова! Я почав було їй говорити про першу допомогу для батареї. — “Вам пришлють”... — Гаразд! Вивітрюйте, хлопці білизну, бо від цього смороду, не знаю, як воші, а що ви повчадієте, — це факт.

7-ме Вересня.

Повне село нових евакуйованих. Жінки з-під Смоленська, Вязми й Калініна. Голодні, змучені, розпатлані; у багатьох на руках діти. Придивляюсь. Вже кузьки лазять по бідолах. Ділимось з ними, чим можемо. Та не надовго: з’являється охорона, нас відтягають, жінок женуть кудись далі. — “А де чоловіки”? — Всіх до 50 років забрали до армії, а старших — копати окопи.

9-те Вересня.

Їздили до штабу дивізії. Отримали “персональну” зброю: “нагани” і по 10 набоїв. Кобур немає. Заткнув за пояса, — чисто тобі партизан з 19-го року... Була велика паніка. З-за лісу вилетіла “гарба” і почала кружляти над нами, робила фотознімки. Дві зенітні батареї загуркотіли по ній і... диви-но, поцілили!.. Літак стрибнув від розриву, дзьобнув носом і швидко почав знижуватись. З нього скотились дві

чорні комахки, за хвилинку в небі розгорнулись жовтуваті парасолі. “Гарба” вдарилась у дерева, вибухнула. Пів дивізії кинулось ловити парашутистів. Я бачив, як їх вели. Очі їм зав’язані, руки закручені за спиною, навколо ціла чота охорони, — багнети до спин. Навкруги свист, лайка, гамір. Один німець, поранений. Лице заляпане кров’ю, на кожному кроці ось-ось упаде. Його компанйон щось сказав стиха, поранений випростався, підвів голову, пішов твердим кроком... Пиха у зенітників до самого неба.

11-ге Вересня.

Знову збирали летючки. — “Німецька армія воює не проти Росії та російського народу; вона бореться проти безбожної зграї комуністів. Офіцери та солдати червоної армії, кидайте зброю, переходіть до нас, ваших визволителів”. — Політрук із скаженою лайкою палить летючки у грубі.

12-ге Вересня.

Приїхав Кусань верхи на моїй “Малютці”. Яка ж гарна конячина стала. Випробовую сам. В сідлі, як у колиці. Дякую Степанові, залишаю “Малютку” у себе. Овес є, пасовиська, скільки хочеш, цукор теж є, а найбільше, здається, любить тварина черствий хліб з дрібною сіллю.

15-ге Вересня.

Були з Бушняком у штабі. Отримали наказ “збирати манатки”. Знову! Щойно прижилися, — рушай! Лише чому рушати, коли німців побили під Вязмою і під Брянськом? А може “так і треба”?.. Зустрінув Кацмана, просить: — “товаришу Дробот, чи не дістанете ви мені гаманця”? — “Якого гаманця”? — “Та ось до пістолета; пістолет є, а куди заховати його, щоб ще не стрільнув. Гаманця немає”. — А, бодай тебе, Кацмане, з твоїм гаманцем до пістолета. Всю дорогу до батареї регочемо з Бушняком.

17-ге Вересня.

Вчора вирушили. Сьогодні в новому таборі. Дві інші батареї рушили першими, наша — останньою. Гармати “за-

прягли" у трактори (леде моя, як же вони гуркотять та чхають, чисто старенькі бабусі, як злізають з запічка). Позади гармат табун коней. Шестеро блищать новенькою зброєю, останні без зброї. Ще позаду три вози — батарейний обоз. А позаду всіх — я!

Бушняк по молодецьки об'їхав колону: — "Гармати спереду, старшина позаді, все в порядку! Руша-ай"! — Рушили. А як переїздили місток, остання гармата — крик! і провалила старі підпори, аж трактор дибки став. Години зо три помучились, доки витягли. Власне, хлопці мучились, а я з моїм "штабом" лежали в холодочку та тягли квасок (на ука генерала не пропала дарма).

Ночували в ліску. Сьогодні по полудні дотяглись до цього лісу і тут розташувались. Тут повно лісів. По дорозі проїздили повз старий панський палац. Чудові старі-старі липи й дуби обсаджують з обох боків шлях на якихось два кілометри. Ліворуч на горбку напівзруйновані, порослі диким виноградом та бур'янами облуплені стіни з колонами, венеційськими вікнами, з широкими мармуровими (зараз вщент побитими) сходами. До нього теж простяглась алея струнких, як на Білоцерківщині, тополів. Минулих днів минула слава!..

Будуємо знову намети з гілля, певно й тут ненадовго. Дяка Богові — тепло, дощу все немає. Від Віри нічого, і я писати не можу, бо не знаю, чи вона ще в Москві, чи деінде.

20-те Вересня.

Е-е, це мені вже не до вподоби! Виходить нас отак помаленьку та загнали аж під славетне Бородіно! Я нічого б не мав проти, якби десь на південь, до Орла, скажімо, але на захід?!.. Та нічого не зробиш... покишо...

Сьогодні їздили до інтенданта дивізії отримувати зимові речі — шинелі, ватянки-кавалерійки. Видали нам також "недоторканий" бойовий харч, все консервоване. Інтенданти дивізії та нашого дивізіону роблять фокус-покуси із списками особового складу. Байдуже, справа відома. Але я користаюсь нагодою і, як "однодумець", отримую новенькі

чоботи (цього разу по нозі), два “гаманці” для “пістолів” (про Боря Кацмана я не забуваю) та шкіряні рукавиці. Інтендант пропонує ще остроги. Відмовляюсь, хай їм біс! Що мені парадувати чи до дівчат залицятись?.. Отримую, нарешті, і “згадки про смерть”: чорненькі плястикові пляншетки на мотузочку, в пляншетках папірець, на якому я маю чітко написати ім'я, прізвище та число нашої частини, а потім роздати пляншетки хлопцям, а ті повісять їх на шию. Це — їхній від нині єдиний пашпорт на життя й на смерть... Свої документи я бережу, як оці книжечки.

НА ПІДМОСКОВСЬКОМУ ФРОНТІ

21-ше Вересня.

Прощавай, народне ополчення! — Від сьогодні ми вже регулярні. Наша назва: 6-та батарея окремого дивізіону 43-ої стрілецької дивізії, 23-ої армії, центрального фронту. Отак ми в “турків” перевернулись... Такими ж “турками” опинились і наші воронізькі погоничі та калінінські трактористи. Кусань аж руки потирає, що нарешті дістався до цих “вольнонайнятих”.

22-ге Вересня.

Нарешті, лист і пакунок від Віри. Пакунок з Москви, лист — із Тули. Коротенький, похапцем писаний: “захворіла, залишаюсь тимчасово в Тулі, а там, як Бог дасть”... Щастя тобі Боже, сестричко!.. Хоч і тяжко думати про тебе, але чомусь легше нині, ніж коли знав, що ти в Москві. Тепер черга за мною... У пакунку консерви, сухі ковбаси, тютюн, тепла білизна. На денці світлина: я з Вірою. Знимка з минулого року... Подивився, поцілував любі оченята і... сховав у торбу.

23-тє Вересня.

Сьогодні цілий день привозили до батареї набої. На кожну гармату по 80 товстелезних, блискучих “валіз”. Вся батарея, “у поті лица” рие бліндажі для набоїв та для обслуги. Гармати поставлено “на позицію”, на галявині посеред

лісу. Командири похмурі, злі, навіть Гончаров нервує і на мої запити лише мимрить щось незрозуміле. Невже справді ми готуємось до бою? Дивлюсь на підстаркуватих ополченців, на зруйновані трактори, на недосвідчених командирів і... заспокоюю себе: не може бути! Звичайно, не може бути такого глупства, бо щоб трактори завести треба півгодини; ходу їхнього — 5 кілометрів на годину, вантажних авт — по одному на гармату; 20 скринь набоїв покладемо, а останні 60 куди? Покидаємо чи що?.. А втім, може “так і треба”?..

24-ге Вересня.

Маю лихо: розбив коліно. Спухло, кляте, крутить, а то як почне шпигати, хоч гвалт кричи! Ліків ніяких. Згадав, як бабуся колись нас, внуків, лікувала. Наказав моїм штабним назбирати подорожника та м'яти, і тим обкладаю коліно. Доброго мало. Хоч би кістка була ціла... І на біду те саме коліно, що вгостив я його у 20-му році. Так по дурному все сталося. Їздили сьогодні до сусіднього села перед самим лісом, кілометрів за дев'ять. На узліссі в канаві, командири обрали місце для “польового спостереження”. На дереві хлопці почали відразу майструвати “спостережний пост”. Між лісом та селом поле, на ньому піхота нашої дивізії рие окопи. Не на жарти рие, по справжньому. Рядком рушниці, шоломи, газові маски, набої в переметах, шинелі в скрутках... Це теж виглядає по справжньому. Несподівано зустрівся з Красинським. Похуд, чоловічок, поживк. — “Бачу, — каже, — вам в артилерії не погано. Ще й помкомвзводу”?! *) — “Бери вище, — відповідаю, — старшина”. — “Запалити є”? — Ділюся цигарками й тютюном. Інша піхтура налетіла, як сарана. — “Почастуйте, товаришу командир”. — “Чи вам не дають”? — “Другий день на сухому”, — буркотить злісно піхтура. Підійшов лейтенант, погнав назад до окопів. Прощаємось з Красинським, питає стиха: — “Невже будемо битись”? — Стискую плечима, кажу байдуже: — “Я чув, що ми в третій лінії оборони”. — Він з відчаєм у голосі: — “А ми за весь час лише одну стрільбу мали”. — Посміха-

*) Помішник командира взводу.

юсь. — “То вам ліпше нашого, ми жодної не мали”. Красинського знов гукає сердитий лейтенант, і він, махнувши рукою, прудко йде назад.

Я сідаю на коня, а у самого думка — та невже ж можуть поставити на певну смерть нас усіх? Ми ж абсолютно, на всі 100% не готові до змагання! А наперекір друга злісна думка: а ти, козаче, що, не знаєш “всесоюзного блату”?! — Запит згори: готова дивізія? — Хто наслідиться сказати, що за 21½ місяці не готова?.. І пішло: командир батареї рапортує командирові дивізіона: — так що у “повній бойовій”; той — командирові дивізії: — “артилерійський дивізіон готовий до бою”, і т. д. Отак з такими думками зліз я з коня та й не помітив клятого корневища. Запнувся і гепнувся коліном на пеньок. Тепер лежи, Василю...

26-ге Вересня.

Лежав на очах у всіх — ніяк було до олівця торкнутись. Сьогодні, хоч з охканням та крехтанням, переліз сюди на галявинку. Хлопці підстелили шинелі (тепло, ніхто не хоче брати, так вони на возі й лежать купою). І я лежу, грію коліно на сонечку. Вчора вночі тяжкі армади німців перелітали над нами на північний схід. Команда зв'язку протягла телефон від батареї до польового поста. Хлопці у відчаю: дріг старий, ламається кожні два метри, а тягнути доводиться по деревах та гушавині. Ні, це все не може бути серйозне...

27-ме Вересня.

Нозі ліпше (може й справді бабуся допомогла). Спираючись на палицю, шкутильгаю помаленьку. Вчора й сьогодні цілий день кружляли над нами “гарби”. З нашого боку жодного пострілу. Вже надвечір була наша перша стрільба. Одна гармата ревнула тричі, десь за лісом чутно було тяжке — гу-ух!..

28-ме Вересня.

Сьогодні застав наших трактористів за читанням летючки. Не встигли заховати. З винуватими пиками простягають мені: — “Оце, щойно знайшли. Заберіть оцю капость”. —

“І на далі, — кажу суворо, — всі, які знайдете, віддавайте мені”. — На самоті розглядаю світлину: молодий, темнолиций советський офіцер підніс чарку до двох німецьких генералів; всі троє посміхаються. Нижче світлини напис по російськи: — “Син Сталіна вітає своїх визволителів”. — Що таке? Син Сталіна?! Читаю далі. — “Офіцери й солдати червоної армії, гляньте! сам син Сталіна не витримав ярма свого батька та його комуністичної банди і перейшов до німців. Наслідуйте його приклад. Кидайте зброю і переходьте на той бік фронту”. — Оце так!.. Поніс летючку до політрука, питаю: — “Чи це є правда”? — Як скочить, як визвіриться: — “Як ви можете питати таке, старшино? Це ганебна провокація, фашистівська брехня!.. Де ви взяли її”? — “Знайшов у лісі”. — “Одну”? — “Авжеж”! — “Добре, можете йти”. — Не до вподоби мені останній погляд товариша політрука, треба бути ще обережніше.

29-те Вересня.

Приділили нам ще 10 рушниць, легкий кулемет “ППШ” та три диски набоїв до нього. Бушняк наказав мені ознайомити мій “штаб” з кулеметом, а я й сам не дуже добираю. Добре, що один з візників теж трохи розуміється. Ото ми удвох з ним розібрали, прочистили і.. поклали на воза. Командирів викликали до штабу. Повернулись пізно. Гончаров зітхає, але мовчить. Мовчу й я. Мої куховари почастували нас сьогодні смаженою гусячою печінкою з пісочком. Перекинули, роззяви, казанок. — “Наступного разу, — кажу, — оближіть перед тим кожний шматочок”. — “Добре, товариш старшино”. — Дивись, ще й справді почнуть лизати.

30-те Вересня.

Уночі, десь за лісом щось гуркотіло, наче котились під гору вози з залізними казанами, аж до світанку. Понад чорними деревами світилось бліде, червонаве сяйво. Місяць світить чи палає щось на заході?..

Наказ: трактори й вантажні авто тримати на поготові, зі заведеними моторами. Показую Бушняку на небо: — “Від наших тракторів, — кажу, — диму буде до самісіньких

хмар". — "Холера з ним, з димом! Хай краще "гарба", ніж годину на них чекати, доки розігріють". — Ну, якщо трактори наготові, то наказую й "Малютку" тримати під сідлом, лише полеглих підпругу. Надвечір приїхав із штабу Кусань. — "Чув я, — каже, — що вас, старшино, переводять до зенітки. Вже й наказ є". — Згадую його оповідання про фінську війну, чухаю потилицю. — "Так і по літаках, Степане, і по танках, і по мінометах"? — "Так, Василю, і по наступаючій піхоті". — "І все серед поля"? — "Серед чистісеннього поля, старшино". — "То хай вони йдуть під три чорти зі своєю зеніткою, Степане". — "А наказ"? — "Якось-то буде, Степане". — "Хіба, що так". — "А як у штабі"? — "Гармидер! Пакуються, вантажаться, бігають, лаються.. Кацман револьвера загубив". — "З гаманцем"? — Кусань знає про що йде, але сер'йозно: — "Ні, гаманець на ремінці, а револьвера заткнув кудись, боявся, щоб бува у ногу не стрільнуло, та й забув, куди саме він його поклав". — "А ми"? — Знизує плечима: — "А я знаю?.. Кажуть, що ми вже в другій лінії опинились... Та де нам"!

В його голосі стільки презирства до всіх нас, "ополченців", що я трохи ніяковію. — "Одвернуть назад". — "Якщо встигнуть"! — кажу з сумом. — "Нда-а-а... — тягне він, — це правда". — І одразу підвівся: — "Я пішов. Добраніч, старшино". — "Добраніч, Степане". —

Вечеріві тумани пливуть потихеньку поміж кущів; від нагрітої землі тхне солодкою прілляю та сухою хвоєю.

1-ше Жовтня.

Вечір. З хвилини на хвилину очікуємо так бажаного наказу відійти.

Можливо, штаб дивізіону вже гайнув... Сьогодні ранком (а який чудовий, теплий був цей ранок, такий тихий, замріяний, які бувають тут лише на початку осені, перед хмарами й невинним дощем), отож, ранком вибрався я з підводою до штабу. Нога ще болить, шкутильгаю, але цікавість розбирає, що діється в нашому "безпосередньому запіллі"? Селянська доріжка в'ється попід лісом. Праворуч похилене,

готове до жнив жито. (Цього року будуть добрі жнива, лише хто збере?) Проїхали з кілометр. Враз над головами загуло. Глянули: Леле! Низько-низько, метрів з 300 може, пливуть прямісінько на нас — один, два, три... дев'ятеро великих, чорнокрилих літаків, з гаковими на них хрестами. — “Німці, старшино!” — Я вже покотом з воза. — “У жито!” — кричу. Сам у гущавину і швидко-швидко на всіх чотирьох, подалі від воза, і впав, прилинувши грудьми й головою до теплої землі... І в цей же момент заторохкотіла гучна коротка (слава Богові, що коротка) черга з кулемету. Зашелестіло жито під кулями... “Ідіоти, — думаю зі злостью — по двох з літаків смалять”. — Рев моторов поволі стихає. Обережно вилізаю на дорогу. — “Петре, живий”? — Вилізає й візник. — “Пролетіли, псявіри”? — “Пролетіли”. — “Невже то по нас били”? — “Ні, по галках. Давай швидше до штабу”. — “А може б вернулись”? — “А хліб для батареї в тебе є? Поганяй!” — Конячина опустивши вуха донизу, потягла поволеньки, ніби їй байдужісінько все на світі.

Дивізіон на колесах. Край села понад глибокою широченною балкою десятка півтора возів, навантажених усім добром та майном штабу й інтенданства. Питаю за приділ. — “Все на возах”. — “А, як же буде”? — “Та отак”. — Командира дивізіону немає, ад’ютанта теж. Бере злість, кажу роздавальникові: — “Що хочеш, а батарея голодна не буде. На якому возі хліб і картопля”? — “Он там”. — Починаємо з Петром перевантажувати важкі мішки до нашого воза. Знову гуркіт згори... За балкою простяглося інше село. Видко край вулиці між хатами. Вся вона заповнена військовими возами й автомашинами. З-за хат чорною блискавкою мчить німецький літак: бум-бум... та-та-та... Блиски вогню, сизий дим, пилюка, зеленуваті комашки сиплються від машин на всі боки... Другий літак: — бум-бум... та-та-та... Третій, четвертий... Вогонь, дим, якісь тріски, шмаття летить у повітря, з дерев’яних дахів хат вириваються з хмарами диму полум’яні язики... П’ятий літак, шостий... Це останній. Круто здіймається у височінь, де широким колом, як кібці, кружляють його колеги. Він ще здіймається вгору, як вже пер-

ший каменем падає на палаюче село і над самими вже деревами знову посилає сталеву й вогневу смерть. Ревучи мотопрами, пронісся над балкою, на його місце падає друга шуліка, третя... На місці села сизо-багряна стіна полум'я. Лиш тепер приходжу до себе й відчуваю, як тіло б'є лихоманка і в шлунку зимно, наче туди хто вкинув шматок криги. Присідаю, обертаюсь — ніде нікогісінько. Лечу до воза, гукаю стиха, наче боюсь, що мій голос почують оці ревучі сталеві кібці. — “Петре, ти де”? — З-за хати жовте, як з воску, помертвіле обличчя Петра: — “Ховайтесь, старшино! Сюди летять”! — “До дідька! Тут не сховаємось! Поганай”! — Махає руками й знову щезає. Хапаю віжки, перекидаюсь на воза — нно-о-о! — Батогом періщу раз, другий... Конячина мчить. Позаду лемент: — “Товаришу старшино, почекайте на мене”! — Петро гепається на мішок з хлібом. Гайда далі!

До батареї доїздимо без перешкод. Не знаю, чи знайшли німці іншу мету, чи витратили усі бомби, але нашого штабу не бомбили. Бушняк наказав приготувати обоз. — “Будемо відходити”? — питаю. — “Не знаю, але все, що зараз не потрібне, щоб було на возах”. — От, думаю, дяка Господеві й одвоювались. Куховари питають, як з кухнею. — “Кладіть, — кажу, — казани зверху, може взавтра рушимо, треба хоч кулішу якогось буде зварити”. — Коліно розболілось знову, мабуть, від тих стрибків та плазування по житі.

2-ге Жовтня.

По полудні. Гримить бій. З 11-ої години ранку. Десь за лісом перед нами тріскотять безупину кулемети й рушніці. Праворуч від нас раз-по-раз сердито гавкають трьохдьюмовки: мабуть 5-та батарея. Інколи гупає щось тяжке... Над нами все частіше режуть німецькі винищувачі... Наша батарея мовчить. Хлопці біля гармат, я сиджу метрів за двіста під деревами. Наказав хлопцям змайструвати з гілок та брезенту ноші. Коли кого поранять, не буде на чому й одволікти бідолаху... Але маю надію, — може все ще обійдеться.

За півгодини. — Почала стрілянину й наша батарея. Із спостережного посту переказали стріляти по двох німецьких

мінометах, що за лісом на краю села. Добре чутно вибухи наших тяжких набоїв. Кулемети й рушниці аж захлинаються. Майже після кожного нашого стрілу над головами, як несамовитий, летить німець: шукає. Кожного разу люди, теж як несамовиті, мчать до бліндажів. Ідіотизм! — За 20 кроків купи набоїв, як потрапить німець, то й від бліндажів і від хлопців одне пір'я полетить!

П'ята б'є все частіше. Двоє німців пролетіли в той бік і одразу: — бум-бум-бум... Невже намацали п'яту батарею?

Друга по полудні. Бій наближається. Кулі ворожі все частіше цмокають у дерева та ріжуть кущі, як лезом... З поля лісом потягнулись з ойканням та стогоном поранені. Крізь шмаття проступають червоні плями... Де ж санітари? Де вози для поранених?.. А ось вже з'явилися і здорові. З розгубленими очима, з роззявленими ротами, з хрипким від важкого бігу віддихом, в землі, в болоті, хто з рушницею, в шоломі, хто покинув усе... Е-е, це вже схоже на "драп"!..

Надвечір. Кусань заривсь у солому і спить. Ми з ним удвох у клуні. Наші коні ситі, спустили голови додола, дрімають. За спиною, метрів за чотириста якесь село, перед нами метрів за триста — битий шлях. Нещодавно цим шляхом ордою рухались тисячі людей, машин, возів, коней. Зараз він порожній, тихий, і курява сіла... Ми "драпаємо"!.. Я з ласкою дивлюся на мою "Малютку". Певно, від смерті врятувала мене конячина. Але за чергою: Десь о третій примчав верхи ад'ютант. — "Ви що, — зарепетував, — подуріли?! Був наказ негайно змінити позицію! Негайно"! — Остроги в боки коневі, і гайнув межі дерев.

На батареї враз зчинився сказ! Трактори зачаділи, заторохкотіли до гармат, вантажні авта до набоїв. Бушняк наказує мені одводити коней і обоз на битий шлях, звідки ми прийшли. Я до обозу. Забув і про хвору ногу. Хлопці вже на поготові, чекали лише на мене. Кричу, щоб виїздили на узлісся, сам хапаю за свою торбину і лечу до батареї. Підбігаю до "Малютки", глянь, а політрук вже ногу у стремено підняв. — "Це що, — кричу, — це хіба ваш кінь, товаришу політрук? Це моя кобилка!" — Берусь за повід. Він смикає до

себе. — “Мій кінь, чорт його знає, скарапудився й побіг... Нема часу ловити, а ти біжи до машин, старшино! У тебе й нога розбита”! Я смикаю його так, що він майже падає. — “Геть, — кажу — від мого коня”! — Хапається за кобур — “Ти смієш на політрука руку знімати! Та я...” — Я впираю йому під ребра револьвер: — “Ну”?! — Він з лайкою обертається й стрімголов біжить за кущі. Я сідаю в сідло, виїжджаю до коноводів. Кожний верхи, у кожного по двоє-трьоє коней на поводах. Виринає рядком Кусань. Велетен на високому гнідому огиреві. — “Чому стоїте? — кричить. — Літаки”! — Над полем, над лісом повно літаків. Полем біжать, падають, знову біжать, знову падають сотки червоноармійців. З неба, перериваючи гуркіт моторів, тільки й чути: та-та-та... та-та-та... Сьогодні для них свято: полюють... Вичікуємо. Ось одлетіли трохи.

У Кусаня кам'яніє обличчя, зо всієї сили б'є огиря нагайкою, виривається з кущів на поле. Ми отарою за ним. Мчимо полем. — “Витягай, Малютко”! — гукаю, нахилившись до її шиї. І конячина, ніби розуміє, що тікає від смерти, випластовується майже до землі, біжить, на півтіла не відстає від гнідого. Позаду, з неба гримлять кулемети... Зойки, страшний крик коня... Зиркнув через плече — на траві б'ється купа, і коні і люди... Знову тріскотня... Малютка аж сідає на задні, майже вилітаю з сідла, хапаюсь за гриву: — невже поранена? — “Витягай, Малютко!” — репетую вже на весь голос, і конячина мчить, мчить. Ось вже й міст. Кусань перелетів. Малютка бере осторонь і шугає у воду! Над мостом чорна тінь: та-та-та... Тріски на всі боки, одна пробиває мою торбу. Рвучко Малютка виносить мене на берег; ще якихось 200 метрів і... Дяка Господеві, величезні дуби й липи приймають нас під свій покров...

Зупиняємось, мовчки дивимось один на одного, злізаємо з коней... Запалюю цигарку, а руки тремтять, як у п'яниці... Через річку осокою, кущами, болотом до цих лип, до лісу, що за нами, мчать кінні й піші безперервним потоком. Наші коноводи збираються біля нас, не всі: двоє залишилось на полі, немає й десятка коней. Наказую їхати до сусіднього лісу

й там недалеко чекати на нас. Самі з Кусанем залишаємось тут чекати на батарею та на обоз.

За чверть години, нарешті, з'являється один з наших возів, з ним обидва візники. — “Де другі вози”? — “Коней побили на полі. Як нам через канаву переїхати”? — Не встигаю відповісти, як з боку руїн панського палацу блиск, метрів за 20 від нас вогонь, вибух, щось невидне гарчить, цмокає в землю, в дерева... Новий блиск! Гаряча пилюка й камінці б'ють в обличчя. Коні сіпнули, віз гур-гур, у канаву... Прощай батарейна кухня і всі мої речі. Ми вже сидимо верхи на конях, кухарі хапаються за стремена, їдемо. Позаду нові вибухи. Швидше, швидше, повз ці мізерні куші, до справжнього лісу!..

Обгоняємо десятки охоплених панікою, як і ми, людей. Нарешті, як у рідній хаті. Ми під захистом зеленоверхого, затишного, пахучого покриву. Всі поволі здержуються. Вже не мчать, а біжать, трохи згодом ідуть, деякі навіть сідають під деревами, спочивають, переводять дух. Наганяємо наших коней. Піхота навкруги придивляється на шестерню у зброї, чутно глузливе: — дивись-но, горматчики — постромки обрізали і гайнули, а гармати покидали... Неприємно слухати, але не час товмачити дурням, що ця зброя й не нюхала гармат.

Пізніше наштовхуємось на лейтенанта Голенкова, який теж верхи. Він зрадив нам, а я йому ще більше. Відразу рапортую: — “Передаю під вашу команду батарейних коней”. — Він ніяково чухає потилицю. Деякий час їдемо мовчки. Тоді у нього проривається: — “Захопили нас “вразполошку”, с...ї діти!.. Бачимо, йде черед за села на толоку, а нікому те й не в думці, що посеред коров СС-овці. А вони як виплигнули, як зачали смалити з автоматів! Піхота наша — хто куди... та й ми теж...” — Покрутив головою, замовк...

Кусань стиха до мене: — “Чи не почекаємо тут трохи, старшино”? — У голосі щось тривожне. Зупиняюсь. — “Як би нам не пришили, що ми батарею покинули, а самі дали драпа”... — Дивлюсь на нього, дивлюсь на лейтенанта, що їде, кинувши повід, звівши понуро голову і думаю: —

А й справді! “Козлів отпущенія” радо знайдуть. Особливо постарається політрук, якщо він вискочив з калабані. — Мовчки повертаємо коней назад. Назустріч великі валки недобитків. Більшість іде понуро, утопивши очі в землю; деякі здивовано дивляться нам у спину. Їдемо далі. Недобитків рідшає, по одному, по двоє, більше шкутильгають поранені... Ось проминув останній...

Ми лише вдох... І ліс кінчається, далі куші, а за ними ті липи й дуби на дорозі, де по нас нещодавно били з мінометів. А де зараз німці?.. Може в оцих-о куцах? може й поза нашими спинами... Напружена, ворожа тиша... Не те, що людини, а пташки не чути... Роз'їжджаємось на боки, злазимо з коней, ідемо поволі, обережно, вглядаємось, вслухаємось, силкуємось очима пробити зелену гушавину. Враз черга з кулемета, кулі свистять, гудуть. Кусань вже мчить повз мене, гукає: — “Німці! Драпай”! — Драпаємо! Ми останні.

Болить спина, болить коліно... П'ять хвилин перепочинку. І з'їсти щось треба, зранку ріски не було в роті. Імо хліб з ковбасою. Ділюся з Кусанем, бо у хлопця нічого з собою немає...

Їдемо знову. Обабіч під деревами бачимо табір: гармати, машини, трактори. Веселішаємо. Наші! Ні, це 5-та батарея. Одну гармату у них розбили німці, командира батареї й десяток гарматчиків забито. Згадую лейтенанта Петренка, русявого компаньйона Бушнякового по амурних пригодах. — Одвоювався хлопець... Нас нічого не питають, лише якось вороже чи підозріло поглядають на нас, навіть старі знайомі, ще з перших днів у Москві... Бий тебе сила Божа!.. Їдемо далі. Розповідаю Кусаневі про політрука. Крутить головою. — “Треба було вам, старшино, зразу покласти гадюку! Бо тепер вам не життя буде з ним”. — “Та я ж був правий”, — протестую. — “Е-е, у фінську війну й не за те політруки хлопали нашого брата”. — Мовчанка...

Нарешті, Кусань радить перепочити, лягає під деревом. Я мовчки їду далі. Думки шугають: — може якраз нині час перейти фронт?! — Передо мною широка дорога круто загинає ліворуч. Мотори... Не встигаю обернути коня, як зза де-

рев вилітає легкова машина, друга, третя... ціла валка... З передньої побачили мене, з віконця махають рукою. Наближаюсь. О, це сам командир дивізії, той самий, що "розпікав" мене за мітлу в руках. Випростовуюсь: — "Старшина 6-ої батареї, товаришу генерал"! — "Що тут робите"? — "За наказом командира батареї одвожу коней". — "А батарея де"? — "Пішла механічною тягою". — Пожував губами, тяжкий олив'яний погляд на моє обличчя; потім суворо: — "туди" (ткнув пальцем за спину), — "не їхать. Там німці і... наші мінні поля". — "Слухаю, товаришу генерал!" — Він ховається вглиб машини. Щось веселе й разом зле вибухає з мене. — "А куди накажете відступати, товаришу генерал"? — Командир дивізії блимнув, отетерівши і, певно, машинально буркнув: — "На північний схід"! — Я пропускаю машини повз себе. З кожної дивиться на мене десяток очей: полковники, майори, капітани... Залишаюсь наодинці. Отож, кажеш, генерале, туди не їхати?.. А що як поїхати?.. Ні, зза дерев отак цокнуть тебе ні-за-що, або на міну наткнешся.. Ще не час.

Під'їжджає Кусань. Оповідая про зустріч. Підіймає високо брови. — "На північний схід?! Та це ж, чорти його батька, куди й відступати, до самої Москви чи що?.. А втім плювати, нам треба батарею знайти. Ми от і Голенкова загубили і коней". — Мені все це абсолютно байдужісінько, думки всі сконцентровані на одному: — знайти, не прогавити слушного часу (а нині відчуваю такий несподівано приїшов), але мовчу, лише придивляюсь до Кусаня, — чи можна було б тобі довіритись, Степане?.. Так доїхали ми до цієї клуні. Напоїли коней, обтерли, сідел не здимаємо, лише полегшили попруги. Ввесь час за чергою вартували край дороги. Скільки ж того війська відступає на північний схід! Я гадав, що розбито було лише нашу нікчемну дивізію, а зараз бачу, що воно тхне вже не однією дивізією чи там двома-трьома... Все перемішане: піхота, гармати, кіннота, вози, машини, трактори... По шляху, обіч нього, полем, селом валки, купи без ладу, без команди сунуть, сунуть на північний схід. Нарешті, пройшли, проїхали всі, нема однієї, нашої шостої.

На шляху порожньо. Темніє. Крізь бінокля бачу далеченько попід лісом купки людей... Праворуч поодинокі постаті вздовж шляху: певно, вартові. А пройдуся до них, може що нового дізнаюсь.

За півгодини. То не вартові, а люди, якимсь дурнем з великих цабе, призначені на певну смерть. Викопані ямки вздовж шляху, біля них оці безталанні з рушницями й пляшками бензини та з довгими сірниками. Залишені тут проти танків. Мовляв, як німецькі танки посунуть, очікувати їх на 10-15 кроків, тоді підпалювати пляшки й шпурляти у німців. Пляшка, мовляв, розіб'ється, бензина спалахне, й танк запалає... Хотів би я, щоб з оцією пляшкою та сидів у цій ямці сам винахідник!..

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ.

ПОЗА МОСКОВСЬКИМ ФРОНТОМ

ЧАСТИНА II.

КАТАСТРОФА

13-те Жовтня 1941 р. Село “Чорніє Грязі”.

Іде дощ. Справжній осінній московський дощ. З сірого, як солдатська шинеля, навислого над самими димарями неба безперерви сіє дрібна холодна мгичка. Крізь запітнілі у чорних мушиних крапках з малесенькими шибками вікна бачу битий шлях, по якому гуркотять, розбризкуючи грязюку на всі боки, німецькі вантажні авта. За шляхом вижате, поникле під дощем, руде поле і ген за полем мріє чорна стіна лісів. Тих лісів, з яких ми, нарешті, вийшли вчора. Ми — це я і Бушняк, бувші лейтенант та старшина красної армії, нині подорожні селяни, що прямують довгим-довгим шляхом зпід Москви до Дніпра в Україну. Дивлюсь на Миколу: міцно спить під дощик козак. Господиня постелила соломи на підлозі, накрила чистими ряднами. — Панська постіль після мерзлої землі та кострубатих стирт клеверу! Хай спить, а я вперше за 10 день виймаю книжечку та олівець.

Десять день лише, а вони здаються за роки! Була така книжка: — “10 день, що перевернули світ” якогось комуністичного писаки, якого потім за ежовщини самі ж комуністи й кокнули за троцькізм чи що... Мої десять день світа, звичайно, не перевернули, зате вони перевернули наше з Бушняком життя. Але я хочу за порядком записати все, що трапилось за ці дні, доки так все живе у пам'яті. Почну з того, на чому зупинився був 2-го жовтня. Тихим вечером 2-го жовтня під клунею на роздоріжжі після розгрому нашої дивізії, вдвох із Степаном Кусанем. Ех, Степане, Степане, не судилось тобі щастя!.. Ось, як воно все сталося.

2-го жовтня. Ніч. Не видно нічого. Заховав я книжечку, розбудив Степана. — “Заночуємо тут — кажу — куди його поночі блукати!” — Погодився. Повечеряли ми рештками ковбаси та хліба, запалили обережненько цигарки (в руках). Тихо навкруги. Небо зоряне, чисте. Коні кунають, спустили голови майже до землі. Тримаємо все ж їх під сідлом. Спати не хочеться, потихеньку розмовляємо, Степан розповідає, як гинули червоноармійці в снігових заметах у Фінляндії, як несподівано налітали на них фінські лещатники і били без промаху в лоба, так як звикли вони бити вивірку в око, аби не зіпсувати шкіри; як фінські жінки і дівчата, вистрілявши всі набойі, кидались з ножами на червоноармійські багнети, а поранені кололи самих себе, щоб живими не дістатись до полону.

Чи це нічні були чари чи обставини, в яких ми з ним опинились, може те й друге, але якось наші замкнені загальним страхом та підозрою серця розкрились одне одному. Розповів і я трохи про себе... Години пливають непомітно. Захат виповзає пізній навищербі місяченько. Закуняли, сидячи під клунею... І враз зліва з темряви сполох, гуркіт; десятки вогнених чмелів засвистіли повз наші голови! Насилу встигаємо підтягнути підпруги, плигнути в сідла. Малютка мчить слідом за гнідим, як мчала вранці під літаками. Вогненні чмелі все летять, але на щастя беруть праворуч від нас, вбік села. Біжимо шляхом мимо протитанкових ямок. Еге, вони вже порожні ті ямки, одні пляшки з бензиною виблискують на місця.

Стрільба стихає. Здержуємо й ми коней. Виїжджаємо на інший шлях, на справжнє шосе, що йде на Юр'єв та на Москву. Воно вщерть заповнено відступаючими. Знову безупинно кояться повз нас вантажні авта, гармати, танкетки, вози з пораненими (чуємо тихий стогін), їдуть вершники, обіч шляху, по канавах, лісом сунуть стрільці... На самий шлях нам не виїхати, спішуємось, переводимо коней через канаву, йдемо краєм лісу. У шлях вливаються дві дороги: праворуч напис 1½ кілометри до Жидовичів, ліворуч 9 кілометрів до Юхнова. Праворуч можуть бути німці але шлях ближче. Беремо праворуч. Село — одна вулиця, як майже скрізь тутешні села.

На дорозі чорніє якась довга маса. Гукають: “Хто йде”? — “Свої!.. А ви хто”? — “П’ята батарея окремого дивізіону”. — Це справді свої. Зрадівши, питаємо: — “А чи не бачили ви шостої”? — “Командир дивізіону і ще дехто з вашої шостої сплять там далі у хаті”. — Прямуємо до хати, входимо. Мабуть бувша колгоспна чи сільська управа: столи, стільці, Ленін зі Сталіном на стіні, плян жнив і так далі. А на столах, на стільцях, під столами, під стільцями в обох кімнатах повно сплячих. Тут всі змішались до купи — і командири і рядові. При світлі чадної нафтової лампи знаходимо своїх з шостої — командир батареї, політрук, двоє-троє помкомвзводів, дехто з бійців... О, і лейтенант Голенко тут, і Рункін... Звичайно, і Кацман теж тут. Руде волосся його й зараз блищить, як золоте, під світлом. Бушняк просипається, радо вітає нас: — “Боявся я, що ви пропали обое. Голенков казав, що ви повернулись назад до батареї”. — “А де Гончаров”? — питаю. Бушняк тяжко зідхає, ніяково спускає очі: — “Гармати, всі чисто загинули, трактори застрягли в багні, німці почали бити з мінометів прямою наводкою. Люди врозтіч, а тут з осоки вдарили з кулеметів... Лейтенант Гончаров упав перший: три, може й більше куль в обличчя... і не пікнув... Багато хлопців теж загинуло в тій клятій пастці...” — Я вже не хочу більше слухати, не питаю, а як він, командир батарті уцілів, а, обережно переступаючи сплячих, виходжу на вулицю, сідаю на призьбі і думаю... Лейтенант Гончаров, тиха, ввічлива, скромна людина, мирний учитель народньої школи, забитий у першому бою, забитий без шанси на спасіння, загнаний у пастку клятою системою, де все вирішує блат: ... “Готова батарея? — Так точно, готова, на всі 100%...” А вона, як і інші, як вся дивізія, не була й не могла бути готовою й за два місяці, та ще й до бою за Москву, та ще й проти пробойових німецьких гвардійських дивізій... О, ні, я, будь-що-будь, а вдруге в таку пастку не потраплю! Так вирішую я тієї ночі. Не помітив за думками, як благословилося на світ. Кусань виходить і кличе мене до хати. Наш капітан скуйовджений, з налитими кров’ю очима, поруч ад’ютант, Бушняк, політрук за столом окремо; на другій половині штабні, цікавими очима поглядають на цей

“воєнний совет”... Капітан продовжує наказ Кусаню: — “Ви і от товариш Дробот єдині, хто має коней. Проїжджайте за село, наскільки можна далі, і розвідайте, як і що воно там. Чи є німці в сусідньому селі. За годину, не пізніше, мусите бути з рапортом назад”. — “Слухаєм, товаришу капітан!” — Це єдина відповідь, яку чекають від нас. Політрук прижмуриє око, посміхаючись, як мавпа, питає: — “Що, коліно вже не болить, старшино”? — Я мовчки міряю його очима й виходжу вслід за Кусанем з хати.

Сідлаємо коней, їдемо. П'ята рушає в другий бік, на великий шлях. За нею рушає четверта (вона теж тут отаборилась). Четверта, як на параді: гармати блищать, трактори нові, люди бадьорі, командир батареї на вороному коні, в новенькому однострої, з шаблею навіть біля боку, в білих рукавицях, згорда відповідає на наше привітання і голосно дзвінким тенором вигукує: — “Штабная батарея, слухай! Марш!” — Їдемо далі. Село ніби вимерло: тихо, порожньо, ані тобі пес не гавкне, ані півень не закукурікає... Від цієї тиші робиться якось неприємно, моторошно. Навіть наші коні чомусь нервують, стрижуть вухами, топчуться. Гріємо їм боки нагаями. Пішли добре. От вже й край села. Невеличке поле, далі на горбку чи то хутір, чи маленьке село. Озирнувшись, чвалом прямуємо до нього. За нашими спинами червоніє схід, перед нами блідий, засмучений ховається за лісом місяць. Повітря свіже, чисте, на траві обіч дороги сріблиться густа роса. Стало якось веселіше, коні йдуть жвавою ходою, голови догори, білі панчішки Малютки дріботять з широким кроком гнідого — начеб чоловік та жінка, — посміхаюсь я й ласкаво плещу їй по гладенькій шиї. Кобилка голосно їрже у відповідь. — “Тихо, ти, чортяка!” — перелякано вигукує Кусань.

На краю села (хат з 20 не більш) спішуємось, обережно, з наганами в руках підходимо до першої хати, заглядаємо у віконце. Темно. Пробуємо двері, відчиняються. Заходимо — порожньо. Гукаємо. Нема нікого. Так і в другій, третій... Повтікали селяни — хто куди. Їдемо далі. Ось і край села. Знову поле, метрів з п'ятсот за ним ліс. Ніде нікого і нічого. — “Можемо вертатись”, — кажу я, полегшено зітхнувши.

“Ось, лише нап’ємося з тієї криниці та й коней напоїмо”. — відповідає Степан. Бачу лице в нього з кам’яного стає знову людяним, молодим і ніжним. Заїжджаємо у двір останньої хати, де бачимо під старою березою криницю з воротом і невеликим дерев’яним цеберком.

Криниця неглибока, вода чиста, зимна, мабуть, з підземного струмка. П’ємо разом зі Степаном, посміхаючись, бажючи один одному — доброго здоров’я пити! — Малютка нетерпляче штовхає мене в спину: мовляв, напився, дай і мені. — “Диви, — кажу, — яка пані, хвилину не потерпить”. — Степан сміється: — “Поїть її, старшино, а я свого одведу набік тимчасом”. — Він бере жмут соломи, починає обтирати боки гнідому. Малютка п’є довгими жадібними ковтками, підіймає голову, дзвінко їрже... Либонь я ніколи не буду знати, чи чув я ту страшну кулеметну чергу чи ні... Я лише бачив, як Кусань разом з гнідим впали на землю, як від страшного скоку Малютки я одлетів набік і впав, як вона із жакливим криком плигнула потім, упала, скочила на ноги і застрибала по двору на трьох волочачи перебіту задню. Степан і його кінь лежали непорушно.

Я підбіг до Степана. Він лежав горілиць, ноги привалені тяжким тілом коня. Крізь зелену гімнастюрку трьома цівками лилася кров. Він ще дихав. Хрипко, натужно, і з кожним хрипом із рота на підборіддя стікала світла-світла з бульбочками повітря кров. — “Степан! Степане!” — загукав я в розпачі. — “Ти живий, Степане?!” — Наступну сальву я вже почув. Почув, як кулі сердито загуділи над вухом, зацмокали в цямрини криниці, в стіни хати, почув, як востаннє скрикнула моя бідна конячина і впала. Побачив я теж, як з темряви узлісся вибивалось раз-по-раз полум’я з ворожого кулемета... Мабуть, це полум’я привело мене до безумства. Я скочив на ноги, вихопив револьвера і почав бити з нього куля за кулею, з ревом: — “Кляті! Кляті! нате ж вам! Натє!” — Степан захрипів, це привело мене знову до притомності. Нахилився над ним... Кінець... Степан Кусань теж одвоював свій перший з німцями бій...

Запанувала страшна тиша, і вона була гірша за гук кулемета, гірша за свисти куль. Я озирнувся. Один. Переді мною двоє трупів. За городом на полю б'ється в останніх корчах Малютка. Я підвівся і, охоплений жахом, побіг назад. Я біг городами, плигав через тини, мчав вулицею, потім полем і вже на краю Жидовичів у перших хат опритомнів. Чого я біжу? Куди? Де Кусань з гнідим? Де мій кінь?.. Назустріч мені виїхав на машині командир дивізіону. Він глянув на мене, очевидно, зрозумів усе, спитав лише: — “Далеко”? — “На узлісся танки. Кусань і коні — там”...

А потім ми одійшли по дорозі на Юхново до лісу й зупинились. Командири зібрались на нараду у хатинці лісничого, а ми розташувались під деревами. За годину 5-та батарея рушила назад на великий шлях, назустріч німецьким танкам. 4-та батарея пішла далі на Юхново. Нам дали наказ бути в резерві, а тим часом розвантажувати машини від непотрібних більше шостидюймових набоїв, — все одно гармат чортма!..

Хлопці зголоднілі просять: — “Старшино, а як же з “шамовкою”? — Злісно сміюся: — “Гармат нема, обозу нема, старшини теж нема! Де я вам візьму?.. За декілька хвилин один із солдат підбігає: — “Товаришу старшино, там он стоїть віз, повний хліба, а людей всього 5 чоловіка”. — “Де”? — питаю. — “Ходімте, покажу”. — Пішли. Справді, на великому військовому возі під брезентом хлібин з сотню. Біля нього сидять на травниці, покурюють п'ятеро інтендантів. (Зелені вилоги). Старшим якийсь помкомзвода. Прошу у нього чемненько з десяток хлібин для людей. Де там! — “Хліб належить такій от дивізії. Не дам ні граму, і не проси!” — “А де ж та дивізія”? — питаю, здержуючи злість. — “Десь є. Знайдемо колись”. — “А як не знайдете, то німцям покинете”? — питаю. — “Хоч би й німцям, а не дам”! — одвертається. — “О, так”? — кажу я і до свого — “А ну, Дмитре, гукни хлопців”! — А чого їх гукати, як вони ось вже всі тут стоять. Піки злі, у кого рушниця є, видно готовий почастиувати задируватого інтенданта. Я спокійно одвожу його на бік, виймаю порожнього нагана (він же не знає, що револьвер без набоїв), а до хлопців: “Беріть, — кажу, — кожний

по двоє хлібин, а йому, як схоче, я розписку напишу”. — І не пікнув наш “герой”.

Мої люди задоволені, а я взяв собі півхлібини та й пішов подалі від складених під деревами куп набоїв — від гріха подалі, — бо: ще яка холера вибухне, або німці налетять...

І щойно подумав, а вони, голубчики, вже над лісом. Ревуть, бомблять, кулеметами, як машинками-зінгерами стрекотять... Жаркувато буде нам сьогодні, думаю, а сам у глибоку, вимиту водою яму під старою сосною. Корневища наді мною, як хата, тут безпечно, хіба що потраплять прямим у сосну... ну, тоді вже і я одвоююсь...

А з великого шляху все звертають машини, то поодиночі було, а нині вже валками і летять, як показились, крізь наш лісок на шлях до Юхнова.

Що таке? — Один боєць відповідає: — “На Юр’єв нема ходу, німці десант скинули”... Овва, то це одна лише дорога нам залишилась, а як і ту одріжуть?.. Літаки, певно, побачили, куди звертають машини зі шляху або зрозуміли, що тут має бути здобич, почали гатити по нас. То тут, то там (дяка Богові, далеченько від нас) з ревом злітає вгору земля, гілля, пісок, сосни та ялиці розлітаються на тріски... А потім зчинився сказ. З хати біжать, як хорти, командири: — “Танки! Танки”! Машина за машиною, не чекаючи ні на кого, загуркотіли по дорозі, насилу встиг вчепитись за одну, а Василь, мій візник, допоміг злізти нагору. Доки їхали лісом, нічого, а далі... дорога до Юхнова, кілометрів з п’ять іде полем, де-не-де прикрита купками дерев. Її от тут саме й полюють винищувачі. Бачимо, там лежить машина, перекинулась у канаву, там палає, біля неї побиті вояки...

Наша колона вичікує: як тільки відлетять трохи кібці,*) — ми мчимо на 80 чи й більш кілометрів до першої купки дерев. Тоді машина — стоп; ми всі, як груші, у канаву... Та-та-та... Дивлюсь, — політрук потихенько шепоче щось, жовтий, переляканий і швиденько-швиденько кладе на себе дрібненькі хрести... Що, думаю, член партії, і ти Бога згадав?!.. На

*) Кібці — літаки-винищувачі — Ред.

наше щастя німці знайшли щось більш путне на поживу, ніж ганятися за нами. Полетіли всі, як один, на Юхново. Звідтам чуємо гуркіт, вибухи бомб, бачимо полум'я, сизий дим... Побомбили, відлетіли геть. Ми повною ходою до містечка. Горять хати, бігають приголомшені жінки, реве скотина в палаючих стайнях... За містечком крутий схил, по ньому дорога повз цвинтар загинає на Москву.

На цьому схилі лягла блискуча наша “штабна” батарея. Всуміш гармати, набойні скрині, трактори, шматки людей. Трохи осторонь біля трупа коня лежить і командир батареї, якому вдосвіта сьогодні я салютував... Зараз його пізнаєш хіба по білих рукавичках на руках, — голову по плечі одірвала німецька бомба... Це було 3-го жовтня. Ввесь день незчислені колони розбитої армії (бо це таки була розбита не дивізія, не корпус, а ціла армія), під майже безперервним вогнем з повітря силкувались бічними дорогами вирватись із “котла” до Москви і... не спромоглися... Лише перетворилися у справжню отару, де змішалися всі частини, всяка зброя, де вже не вояки, злиті в одне залізною дисципліною командирів та комісарів, а очманілі від паніки, безпорадні купи людей з задертими до неба головами, кожної хвилини з криком: — “Літак”!

Машини зупинялись, і люди сторч головою падали в жита, у канави, під дерева, аби куди, аби не під кулі та бомби... І до того дійшло наше очманіння, що коли надвечір Кацман угледів галку і залементував: “Літак”! Ми всі, як один — і полковники, і рядові посипались на землю... І після ніхто й слова докору не сказав бідоласі, бо ми всі були такими ж, як і він. А такі, як політрук, мабуть, були ще гірші, бо він знав, що німці не люблять брати комуністів у полон... І до мене він у ці дні був, як лисичка, як масло топився, — боявся певно, що десь у лісі нагадаю йому про Малютку та про Степана. Це він, гадюка, настояв, щоб на розвідку послали мене з Кусанем...

Ночували ми в якомусь селі. Командири в сільській управі, ми — на машинах, під машинами. Кепсько на скриньках з ручними гранатами, але цупко тримаюся машини, — вже он

Безпорадні спроби вирватися із “мішка”, що його німці зашморгували все вужче, привели нас о 3-ій годині по полудні до лісової дороги, де провадився вируб. Крізь ліс прокладена дорога з дерев на дві машини. Обіч поросле кущами багно-вище... Притягли ми туди і застрягли. На виїзді з лісу, на старому Смоленському шляху стали німецькі танки, вдарили в лоба першим машинам, назад ходу нема, ринулись набік, позастрявали в багні по самі осі, а тут, певно на виклик з танків, над лісом знову з'явились літаки. Галявина широка, видно, як на долоні, все наше збіговисько. — Зачали німці частувати нас бомбами та кулеметами. Наше щастя, що були майже у хвості. Так-сяк обернулись, і гайда тікати від пастки вздовж лісу... Нарешті, дяка Господеві, настав вечір. Вночі німці не воюють... Ночували в переліску. Спочатку було нас машин з двадцять, за ніч назбиралось знову більш сотки.

5-го жовтня перемішані недобитки нашої армії більше ховались по лісах, ніж пробували кудись рипатись. За цей вільний від напруження час, я мав змогу, нарешті, привести свої думки до ладу. Доки ж я буду далі підставляти голову за чуже, не лише чуже, а вороже, ненавистне мені, моїй родині, моїй нації — діло? Доки я буду силкуватись “прорватись” крізь німецьке забороло? І головне, куди прорватись? — На Москву, в нове пекло? Де вже не буде порятунку? Де загине останній може шанс на волю?.. Ні! Крапка! Сьогодні, іменно сьогодні маю кинути все геть до біса і, так як радив я Вірі, піти лісами, селами на батьківщину! Далеко? Більш як 1300 кілометрів! — Та це ж не взимку: он як сонечко пригріває! Люди дадуть чогось поїсти — з голоду не пропаду... Аби перейти фронт, аби не потрапити до лап НКВ-дівських загрозувальних загонів! А втім, де вони ті загони? НКВ-дисти хоробрі лише з безборонними в'язнями, а зараз, певно, першими повтікали, як щурі від кота. Цілий день з такими-о думками, і цілий день не було можливо здійснити їх. Завечеріло знову. Знову наші дві (залишились лише дві) машини вливаються в довгу колону, що проходить селом Знаменським через річку, поганеньким мостом, що аж крехтить від тягару безконечних трьох та п'яти-тонівок. На вулиці біля якогось

“виконкому” метушня. Палять документи. Поруч селянські вози, навантажені всяким добром і жінками та дітьми місцевих комуністів. Вони даремно силкуються потрапити в колону; не допомагають ні прохання, ні сльози! (Москва сльозам віри не йме!...

Наші військові машини йдуть щільним потоком — машина в машину, і миша не пролізе. Один віз ринувся був напролом, його вдарили вбік, він перекинувся і разом з усім, що було на ньому, загуркотів у чорні хвилі річки... Хтось розпачливо, захиляючись, гукав: — “Рятуйте! Рятуйте! Потопайте!” — ... ми мовчки проїхали, не озираючись... За нашими спинами спалахнула широка червона заграва: на її тлі високо в небо піднялися декілька вогневих метеорів. Вони затріскотіли сліпучими бризками, і раптом вся околиця була залита ясним, як день, сяйвом ракет. Сліпучі кулі поволі (ох, як поволі!) спускались вниз, а ми всі, облиті світлом, сиділи непорушно, як зачаровані, і я лише відчував, як сусіда дрібно-дрібно тремтів усім тілом. Це не був той одвертий тваринний жах смерті, який ми почували під літаками, ні, це був якийсь містичний жах перед невидним, але скрізь навколо нас присутнім ворогом, що от-от зараз зненацька з’явився серед нас у цьому білому сліпучому сяйві... Світляні кулі згасали, темрява знову огорнула нас, і була вона ще темнішою на тлі червоної заграви за спинами...

Машина за машиною переїжджали місток, підіймались на крутий горбок і далі вузькою дорогою попід самим лісом. Рухались дуже поволі. Так минуло може з півгодини. Зліва з-поза придорожніх кущів враз вдарило декілька кулеметів. За ними сердито гавкнув міномет. У голові колони щось ревнуло, осяяне полум’ям... Як хрущі, посипались ми на землю. І командири, і рядові в момент опинились у лісі. Хтось позаду кричав: — “Товариші, залягайте! Вогонь!” — Цей голос відразу захленувся у гуркоті ворожих кулеметів. Я прекрасно знав, що вони ворожі, бо кулі цмокались навкруги, відбиваючи тріски від дерев.

Зігнувшись, біг я лісом, чіплявся за корневища, двічі впав, підвівся й біг знову. Навкруги мене весь ліс гудів та

трішав від ніг втікачів. Гуркіт бою (якщо це можна назвати боем) поволі стихав, і я поволі стишував біг, пройшов ще декілька кроків і зупинився виснажений, ледве переводячи дух... Недалеко затріщало гілля, знайомий голос обізвався: — “Хто тут? Це ви старшино?” — “Я самий, товаришу лейтенант!” — з полегшою відгукуюсь, йдучи назустріч Бушнякові. — “Оце дали нам, кляті німчури! — якось аж захоплено говорить він. — Що ж тепер, старшино?” — “А що”, — відповідаю — Підемо лісом. Назад не вертатись”. — “Що ні, то ні”, — стверджує лейтенант і знову міцно лається: — “Все, що мав, на машині залишилось”. — Я мовчу. Я теж все покинув на авті, лише нерозлучна невеличка торбинка з книжечками, компасом та самим необхідним. Але те все байдуже; нині я відчуваю, що наблизився, ось він — реальний, видний час волі!.. І тому я йду бадьоро серед чорноти лісу, якимсь шостим почуттям вибираю дорогу. Все рідше й рідше наштовхуюсь на стовбури та куші, все рідше спотикаюсь на корневища...

Згодом до нас приєднуються ще декілька: Лейтенант Голенков, помкомвзвода Петрушін, візник Василь, двоє невідомих: один лейтенант, другий — боець і, нарешті, старий знайомий... політрук... Ідемо мовчки, ніхто ні слова, силкуємось не відриватись один від одного, бо ніби в цьому загальний наш порятунок. І коли перший з нас падає в невидну яму, то й ми всі, як отара, шугаємо слідом, борюкаємось, пошепки лаємось, видираємось знову на рівне, і мовчки йдемо далі.

Перед веде по компасу Голенков, бере традиційний напрямок: на північний схід... Згодом заводить нас у bagno: насилу видираємо з липкої грязюки чоботи... Стаємо, радимось, правдивіше радяться командири, ми сидимо під вільхами й спочиваємо. Нарешті, Бушняк звертається до мене: — “Так що, старшино, ось беріть компас і ведіть”. — “Чому я?” — кажу. — “Та, значить, ви людина старша, і, отже, можете вести”. — Я не бажаю суперечити такому, “значить” і “отже” аргументу, беру від Голенкова компас, стаю попереду... Беру протилежний напрямок: прямісінько на південний

захід... Виходимо на твердий ґрунт. Згодом ліс рідшає, вже видно невеличкі вільхи та верболюз... За півгодини виходимо на берег річки... Чухаємо потилиці... Ліворуч місцевість підіймається чорним горбом, на ньому видко обриси хат: якесь село... І звідтам, прислухуємось, — пливе до нас наростаючий гуркіт, — йде якась колона... Свої? Німці?.. Поза хатами ще нам невидний підіймається місяць... Політрук радить: послати розвідку. Я не витримую: — “Можете самі йти, товаришу політрук, а я не піду!” — “Так може то наші!” — виправдовується він. — “Чи наші, чи не наші, а вночі жарнуть з кулемета, а тоді доводь, що ти не верблюд!” — Мене підтримують Бушняк і незнайомий лейтенант. — А коли так” — кінчаю авторитетно я нараду: — “гайда річкою. По воді бачу, що не глибока”. — Так і було. На самій середині дехто набрав у чоботи. Вже як останній з нас брів на сухе, з горба спалахнули одна, друга ракети, і знову освітили нас і все навкруги білим саявом. У цьому світлі, не чекаючи дальшого привітання, побігли ми зайцями до лісу...

Йдемо-йдемо-йдемо. Вже, коли засіріло навкруги, зупинились. Обдивляємо один одного. Сміх розбирає, — брудні з патьоками грязюки обличчя, — не пізнаєш, однострої, штани, чоботи заліплені багном у декого вже подерті; дехто й рушніці покидав до дідька. Освіжуємо подряпані обличчя сивою росою. У кого що є з собою, — потихеньку від інших нашвитку проковтує. Перелічую й я свої ресурси: — дві плитки чоколяди, зо двіста грамів ковбаси, один сухарик, дві пачки пресованого пшона з салом, три пачечки чаю, півпачки тютюну. Оце найгірше — без хліба якось проживе людина, а от без тютюну?.. кепсько... Рушаємо знову. Перед веде незнайомий лейтенант. Дивлюсь на компас: знову, лихо йому, звертає на “північний схід”.

Отак ідемо ми цілий день 6-го жовтня. Йдемо лісами. Як-що інколи виходимо на узлісся й бачимо перед нами село, звертаємо й обережно ген-ген обходимо його стороною, далі знову у ліс... Десь о десятій годині спіткалися з іншою групою втікачів. Семеро молодих хлопців у шоломах, з рушніцями (ідіоти!); “командує” ними помкомвзвода. Це — регу-

лярники, з першої московської дивізії, що так бундючно парадували перед захопленими москвитянами на перше травня та на сьоме листопада... Німці розгромили цю дивізію за два дні... Деякий час вони йдуть з нами, але, певно, побачили, як ми облизуємось, поглядаючи на їхні повні торби (аж крізь товстий брезент пахло від них смаженою куркою та салом), в одній гушавині хлопці один по одному зменшують крок і, нарешті, щезають... Щож, молодці, думаю я, проковтнувши останній шматок ковбаси.

Поволі насувається ніч. Ми вже не йдемо, тягнемо за собою змучені, спухлі, в тяжких, мокрих чоботях, ноги... Швидко темнішає... На шоку сідає щось ніжне, зимне, вологе. Одне, друге... Леле! — Сніг! Тихий, пухнатий, білий сніг... Коли входимо на галявину, він знижується простиралом, сідає на дерева, на куші, на траву, на нас. Одні сніжинки швидко тануть, другі падають натомість... Невже так несподівано, так рано прийшла зима? — Не дай, Господи!.. Передо мною ж ще такий довгий, такий страшно довгий шлях... Я беру знову провід. Кілька хвилин продовжую північний напрямок, далі звертаю на свій; на південний захід. Нині йти легше. Від снігу ясніше в лісовій темряві. За моєю спиною човгають останні. Згодом чую голос політрука: — “Старшино, ви нас не туди ведете! Ви збились з маршруту”. — Обертаюсь, підходжу до нього віч-на-віч: — “На, бери компаса, веди сам!” — Він незрозуміло кліпає віями: — “Та ні, товаришу старшино, чого ви?.. Ведіть далі”. — Прямую до свого місця, Бушняк вголос одказує: — “Добре, старшино, так їм і треба!” — Кому це “їм” зрозуміло для всіх: комісари для всіх, як болячка в печінці. Він зайвий для нас, і він відчуває це. Мовчить, сопе, сьорбає застуженим носом, але боїться відбитись від нас, бо йому німці страшніші чорта!.. Та й ми не дуже хочемо спіткатись із ними. Полон?.. Ні, ніхто з нас не хоче потрапити в полон... Хай голодні, хай не відаємо, куди ми йдемо, куди вийдемо, але зараз ми на волі, на мізерній лісовій голодній під снігом, але на волі!..

Виходимо на берег струмка. Між білими подушками, що вкрили побережні куші, пригнувши їх майже до землі, вода

здається ще чорнішою, ще зимнішою. Довго, безконечно довго йдемо берегом. Щось блимнуло спереду за струмком. Зупиняємось, радімось пошепки... Я й Бушняк зголошуємось на розвідку. Йдемо обережно, як коти, по-між деревами. Справді хата, за нею друга, поодаль третя... Село... У крайній з нашого боку хаті блимає малесенький вогник. В його світлі всеж таки бачимо місток. Переходимо, підкрадаємось до віконця. Нижніх шибок нема — заткано рядниною... Прислухаємось, наче хтось гомонить усередині. Навкруги все тихо... Озираємось — вся братія вже за нашими спинами... Е, будь-що-будь! — Стукаємо... В хаті замовкло. Стукаємо дужче. Рипнули двері, чути переляканий жіночий голос: — “Хто там?” — “Свої”, — відповідаємо — червоноармійці. Пустіть до хати трохи погрітись”. — Двері потроху, наче теж перелякані, відчиняються. — “Заходьте. Та чи ж багато вас”?.. Заходимо. Господи! Яка благодать після п’яти днів поневіряння опинитись у теплій, хоч і не дуже теплій, але знадвору такий теплій, хатині, побачити світло, хай блимаюче, чадне, з жирового каганця, але правдиве житлове світло, сісти на лаві, простягнути перед себе стомлені ноги, почути людські голоси (дві жінки, троє дітей підлітків мовчки стоять півколом і озирають несподіваних гостей-лісовиків). Яка це благодать! Командири... О, вони в хаті знову перетворюються в командирів, навіть, просять у господині шматку обтерти багно з чобіт, розпитують, що це за село, й як з нього вийти на московський шлях... — “Не знаю, голубчики, що й сказати вам. Минулого дня стільки німців пройшло повз наше село, що навряд чи ви й переберетесь, куди вам треба”. — Тепло ніжить, як материнська ласка. Починаю куняти. Наче здалека чую політрук питає: — “А як би нам попоїсти, хазяюшка? Вгостіть, що там у вас є”. — Господиня відразу зі сльозами в голосі відказує: — “Та що ж у нас є, товариші командири? Самі з голоду пухнемо! Бачите ось, нас двоє жінок, та ще троє ротів, а чоловіка забрали до війська... А як минулої суботи ваше військо проходило, то позабирало все геть дощенту, навіть картоплю й капусту з города позабирали”. — Вона вже вголос плаче, друга жінка, старша, мати чи свекруха, стоїть

мовчки, дивиться кудись понад нашими головами в кут, лише стареча висхла рука гладить русяву голову притулений до її латаної спідниці дівчинці... Отака рука і в моєї матусі, думаю я, і сон сам по собі десь щезає; я вже пильно придивляюсь до жінок, до обідраних, в одних подертих сороченятах дітей, до порожньої, засмаленої сажою й чадом хатини. Бачу вже і чорних, великих, як сливи, тарганів під коміном і на стінах, що сидять непорушно на світлі й сердито, здається, кивають довгими вусами: — мовляв, якої вам їжі, коли і нам нема ні rischi з господарського столу... Може так само пограбувало, тікаючи від німців, військо маршала Буденного й мою матусю, може і до неї зараз прийшли з лісу недобитки і вимагають “вгостити їх тим, що є”. Я шукаю в торбинці, виймаю непочату плитку чоколяди, дивлюсь на неї, хочу відламати половину... й зустрічаюсь з поглядом шости широко розкритих дитячих очей... дитячих віком, дорослих, ні, старечих гірким життєвим досвідом... Ламаю чоколяду на три шматочки, даю кожній дитині. Меншеньке хлоп'я не бере, ховає голову у бабину спідницю... Стара бере в мене, задумливо крутить чоколядку в руці, дивиться мені просто у вічі, говорить низьким, майже чоловічим голосом: — “Спасібо, радімой. Прівелось і мне сизнова челавека с сердцем увідеть, а не просто таваріща”. — Політрук мовчки одвертається, підходить до вікна, де стоять Бушняк і Голенков, щось шепоче їм. Байдуже! Втома знову бере гору. Сідаю на лаві і майже за хвилину сплю, тяжким, як оливо, сном.

Просипаюсь від доброго штовхана в боки. В хаті темно, і в цій темряві задушливе, тяжке дихання натовпу. Бушняк у півголоса: — “Змотуємось, старшино. Сусідка прибігла, каже, що з другого кінця до села входять німці. Гайда!” — Як був, стрибнув на ноги. Двері в хату розчинені, знадвору чути далекий але безперечний гуркіт моторів. Вибігаємо на двір, за нами одчайдушний голос політрука: — “Товариші, почекайте, я ніяк чоботи не взую!” — “Було б не роздягаться, як вдома на подушках, товаришу політрук!” — рубає Бушняк: — “А зараз нема часу на вас чекати! Гайда, хлопці!”

-- Ми отарою кинулись до лісу... Політрук нас так і не здогнав!.. І дяка Господеві!..

Тяжко йти поночі лісом після такого короткого спочинку в хаті. Голова падає сама на груди, ноги все тяжче представляти. Бродимо, спотикаємось, падаємо, очманілі підіймаємось, бредемо далі... Я вже не бачу стрілки компаса, веду навпростець, куди ноги ще несуть, хоч і знаю, що несуть вони мене, а за мною і всіх, напевне, колом, дивись знову на той самий струмок потрапимо... Байдуже... Лягти б під ялиною, стягнути тугіше ремінь на "кавалерійці" і заснути... Так на світанку й робимо. Ой, як гарно... Як би лише не ці великі пухнаті пасма снігу, що поволі зсовуються з гілляк і раз-по-раз накривають тебе вогкою ковдрою... Але сніг перестав... І за це дяка Богові!..

Підранок 7-го жовтня вдарив легкий морозець. Травиця засріблилася замороззю, але встало сонечко, пригріло, і заморозь щезла. Сніг поспадав з дерев та з кущів, лише в ямках залишився лежати, може до весни вже. Сон підкріпив, ідемо бадьоро, глузуємо навіть з політрука, якщо його захопили німці босоніж. Але в шлунку порожньо, у кишках гарчить, як старий пес. Трошки з жалем згадую про подаровану дітям чоколяду. Це б, думаю, вистачило мені на цілий день... Соваю руку до торбинки... Щось вона наче більш напхана, ніж була вчора. Виймаю. У шматочку загорнено маленьких "свинячих" картоплинок та шматок кам'яної соли... І враз мене аж жаром обдало соромом за пошкодовану щойно чоколяду... Це ж вони, оті обідрані, пограбовані, голодні жінки поділилися зі мною, у мойому сні, останніми "свинячими", що, певно, вже ніхто й брати не хотів, картопельками... Не чистячи, з шкорлупинням, жую холодні картоплини, хрумкаю смачною сіллю, втираюсь, замісто води ковтаю сніжок, а на душі стає чомусь гарно й весело... Посміхаючись про себе, згадую суворий низький голос старої: — "Довелось і мені ще раз побачити людину з серцем, а не лише товариша". —

Йдемо... Нині вже ніхто не заперечує мого маршруту, а я відчуваю, як з кожним кроком стає все менше від тих 1300 кілометрів, що відділяють мене від рідної оселі... Ополудні

бачимо, як спереду ліс рідшає, поміж деревами здалека видно іноді, як мельком бігає щось. Вийшли на шлях?.. А що то бігає? — Машини?.. Якщо вони, то чиї?.. Советські? німецькі?.. Лейтенанти — Голенков та один незнайомий виказують радісну надію, що то либонь “наші”, Бушняк мовчить. Мені зараз німці рідніші за “наших”, а в тім чорт їм радий, і тим і другим...

Зупиняємось під густим покровом старих, з віттям до самої землі, ялин. Всі дивляться на мене. Не знаю чому, але за ці останні дні я став, так би мовити, неофіційним проводирем нашої групи: і провідник, і розвідчик, і вожатий, на жаль, лише не інтендант, бо нема чого розподіляти.

— “Щож, — кажу, — пішли”. — Беру маскировального плаща у лейтенанта, гукаю за компанію одного хлопця. Обережно, від дерева до дерева, від куща до куща прямуємо з ним до узлісся... Вже ось недалеко, кроків, може з сотку, може й менше. Лягаємо за кушем калини (червоні, як кров, ягоди, покоштував би їх зараз, та не час), очі прикуті до того, що робиться спереду за придорожньою гушавиною. Що там великий шлях — сумніву вже немає; і те, що мчить з м'яким рокотом по ньому, теж видно. Це — авта, численна сила авт... Майже всі в одному напрямку — на Москву... Наруховую 30-35 машин на хвилину. Ова!.. Зрідка біжать авта назустріч потоку, на південь... Звідси не видно, чиї ж вони. Треба підлізти ближче. Мій компаньйон крутить головою, як кінь під мухами й лізе назад. Здвигаю плечима, насуваю на себе щільніше маску-плаща, на руках і колінах плазую ближче до шляху...

Ось вже й галявина, за нею просто, якихось з двадцять кроків, гудуть машини — одна за одною, одна за одною... Деякі загинають праворуч і щезають майже відразу за деревами. О, туди йде бічний шлях... Я майже левен, що це німці, бо машини не советського виробу, навіть, мотори гудуть інакше. Неподалеку від мене на галявині щось біліє... Шматок часопису... Знаю, що глупство заради подертого часопису ризикувати собою, але не витримую. Потихенько гусенню підлізаю до нього, беру в руки. Забруднена сторінка: ... ні-

мецькою готикою великі червоні літери: ... кіше Беобахтер... Нижче дрібніше: Унзере Штрейтмахте... Далі я не дочитав, бо зі шляху голосний вигук, другий...

Підводжу голову. На горбку біля шляху напроти галявини стоїть високий чоловік у зеленосірому однострою (зразу згадую 18-ий рік), він вказує рукою у мій бік, другою скидає з-за плечей рушницю і репетує на весь голос... Як хорт, я плигаю на ноги й петлями-петлями мчу назад до лісу... Бах-бах!!! За ялину... Цілий!.. Мчу далі... Перед себе бачу всю братію, що стрімголов кинулась у глибину ліса... З дороги чути голосну команду, по лісу за спиною тріщать куші... Біжу що є сили... Нова команда, але вже поодаль... Кулеметна черга... Падаю... Озираюсь. Нікого не видно — підвожусь, біжу знову, та вже через силу, — немає повітря у спустошених легенях... Десь ще разів зо два проторохкотів кулемет...

Стихло... Присів під ялиною, прислухаюсь, як той заяць, чи не чутно де шелесту, не чутно де кроків... Ні, все тихо, як вимерло. Навіть пташки, що було цвірінькали на сонечку, й ті замовкли. Набираю повні груди повітря, поволі, з насолодою видихаю. Скручую добрячу цигарку. Ради такого щастя не вадить трохи зазнати розкоші. Іду в напрямку, де побігли останні, а сам думаю: — ні, то вже крапка; не йде до німців у полон здаватись! Вони, псявіри, такого дадуть тобі перцю з серцем, аби чхнути встиг! У гущавині надібав своїх. — “Що, старшино, німці гонились за вами?” — питає Голенков, а сам білий-білий... — “Чи за мною, чи за зайцем полювали, дідько їх знає! А що тікав я, то справді було!” — Трохи повеселішали. — “Та й ми чосу дали!” — “Жарти жартами — вступає у розмову лейтенант Шевельов (сьогодні взнав його прізвище, він із штабу нашої дивізії) — а от, що ми будемо далі робити?” — “Вдень — відповідаю — хіба дурень туди повернеться знову. Почекаємо ночі, а там перейдемо шлях, як що Бог дозволить”. — Зиркнули на мене, презирнулись один з одним, але ні півсловечка при згадці забороненого слова БОГ... А я почуваю радість, що от зараз можу вимовляти те слово, як говорили батьки мої і, певно, як говорили їхні діди і прадіди...

Вночі крадькома, гусячою стежкою прямуємо до шляху. В кушах біля глибоченької канави лягаємо. На шляху є рух, але куди менший від денного, і з кожною годиною він все рідшає. Північ. Машин нема. Готуємось переходити. Стримуємось, бо раптом чутно дзвін підкови по каменю і голоси... Повз нас шляхом проїздять шестеро вершників. Чужі голоси, здорові, веселі, у кожного в зубах жевріє цигарка. Один щось сказав, всі голосно зареготались... Нічого не зробиш: переможці!.. Проїхали. Бушняк вилазить на схил канави, пошелки гукає на мене: — “Дивіться-но, старшино, що то за вогник і люди?” — Метрів за сотку від нас біля невеличкого вогника — ліхтарі чи що? — вовтузяться декілька тіней. — “Не інакше, — кажу, — німці шлях ремонтують”. — “Диви, бісова личино! виринається у Бушняка — як швидко заходились”. — “Ну, з Богом, лейтенанте — кажу йому — як за порядком: командир першим, старшина позаду!” — В темряві знаходить і міцно тисне мені руку, спирається на край шосе, і блискавкою метнувся по той бік. Давай далі! — Один по одному — миг! На тому боці, на тій дорозі, що виділилась від головної... Нарешті моя черга. Набираю повітря, шусть... Не знаю, як іншим, а мені ці десять кроків галопом по твердому асфальту здавалися за дуже довгі... Перебіг... Німці нічого не помітили — все вовтузились над дорогою. Праворуч стоять дві машини... Скраю дороги вбачаю верстового стовпа, насилу читаю: “Калуга” і стрілка рядом. О, це, якраз, куди мені треба. Не знаю, чи далеко ця Калуга, зате знаю, що Москва залишилась далеченько вже на північ...

Йдемо всю ніч лісом. Сьогодні перед веде Шевельов. Важко вгадати, куди саме він веде: плутаємо, петлюємо, часто-густо трапляємо на багновиська, на якісь провалля. Вдосвіта вщент вимучені лягаємо на холодну землю, — сили йти далі нема ні в кого...

Ранком 8-го жовтня бредемо далі. Їсти ні в кого ані поршинки. В голові порожньо, в ухах починає дзвеніти, ноги тяжкі-тяжкі... Цей ліс, що ним ідемо, зараз гарний: розчищений, кущі покорчовані, за кожним кілометром — просіка... Переходимо глибоченьку балку, підіймаємось догори. Звідтам

оклик: — “Стій! Хто йде?” — І хоч слова знайомі, не німецький “галът”, але з несподіванки присідаємо. Шевельов переляканим голосом відгукується: — “Свої, свої!”

Перед нами четверо червоноармійців, у шоломах, з рушницями, з торбами за плечима, — справжній бойовий патруль. Шевельов і Бушняк підіймаються до них. Ми стоїмо на схилі. Про щось говорять, Бушняк махає до нас рукою. Вилазимо. Край лісу, під великими дубами розташувалась чота червоноармійців. Майже всі озброєні і в шоломах. Наші лейтенанти розмовляють з їхніми командирами, а у мене серце холоне. Невже, думаю, прогавив, пропустив шанс? І зза чого?.. Аби триматись отари, не брести самому чорним лісом? — А що ж ти будеш робити, Василю, питаю себе, останні тисячку кілометрів?.. Ні, вирішую, сьогодні ж, якщо треба буде, то й зараз майну у ліс, балкою. Доки вони кинуться до рушниць, встигну щезнути... Та чи й ризикнуть вони стріляти?.. А як німці близько?..

За чверть години наші лейтенанти вертаються: — “Пішли далі, хлопці!” — Йдемо за ними мовчки, нас проводять підозрілі зіпд насуплених брів очі... Виходимо з лісу, переходимо невеличке поле, трапляємо на застоялу в полі картоплю. — “Стій, хлопці, — гукаю, — накопаємо картоплі, в лісі десь спечемо”. — Руками гребемо землю. Картопля дрібненька, поточена жучком, а нам вона зараз, як манна небесна... Бушняк, поруч мене, говорить стиха: — “Помітили, старшино?! — Все жида! Бояться німців, кажуть постріляють усіх упень! Нас не зхотіли приймати: без рушниць, кажуть, і їсти у вас нема нічого”. — “Питаю, а ви ж куди прямуєте?” — “Думаємо на Коломну або Серпухов перебратись. Там ніби зараз фронт став!” — Я дивлюсь знизу йому в вічі: — “А ви як, лейтенанте, — питаю — дуже засмучені, що вони відмовили?” — Він з хвилину мовчки дивиться на мене, одводить очі, старанно обтирає землю з картоплини, мовчить... Старий страх, думаю, ще сидить у тебе в душі, Миколо, та нічого, згодом і він минеться...

Доки вовтузились з картоплею, не помітили, як налетіла з вітром низька тяжка хмара, сипнув, наче з лантуха

хто трухнув борошном, густий сніг... Побігли мерщій через поле до нового лісу, як що можна було назвати лісом жалюгідну покручену гушавину молодої вільхи. Мусимо сидіти тут, цокотіти зубами та щільно кутатись у наші "підбиті вітром" шинельки... Аж ось, як з-під землі вродились, з'являються перед нами троє хлопчаків, кожному років 8 - 9. — "Ви хто такі? Звідки?" — "Ми тутешні", — трохи розгублено відповідає один: — "Он з того села". — Він показує пальцем кудись у сніговій. — "А ми вас, товариші командири, давно вже бачили, ще на картоплях... І як ви бігли, теж бачили... то й прийшли". — "А німці є у вашому селі?" — питаємо. — "Не багато, але є. Більше танкісти. А їхні танки, дев'ять штук, стоять отут недалеко, у радгоспі... Здорові танки!" — Ніяковість перших хвилин спадає з хлопців. Вони жваво діляться своїми новими враженнями: — "Тут у нас колись, ще за царя, панська "якономія" була, а потім зробили з неї тваринний радгосп... коней було тут, ой-ой-ой... А як відступали совети, то коней всіх погнали геть, а радгосп спалили, і стайні, і зерно, і сіно, все чисто спалили..." — Хлопець зітхає за ним зітхають обидва його компаньйони... — "А німці, як прийшли" — вступає в розмову другий — то тих, коней, що блукали по лісі, дозволили колгоспникам ввіймати і до себе у двір забрати". — "Тепер колгоспу вже у нас немає!" — авторитетно поправляє перший і зневажливо спльовує на землю. Шевельов підплигує: — "Як то немає колгоспу? А де ж він подівся?" — "А коли совети пішли, то наші люди розібрали весь колгосп", — спокійно, як безперечний і простий факт, пояснює хлопець і, сміючись, додає: — "А німці кумедні!" — Всі троє весело сміються. — "У радгоспі стоять, кажу, їхні танки та охорона, а вони всі мешкають по хатах на селі. Веселі такі, жартують... А один, той трохи по нашому вміє..." — "Не по нашому, а по-поляцьки", — поправляє другий. — "Хай по-поляцьки, але розуміти можна... то він тата називає не товариш, а пан... Сміхота одна! Тато, як почув уперше, то озирається, — мовляв, де то німець пана побачив..." — Хлопці знову вголос регочуть, аж ми перелякано озираємось; — не дай Бог, хто почує...

— “А маму прозивають матка, — продовжує хлопець, — а дівчат — ладна кобіта...” — “Кобіта! А бодай тебе!” — вигукує другий, і вони знову сміються...

— “Давно німці у вас?” — питаю. — “Та вже ось четвертий день”. Я придивляюсь до них, оцих, певно, із вчорашніх піонерів, “дітей октябрської революції”, що нічого не знали з пелюшок, крім комуни, крім советського ладу й життя у колгоспі. Ї ось — дивись за чотири дні як змінилися вони: червона армія вже для них не “наші”, а “совети”, і це слово вони вимовляють, якщо й не вороже, то байдуже... А про ворогів, що з боем прийшли на “священну советську землю” говорять із щирим сміхом, як про кумедних, нешкідливих людей... Як така, думаю, метаморфоза могла статись з дітьми, то щож тоді дорослі, старші віком скажуть?.. Аби німці лише потрапили використати цю метаморфозу...

Лейтенант Шевельов встряває в розмову: — “Ви, дітки, ще замалі, — починає він доктринерським, таким знайомим пропагандистським тоном. — Ви німцям не вірте... А ми, червона армія, ще вернемось...” — Він ще говорить про “родіну” й “товариша Сталіна”... Е-е, думаю, то й ти, виходить, тим же медом мазаний, що й політрук! Час кінчати розмову. Хочу заговорити, коли старший хлопчик перебиває лейтенанта: — “А коли совети повернуться, то все буде, як раніш?” — питає він. — “Звичайно, хлопче, все буде знову, як раніш”. — “І колгоспи, і радгоспи?” — знову перепитує хлопець. — “І колгоспи, і радгоспи, і ніяких там дурних панів, а всі знову будуть товариші”. — Хлопець тупить очі в землю, замовкає. Я вступаю: — “Це ще колись то буде, а зараз ось що”, — я виймаю з торбинки мого ще з дому складного ножика в блискучій перламутровій оправі і звертаюсь до хлопчаків: — “Хто з вас проведе нас до лісу, щоб обминути ваше село й радгосп, той отримає від мене цього ножика”. — “А не збрешете?” — відразу виривається у старшого. — “Ні, не збрешу”. — “То я вас так проведу, що ніхто у світі не побачить!” — “І я проведу! І я!” — репетують інші двоє. — “Так у мене лише один ножик”, — виправдовуюсь я. Старший хлопець дивиться якийсь час на приятелів, потім

авторитетно заявляє: — “Нічого, товаришу командир, хай ідуть разом з нами, а ножика я їм інколи буду давати погратись...”

Сміючись, я беру за мокру руку маленького Соломона, і ми рушаємо... Метелиця мете. Все біло навкруги, за крок можна загубитись... — “Не заблудиш?” — гукаю я на вухо проводиреві. Той знову зневажливо плює: — “Щоб я та заблудив?! Я, товаришу командир, тут усяку стежечку, всякий горбочок знаю”. “А чому ти мене... Почекай, як тебе звуть?” — “Стьопа”. — “Отож, Стьопа, чому ти мене товаришом командиром прозиваєш?.. Чи не ліпше, як німець говорить — пан?” — Він недовіжливо посміхається: — “Який же ви пан, як у вас он по чотири трикутники на комірцю”. — Я аж зупиняюсь на момент, так вразило мене це завваження. До дідька, — хлопець мав рацію на всі сто, — який же я пан, коли я все ще маю на собі ознаки старшини червоної армії?.. Дякую, Стьопо, надоумив!.. Йдемо з півгодини полями, лугами, перелісками, нарешті, перед нами виростає стіна височених сосен... І враз перестає й завірюха. Доки доходимо до узлісся, сіра снігова хмара пересунулась на південь, небо прояснилось, соняшний промінь животворним теплом осяяв нас. — “Оце й є великий ліс”, — каже хлопець, — “тато прозиває його “корабельний ліс”. — Йдемо трошки лісом, вибираємо гарну, залляту сонцем галявинку, скидаємо вогкі шинелі й “кавалерійки”, струшуємо з віття сніг, вішаємо на просушку. — “Дякую вам хлопці, — кажу я — і ось тобі, козаче, ножик”. — Він радісно хапає його, швидко ховає до кишені подертих штанят, ніби боїться, як би я не передумав та не забрав назад. — “Дякую, товаришу! Отак собі йдіть цим лісом куди вам потрібно”.

Хлопці швидко прямують геть од нас. Кроків за десять старший обернувся й гукнув: — “А якщо ви повернетесь і коней у нас повідбираєте, і знову колгоспа заведете, то краще й не вертайтеся!” — Він повернувся і зайцем чкурнув за кущі, за ним його приятелі... Ми всі мимохіть зиркнули на Шевельова. Він почервонів, обличчя зле, з рота брудна солдатська лайка: — “Напевно куркулівського роду!” — сказав.

Я сідаю трохи осторонь від усіх на пеньку під сосною, скидаю гімнастюрку, виймаю іншого ножика і старанно починаю зрізувати вилоги на комірці. Зрізав, шпурнув осторонь, одягаюсь... Всі великими очима стежать за кожним моїм рухом. Я відчуваю, що велика хвилина моя прийшла, відчуваю, як кожний м'яз мого тіла напружився, як кожний нерв натягся, наче сталева линва, але також спокійно струшую рештки води з кавалерійки, надягаю її, підперезуюсь поясом. Перший не витримує Шевельов: — “Це що означає, товаришу Дробот?” — хрипко вигукує він. — Ви це що, дезертувати надумали?”

Я вішаю через плече мою торбинку, поправляю кобуру на боці, аби пістоль був під рукою, звертаюсь до Бушняка. — “Отже, товаришу лейтенанте — кажу я — будьте здорові! І ви всі товариші! Старшини 6-ої батареї вже немає... Ви всі, як хочете, а я прямую в Україну!..”

Всі скочили на ноги. Всі, окрім Бушняка. Він сидить, похнюпивши майже до колін кучеряву голову і мовчить... Бачу Шевельов простяг руку до кобури. Наган вмиє у мене в долоні. — “Гей, кажу, лейтенанте Шевельов, з вогнепальною зброєю не балуйтеся, бо от тобі хрест, що торкнеш пістоля, тут тобі буде й амба!” — Шевельов одвів руку, але лайка, як потік бруду, летить на мене: — “Зрадник! Німцям запродався! Присягу забув!..” — Бушняк підіймається, рвучко кидає торбинку через плече, гукає на весь голос Шевельову: — “Годі!.. Старшина має рацію! Ми вже он у якому запіллю німецькому опинились... Куди нам іти?.. Отже, й я скажу: ви як хочете, а я з Дроботом в Україну!” — Дивлюсь, не вірю сам собі. Ні, справді, воно так: Бушняк стає поруч зі мною, востаннє “козиряє” всім, і до мене: — “Пішли, старшино!” — Зробив крок, обертається знову і вже з погрозою: — “А як хто спробує стрільнути, то ми з вас дріб'язки поробимо!”

Ніхто не ворухнувся. Сто, двісті кроків... Ми вдвох самі... Як колони храму, оточують нас велетенські стовбури “корабельних” сосен... Десь високо-високо, під самим, здається, небом їхня розкішна корона стиха гойдається, осяяна соняш-

ним промінем... Тут на землі панує містичне зеленувате пів-світло, ноги без шелесту ступають на товстий килим жовтої хвоїни. Тут тихо-тихо, як у Божому храмі ввечорі... І мене всього, всю, без залишку істоту охоплює давно незнаний, давно забутий настрій. Я не йду вже стомленими натрудженими ногами, я пливу у повітрі; голова відкинена назад, очі догори, де за верховіттям, за соняшним світлом проглядає раз-по-раз небесна блакить, а за нею відчуваю присутність Великого, Милосердного Батька... Я не помічаю, як сльози легкі, щасливі сльози одна по одній скочуються з моїх очей на порослі колючою щетиною щоки, на темнозелену пляму на комірці, де за півгодини тому були нашиті відзнаки... Я хочу молитись але жодна молитва не приходить до пам'яті, навіть, Отче наш... І я згадую єдину, саму коротку і, можливо, саму сердечну молитву і повторюю її: "Господи, будь милостивий до мене, грішного!.."

Були різні знаменні дати в моєму життю: і щасливі, радісні, і грізні, трагічні, але над всіма ними, як зоря над зорями, панує ця дата: 8-ме жовтня 1941 року Божого!..

А далі?!.. Що сказати далі про ці тяжкі, страдницькі п'ять днів, коли вони ще й досі снують у голові, як привиди гарячки у хворого?!.. Першого дня було добре. Надвечір у глибоченькій балці біля струмка спекли ми з Бушняком картоплю, напівсиру без соли проковтнули її, запили зимною водичкою, спочили... Пішли далі, в темряві побачили дерева, поза ними дзвіницю, дахи... Село. Рішаємо йти до нього: якщо не в хаті, то може десь у stodолі чи в клуні переночуємо... Не доходимо з півкілометра, скирти сіна чи хліба на околиці села починають палати. Свіжий вітерець роздмухує полум'я, рве пасми чорного диму... Ми стоїмо, освітлені, як на долоні. Бачимо, як біля скирт сновигають чорні тіні... — "Геть у поле!" — гукаю, — сам, пригнувшись майже до землі, біжу геть від села й пожежі.

Бушняк за мною. З боку села струмки вогню, тріскотня рушниць і кулеметів... Падаємо... Ні, це стріляють не по нас. У відповідь від палаючих скирт гримить кулемет, заливчато татакають автомати... Дві підводи зразу після цього летять

у весь дух у темряву... Село замовкає, лише скирти палають, розбризкуючи жмути червоних світляків високо у чорноту неба... А ми все біжимо по липкій вогкій ріллі, аж доки не згасає полум'я за нашими спинами, і ми знову опиняємось у темряві.

— “Партизани, старшино, чи не так?” — перериває мовчанку Бушняк. — “Очевидно” — відповідаю я, сідаючи трохи спочити на горбок. — “А може б і нам до них?” — трохи згодом, ніби з сумнівом у голосі, говорить він. Я обертаюсь до нього, але замість обличчя бачу лише біляву пляму... — “До партизанів? — перепитую я — до оцих харцизяк, що вночі, як злодії, підкрадаються до села й палять людський хліб?.. А як німці пальнули, то на підводи й тікають?!”

Бушняк довго мовчить, потім підводиться на ноги й говорить: — “Що ж, пішли, старшино”. — Я встаю теж. “От що я хотів вам сказати, Бушняк, для мене від нині не існує старшини і лейтенанта, як не існує взагалі советської влади, як не існує слова “товариш”... Це все залишилось отам, у тих підмосковських лісах... Хай воно там і згорить і щоб вітром і попіл його роздуло!.. Зараз ви й я, ми обоє біженці, що з Московщини прямуємо до Дніпра, в Україну... Перед нами ще не малий клопоть дороги, — може за місяць, Бог дасть, дійдемо, може й довше... Будемо триматись один одного, будемо друзями. Вірю, дійдемо до рідної хати, ні... То краще нам отут, на цьому поліу розійтись... та й не зустрічатись знову... І ще вам скажу, пане Миколо, цього револьвера тримаю не для німця, а лише вразі чого для таких-о партизан, як оці”. — Я ткнув рукою туди, де маленький червонавий відблиск вказував місце нещодавньої пожежі... Стоймо мовчки, двоє темних силуетів на тлі ще темнішої ночі і силкуємось вгледіти, що написано на наших обличчях... Нарешті, він намагає мою руку й до болю міцно тисне її: — “Пішли додому, товаришу Дробот”. — “Не “товаришу” — весело поправляю я його — а, пане Дробот, чи — Василю...” — “Треба звикнути” — ніяково відповідає Бушняк, і ми вже одночасно сміємось...

Йдемо у безвість. Нараз Бушняк, що йшов трохи спереду з заглушеним криком щезає десь у прірву... Як скам'янілий, я зупиняюсь, гукаю: — “Пане Миколо! Бушняк! Де ви? Що сталося?” — Десь знову сердита лайка: — “Певно у канаву чи в яр якийсь потрапив... Ви обережніш, Дробот... Краще не йдіть, а потихеньку лізьте сюди”. — Я мацаю поперед себе, знаходжу край провалля, трохи згодом торкаюсь пальців Миколи і з його допомогою плигаю вниз. Обмацуємо навколо, знаходимо невеличку печеру, в ній сухо, тхне глиною... Задоволені, сідаємо поруч, спина до спини, і за дві хвилини засинаємо...

Вдосвіта бачимо, куди ми потрапили вночі. Це справді глинище, старе, майже вибране. Прямо під нашими ногами глибокий яр. Якби Бушняк ступнув три кроки на бік, скотився б метрів на двадцять вглиб. На щастя попав на виступець. На ньому ми й спали... Вилізли, обчистили трохи глину з одностроїв, почали жувати останню плитку консервованого пшона. Недоварене трохи з цвіллю, тяжко, як камінюка, сідає на вже й без того послаблений шлунок... Переходимо швидше голе з'оране поле... Починає сідати дрібна осіння мгичка... Переходимо невеличкий лісок. За ним городи... Стирчать качани зрізаної капусти. Вириваємо декілька, чистимо ножами, хрумкаємо... Згадую осінні вечори вдома, коли був дитиною, коли на кухні в яскравому світлі мама з сестрами шаткують було та січуть капусту... Ввесь дім насичений пахощами чорного перцю, лаврового листу ще якимись таємничими приправами, а я лежу на печі й смашно хрумкаю білими твердими солодкуватими качанами... Зараз від них мені стає млосно... За городами бачимо село... Ризикуємо йти до нього. Може німців немає там на наше щастя... Переходимо розторощений (певно важкими танками) місток, прямуємо до першої клуні... Господи, яка благодать! Майже повна соломи й сіна... Вже ні про що не дбаючи, лізимо на гору, розриваємо ворохи пахучого сіна, скидаємо промоклі, важкі чоботи й шинелі... Сухо, тепло, темно й... спокійно... Забуваю про біль у шлунку, починаю куняти.

Р-ри-ип... Схоплюємось разом. Двері поволі відчиняються, до клуні обережно входить старенький дідок. Він задирає до стелі голову, гукає: — “Ви тут, товариші?.. Не бійтесь, це я... Господар, значить”. — Ми злазимо додолу, вітаємось. Перше питання наше — чи немає в селі німців. — “Ні, вже три дні як пройшли... А то їх тут хмара була... А ви не з партизанів будете?” — з підозрою в голосі питає старий, поглядаючи на наші кобури. — “Ні, дідусю”, — відповідаю, — ми додому прямуємо”. — “Ото й добре... А то тут почали було партизани вештатись чи червоноармійці, Бог їх знає... із зброєю, як от ви... Німці трьох отаких-о постріляли у нас за селом... Так у канаві й покидали...” — Він покрутив головою, зітхнув, пожував беззубим ротом і додав: — “Мабуть, їсти хочете, голуби?.. То чи до хати підете чи сюди вам чогось принести?” — Ми презиринулись... — “Ні, — кажу, — дідусю, якщо є, чим Бог послав поділитись, будемо дуже вдячні, а до хати ми не підемо. Дякуємо, що в клуні дозволяєте пересидіти”. — “От і добре, от і добре”, — наче зрадів старий, — то ви посидьте тут, а я вам хлібця та картопельки принесу... А до хати вам, справді, краще не йти, бо знаєте, прийдуть знову німці, а хтось візьме та й ляпне: — от, мовляв, у старого Єрофея партизани пересиджувались”. — “А що, хіба є такі, що на своїх доносять?” — питає Бушняк. — “А які ж то свої, оті партизани, голубе?” — з обуренням питає старий: — побили німці советів, ну, й крапка, сиди тепер тихо, дай тепер людям теж одпочити... Он сіно, голуби ви мої; за 15 років вперше маю стільки сіна у себе в клуні, Богу дякувати, а й то не спиш нині ночі, все думка: а що як наскочуть вони та пустять все село з димом?.. Е, голуби ви мої, християнинові партизани ці самі нідочого! Вони лише комуністам із Сталіном, хрін йому в боки, потрібні... Аби останнє у людей знищити”. — Він пішов старечим швиденьким кроком до дверей, звідтам обернувся й знову запитав: — “Так то правда, що ви не з партизанів?” — Я мовчки скидаю з себе реміня з пістолем і віддаю дідові. Бушняк зрозумів мене: робить те саме. — “Пістолі віддаєте?” — підвівши високо брови запитує старий: — “навіщо вони мені?” — “Шпурніть

їх, діду, — кажу, — десь у кукурудзиня... Вони нас лише до біди, бачу, довести можуть. А ремінці заберіть собі, на господарстві знадобляться”. — “Оце ти справедливо, справедливо вирішив, голубе мій... Іменно до біди приведуть... он як тих трьох, у канаві... А за ремінці дякую, їй-Богу, дякую, голуби ви мої, гарні ремінці... А то он сподні на мотузочках насилу тримаються...”

Старий пішов із клуні, запевняючи, що пістолі він одразу викине у багно і що принесе нам дещо їсти... Очевидно, було щось в його очах чи в рухах його в останні хвилини, що занепокоїло нас обох, а ще більше, коли ми почули, як обережно клацнула зашіпка на дверях, коли старий причинив їх за собою. Я підбіг до дверей, злегка сіпнув... Замкнені... Дивлюсь у щілину: старий пробіг хату й прямує вулицею, помахуючи нашими пістолями... Оце маєш!.. — “Пане Миколо, кажу, треба тікати! І то як найшвидше!..” — Оббігли стареньку клуню: одна стіна на ладан дихає, діри drankою забиті; вдарили ми разів зо двоє закаблуками — гнилі дошки в порох. Вилазимо. Куди тікати?.. Одне: старим шляхом через місток, городами до лісу. — Побігли. Вже перед самими деревами почули далеко позаду галас, свист. Озирались. На краю села купа людей, щось гукають нам, махають руками... Е, ні, добродії, вдруге не заманиш. Гайнули лісом, обійшли кілометрів із п'ять, мабуть, “гостинне” село й подались далі. А я ще й досі не доберу, що то була за примха у старого ласуна замкнути нас і гукнути людей. Невже він вирішив, що ми справді партизани і що нас треба замкнути й передати німцям на смерть чи може селяни вирішили самі “расправіться” з нами?.. Хто знає, хто скаже, які душі стали у людей після 24-х річного панування розтлінчої влади?..

Дош... Мокрі, похмурі ліси. Мокрі багністі поля. Залиті калюжами толоки. Глинища. Яри... Короткий похмурий день змінюється ніччю. Паде сніг наполовину з мерзлим дощем. Виходимо на “згрейферований” шлях. Тут ще сухо, шлях укритий галькою, йти добре. Лише куди? У безвість. Майже наштовхуємось на німецьку колону... Тінями кидаємось геть з дороги в поле, бачимо високі скирти, ховаємось за ними...

Конюшина. Жорсткі стеблини дряпають обличчя й руки, з пілочки льодові струмочки стікають за спину, під нами, як не силкуємось сісти зручніше, набігає незабаром калюжка. Недалеко на шляху блимають лихтарики, гудуть машини, чути гомін голосів... А таки втома бере, нарешті, своє — за якийсь час засипаємо... У сірому смерку прокидаюсь; все біло навкруги, Микола спить, видовбавши нору у конюшині. Німців нема й духу. Куди не глянь — біла порожнеча. Хочу встати — не можу. З бідою відриваю кавалерійку: примерзла до землі. Кепсько, ой, кепсько! Прокидається Микола, радимось, чи не краще буде йти по дорозі і десь піддатись німцям? Ні, вирішуємо: ще не час і не тут, де вештаються партизани. Ще два дні так блукаємо лісами, лугами, то в дощ, то в сніговій, то під ласкавим сонечком. Нарешті надвечір учора 12-го жовтня сили покидають нас остаточно. Ми вже майже не розмовляємо один з одним, байдужість до всього, ба, й до самого життя опановує нами; голова морочиться, ноги, як у п'яних, не йдуть, а точаться. Виходимо ще з одного лісу, бродимо городами навпростець до крайніх хат. Поодадь від них бачимо сільську вулицю, за нею певно шлях, бо між хатами часто-густо пробігають машини. Заходимо до першої хати, вітаємось. Господар з господинею здивованими очима дивляться на нас. Просимо дозволу спочити, якщо можна заночувати. А перш за все — хоч шматочок хліба. Господиня зривається з лавки: — “Ох, ви, голубчики мої! Зараз, зараз дам вам хлібця, щойно спекла, свіженького”. — Господар слідкує, як ми скидаємо з себе брудні кавалерійки, торби, пілочки, хитає головою: — “Як це ви пройшли, громадяне? — каже він, — у нас німців повне село. Як вас не забрали?” — Господиня подає нам по шматочку теплого ще, пахучого (аж голова крутиться від пахоців) житнього хліба. Ми, як вовки, кидаємось на нього. Господар збентежено: — “Ви не дуже наїдайтесь; зголодніли, бачу, може погано стати”. — Ми хитаємо головами, майже не жуячи ковтаємо, із сльозами подяки беремо ще по шматку, знову їмо... А тут господиня запрошує до столу, ставить перед нами миску шей з капустою. Чи є що смачніше на світі, думаю в цей момент, як га-

рячі кислуваті щі з житнім хлібом?.. Наїдаємось, як павуки. Господарі сидять на лавці напроти нас і мовчки дивляться, як ми спорожнюємо велику миску. З печі з десятків оченят з-під скуйовдженого русявого волосся теж слідкують за кожним нашим рухом. Я встаю з-за столу, обертаюсь до кута, де ледве видно серед чорних брудних стін такий же чорний маленький образ Спаса, кладу три хрести, обертаюсь і дякую господарям за їхню ласку. Бушняк, трохи червоніючи, повторює за мною. Господарі теплішають ще більше. — “Вам, громадяни, — каже господар, — у такому вигляді нині не пройти й десяти кроків; треба змінити одєжину”. — “Ми самі так вирішили” — відповідаю я: — є у вас будь-що, хоч стареньке селянське?” — “Пошукаємо”, — зривається він з лавки. — “Чого, чого, а лахміття ще вистачає”, — сумно посміхається господиня. За пів години нас не пізнати: замість солдатів дивляться один на одного і регочуть двоє звичайнісіньких колгоспників у подертих “спінджачках”, у подертих, залатаних штанах, у засмальцованих “кепочках”, а поверх того у подертих з ватою, що витикається з усіх дір, “кацавейках”. Зберігаємо лише свою білизну та військові добрі чоботи. Господар був і на них прикинув оком аж прицмокував та господиня обрізала: — “Що ти, — каже, — чоловіче, хіба не чуєш, яка перед ними ще дорога далека? Де їм без добрих чобіт?” — А от щодо поночів’я тут не виходить: хата маленька, дітей повна торба, господарі самі сплять на “палатах” на голих майже дошках. — “Ідіть на шлях, — радить господиня, — третя хата з того краю, там живе удова, моя братова, у неї попросіться. Скажете, що Даша прислала”. — Ще раз дякуємо, бажаємо щастя добрим людям, виходимо на двір. Ідемо в напрямку шляху. Людей нікого. Вечоріє. Біля клуні майже поруч з дорогою стоять дві машини до гори навантажені... російськими рушницями. Біля них декілька німців у зелених одностроях... — “Тримайсь, Миколо, — шепочу, — наш перший іспит”. — Двоє німців на машині скидають додолу рушниці, а троє підбирають їх і... хрясь! — Прикладом об землю, — рушниця надвоє!.. Затвори шпурляють на одну купу, побиті рушниці — на другу. А купа вже вища за люди-

ну все росте. Проходимо, скидаємо “кепочки”, вклоняємось; на нас ніякої уваги...

Їдемо обіч шляху. Повз нас раз-по-раз біжать машини в обидва боки. І тут на нас ніхто й не гляне. Так оце ті страшні німці?.. А може це тому, що ми нині ані одягом, ані змученими, зарослими аж до брів пиками ніяк не нагадуємо солдатів? Напевно так... Ми йдемо вже сміливіше, починаємо навіть жартувати. Приходимо до краю села. Третя хата. Аж тут проймає нас морозом: а що як “братова” Даші не схоче прийняти нас? А на дворі вже вечір. А лісу ніде не видно. І нас попередили, що німці по заході сонця заборонили виходити на вулицю. Заглушуючи тривогу, стукаємо. Виходить ще молода селянка. Спочатку не хоче й слухати. Говоримо про Дашу, просимо... Нарешті запрошує до хати. Ось ми тут, нарешті, у теплій, досить чистій хаті, помиті вперше за два тижні, у чистій білизні (господиня побрала нашу брудну, просушила за ніч, навіть попросувала її рублем у ситі), щось лише мій шлунок то зтиха, то гостріше болить не вгаваючи... Сьогодні неділя, господиня намовила залишитись у неї, бо, каже, німці оголосили, аби в неділю не вештатись по дорогах. Воно й нам добре: спочинемо трохи. На дворі сіє дрібний дощик. маленькі шибки плачуть безперервно, по шляху, розбризкуючи грязюку, біжать німецькі машини кудись на північ, на Москву, де шаліє кривава страшна бійка... Для нас, дяка Богу, вона минула. Микола прокидається, питає, що то я все пишу. Посміхаючись, відповідаю: — “Історію славетної шостої батареї московського народнього ополчення, її командира та старшини”. — Не розуміючи, кліпає очима, перепитує. Читаю декілька сторінок спогадів за липень, вересень. Він мовчить декілька хвилин, тоді стиха говорить: — “Он ви як, Василю... І ото ви писали і в армії?” — “І в армії, Миколо”. — “Щасливі ж ви, що так все обійшлося! А політрук вже був клепає на вас”. — “Знаю, — кажу я — а наган для чого був у мене?!.. Як би та гнида не згинула тоді вночі, все одно він би не довго пройшов був з нами”. — “Так ви контра *), Ва-

*)Контра — скорочене контрреволюція, контрреволюціонер. Редакція.

силу?!” — пильно вдивляючись в моє обличчя, запитує він. — “Сама правдива контра, Миколо”, — відповідаю і весело сміюсь: — “А бачите нині вся країна “контрою” зробилась: залили товариші сала за шкіру всім”. — Він знова довгенько думає. — “А як ви гадаєте, що воно буде на Вкраїні зараз? — питає”. — “Гадаю, німці визнають Україну незалежною державою, як було у 18-му році. Буде свій уряд, своя скарбниця, своє військо”. — “І гетьман може буде?” — “Може й гетьман! Нарід сам обере собі уряд, який йому буде залюбки. Не так, як було за більшовиків: голосуй, не голосуй, а влада все одно в хижацьких їхніх лапах”.

14-те жовтня. Калуга.

Пишу в останньому денному світлі у мурованій пивниці Калузького “Горсовета”, власне, колишнього горсовета, а нині Міської Управи. Довелось слізно напроситись у начальника калузької поліції, щоб посадовив на ніч до “в’язниці”, аби німецька варта не кокнула нас, бродяг. Ми б і не дістались сьогодні до Калуги та, дякувати німецькій машині, що загрузла по спиці у глинищі на шляху... Німець-шофер гукнув на нас, дав нам лопати, показав на мигах — підсипати землі під колеса, завернув ще одного подорожнього (нам зразу видко, що то один з таких, як і ми, грішні), ото ми втрьох та ще двоє німців копали, штовхали, пхали, вимастились, як нечисті, в багні, а таки, нарешті, випхали тяжке авто на шлях. Шофер радіє, дав нам по два пакунки львівської махорки (я готовий був розцілювати його за цей царський дарунок). Показує нам на авто: — сідай, мовляв, підвезу... Ми туди-сюди (Бог знає, куди він їде), де там! — Сідай і все... Поїхали. Переїжджаємо низьким понтонним мостом широку ріку. Приглядаюся: щось знайоме... О, та ми ж у Калюзі. Недалеко від мосту німець викинув нас на вулиці, махнув рукою, очерив весело зуби: — “Карош пан, — гукає — “довідзен’я!” — Гайнув далі, а ми почваланали вулицями міста.

Калуга, очевидно, була здана советами без бою; місто ціле, ніде жодної руїни чи навіть ями від набою. Люду вулицями мало, зате раз-по-раз зустрічаємо валки полонених

червоноармійців у брудних шинелях, подертих черевиках за тяжкою працею, під ретельним наглядом озброєних автоматів німців. Одні тягнуть важкі стовбури до мосту, інші, напружуючи всі сили, витягають вгору “двоколки” з величезними, відер по 100, діжками з водою. Швиденько звертаємо в бічну вулицю, подалі від “бувших колег по зброї”. В серці холоде: а що, як і нас запряжуть німці?.. Пронеси, Господи! В центрі міста з другого поверху бувшого обласного комітету компартії, з балкону, де раніш місцевий сатрап Сталіна приймав паради та маніфестації, звисають троє трупів. Двоє чоловіків, одна жінка. На грудях у кожного великі білі дошки з написом німецькою й російською мовами. У чоловіків: “советський підпалювач і взривник”, у жінки (молода ще, років може з 20) — “шпигунка і повія”. Жовте обличчя напів закрито чорним, довгим волоссям, з-за зіплених зубів видко кінчик синьо-багрового язика... Далі, швидше далі... Над під'їздом великого трьохповерхового будинку двоє чоловіків на драбинах прибивають велику вивіску: “Калужская Городская Управа”. Поруч на хіднику, поламана, побита валяється стара: — “Калужский Областной Комитет”. — “Сік транзит гльорія мунді” — посміхаюсь. — “Що ви сказали, Василю?” — питає Бушняк. — “Отак минає слава світу”, — відповідаю і знову посміхаюсь. Третій, що підібрав його “наш німець” на машину, якимось скося поглядає на мене і щось стиха (мені не чути) говорить Миколі. А мені цей третій, Андрієм назвався, аж ніяк не до вподоби: щось непевне, затаєне криється в цьому чоловікові. А з Миколою наче здружився; і на шляху, і в авті весь час з ним, більше шепочуться, ніж у голос розмовляють. Та мені зараз це байдуже, мені залежить, як би швидше вийти з міста на південний шлях, знову опинитись на сільських дорогах подалі від цього натовпу завойовників і їхніх рабів у забруднених советських шинелях.

Пригадую, що недалеко від центра міста живе знайомий бухгалтер з калужського металстрою; у нього зможемо трохи посидіти, розпитати про ситуацію, а може й шматок хліба та шклянку чаю дістанемо. Приходимо. Дзвоню, стукаю в двері

— ніякої відповіді. Залишаю приятелів на вулиці, сам прямую з двору на кухню. Стукаю, стукаю, нарешті, хвилин за п'ять двері боязко відчиняє молода жінка. — “Кого вам треба?” — “Чи вдома, — питаю, — Микита Федорович Приходько?” — “Ні, його немає. Жінка вдома та лише хвора”. — Відповіла й хоче зачиняти двері. — “Може водички дасте напиться?” — питаю з великим розчаруванням. — “Водички можна, заходьте”. — Поки я п'ю, жіноча цікавість бере гору над недовір'ям до чужої людини (таким повсякденним, таким зрозумілим недовір'ям, вихованим старою клятою владою!). Питає: — “А ви звідки знаєте Микиту Федоровича?” — “Працював разом з ним”. — “Нема його. Як німці наступали, то майже всіх чоловіків забрали до ополчення. А жінка його тяжко захворіла, вже третій день нікого не пізнає. А тут ані лікаря не знайдеш, ані їсти чогось; води й тієї бракує: поради водогін зірвали, ото з Оки воду носимо... А ви куди прямуєте? Додому?” — “Так додому”. — “Кажуть у міській управі німці видають пропуски, кому додому”. — Дякую, прощаюсь. Жінка тяжко зітхає, риеється у шухляді, простягає мені невеличкого цвілого сухарика. — “Візьміть, Христа ради, а більше і в самої немає”. — Беру. Христа ради гребя взяти. Вертаюсь на вулицю, розповідаю про перепустки. Рішаємо йти до управи, хоч трошки й моторошно на серці зустрінутись віч-на-віч не з якимсь солдатом, а з німецькими офіцерами, та ще й може з Гестапо (звичайному воякові, думаю, не дадуть права видавати перепустки). У величезному будинку, як у комашнику: люду — сотки. Довгі черги біля кожних дверей, де наліплено свіженькі атраментом на папері написи: “Голова Управи”, “Начальник поліції” і т. д. Стаємо у велику чергу до німців. За годину дістаємось до кімнати. Троє німецьких офіцерів уважно вислуховують стареньких, добре зодягнених пань-перекладачок, щось коротко відповідають, а пані вже дріботять по російськи засмученим, обідраним, брудним людям навколо.

Ось ми вже й біля столу. Хочу спитати перепустку в Україну, коли Андрій відштовхує мене і солоденько питає в одної пані, чи можна дістати перепустку на Москву. Німець

перепитує, сердито вигукує: Найн! Хочу врятувати становище; прошу паню запитати про перепустку на південь, в Україну, та німець чогось розлютився, все кричить своє “найн”. Ми швиденько вибираємось з кімнати. У вільному куті я пригискаю Андрія до стіни, переривчастим від злості голосом питаю: — “Який тебе дідько намовив про Москву питати? Хочеш сам туди, — йди, забирайся геть в цей же момент, лише нам не псуй!” — Він виправдується. Бушняк, на моє здивування й тривогу, приєднується до нього. Добре, а що зараз робити? — Ми вже читали німецькі об’яви, що після шостої вечора ніхто не сміє виходити на вулицю. Ми вже почули тут в управі, що без перепустки не перейдеш мосту, через який нас перевіз німець. От тобі й “карош пан”. Рішаємо просити якусь кімнатку, будь-що, де можна б переспати ніч. Вже вечоріє. Йдемо до голови управи, від нього до замісника, звідти до житлового відділу. Скрізь відмова: — нічого не можемо зробити, товариші (тут ще залишилось це словечко), ми щойно зорганізувались, не маємо нічого. В помешканні управи з кожною хвилиною порожніє: люди поспішають перед смерком дістатись до хат. Ідемо до начальника поліції, розповідаємо. Сміється: — а що я можу зробити, хіба що до тюрми вас посадити на ніч? Хапаюсь за це, як за соломинку. — “Садовіть, — кажу, — пане начальнику, ліпше в тюрмі посидіти, ніж тебе німці, як курча, підстрілять”. — Спочатку хотів перевести на жарти, нарешті, змилосердився, наказав вартовому одвести нас у пивницю управи і там замкнути. Ось і сидимо ми тут у великій вогкій пивниці на цементовій підлозі, трусимось від холоду, але зате безпечні до завтра. Та нині нема чого думати про це “завтра”, нині — день пережив і дяка Господеві!

ДОДОМУ!

15-те Жовтня. Бабінічі.

От я й один... Один одинцем. З Калуги вийшов, пройшов чималий шмат на південь, зараз сиджу в теплій кімнаті в одному з небагатьох домів, що залишилися цілими від жахливо

зруйнованого містечка, і можу бути радий. А на серці так тяжко, ніби холодна слизька гадина оповила його й ссе...

Будить мене вранці Бушняк. — “От що, старшино, — каже, — ми от з товаришем Андрієм вирішили залишитись поки що тут, у Калузі, значить, а потім перебратись на Малолярославець, до своїх, отже”... — Широкими очима дивлюсь на нього: дурний жарт чи з глузду зійшов чоловічина?.. Він ніяково одвертає очі й похапцем додає: — “А ви, отже, як хочете з нами, то ходім”. — “Ви, що це, Миколо, справді?” — Андрій хоче втрутитись, я одвожу його на бік. — “Ти помовчи хвилю! не з тобою, заблудо, у мене мова. То совети — кажу, — Миколо, знову у вас “своїми” зробились?” — “Про це, старшино, не будемо говорити. Ми, значить, вирішили, а ви як хочете”. — “І все одно нам мосту не перейти без документів”, — встряває таки Андрій... Я підходжу до Бушняка, беру його за плечі, у самого голос рветься на шматочки. — “Миколо! Не слухай цього москаля. І мене не слухай, послухай серця свого! — Невже воно не каже тобі, де твій шлях, де твоя батьківщина, де твої рідні?..” — “Нам твой шлях да твоя родня не по путі!” — злісно кидає Андрій. Зо всієї сили я б’ю його п’ястком в обличчя: — “Гаспиде ти більшовицький!” — репетую на весь голос: — “Уб’ю як собаку!” — Залізні тяжкі двері з рипом розчиняються, на порозі вартовий. — “Що воно за народ пішов!” — здивовано вигукує він: — “і в тюрмі навіть бешкетують! А, ну забирайтесь звідси!” — Мовчки виходимо на вулицю... Соняшний лагідний, тихий ранок. Тепло, як влітку... Не озираючись я йду ліворуч до ріки. На розі обертаюсь. Бушняк і Андрій стоять біля управи, радяться. Мені здається, що Микола хоче йти за мною. Ні, Андрій бере його за руку, як мале хлоп’я й веде праворуч, геть від мене. Ех, Миколо, Миколо!.. Я рішуче завертаю за ріг, проходжу повз будинок наркому, — повішаних вже зняли... Дорога йде круто на долину, нею назустріч мені, як і вчора, полонені тягнуть угору тяжкі бочки з водою. Ступають на міст. Передо мною йдуть по двоє по троє пішоходів. Сторонимось від зустрічних авт. На тому боці троє німців з рушницями, біля них двоє цивільних теж з рушни-

цями, на рукавах біла перев'язь з написом “калужская поліція”. Бачу, декого пропускають, декого одводять набік. — “Пронеси, Господи!” — шепочу про себе, дістаючи з кишені пашпорта. Поліцай глянув: — “Військовий білет є?” — Даю. — “Алес іст ін орднунг”, — говорить поліцай німцеві. Той махає рукою: йди!.. І я пішов. А це ти ж, Миколо, віддав мені пашпорта й військову книжечку замість “пам'ятки про смерть на шию”. Мені віддав був, а сам удруге добровільно повісив її собі. А чому? Що спокусило тебе, юначе, обрати замість волі, замість правди, обрати знову криваву брехню й неправду? А може ще обдумаєшся? Звертаю з дороги, стаю під першими березами і довго напружено слідкую за мостом. Ні, нема. І мені час не чекає. Треба йти. Прощай, Миколо! Прощай, бідний, спантеличений, лейтенанте Бушняк!

Іду в холодочку краєм ліса по-над шляхом. Куди не кинь оком, всюди купи військового знаряддя: скриньки з-під набоїв, залізні шоломи, газові маски. Сліди “доблесної” втікаючої. А ось три наспіх зроблені з молодих березок хрести; на кожному шоломі; написи німецькою готикою. Трохи далі ще дві могилки. Німці не покидали своїх на здобич псам, як ми кинули Степана й Гончарова й тисячі тисяч по всіх шляхах побойовищ. І ніколи не лежатимуть їхні кістки під охороною святого хреста. Виходжу до краю ліса. Зупиняюсь. З лівого боку в куряві йде великий натовп полонених. Навколо з рушницями “на руку” ланцюжок німців. Сідаю на пеньок. Треба перечекати, щоб й мене німчури не загнали до одної отари. З-за кущів спостерігаю: зарослі, брудні, одежа подерта, багато босих. Бачу декілька поранених. Шматки з плямами зашкарублї темної крові на їхніх головах та руках. Перед ведуть двоє здорових червонопиких німців з великими блискучими ланцюжками на грудях. Один з них зупиняється, починає сердито гукати, вимахувати пістолем. Другі німці геж замахали рушницями: кого в спину, кого в боки. Натовп прискорив крок. Пройшли. Ось вже останній недобиток шкугильгає, припадаючи на поранену, очевидно, ногу. Я бачу, як з кожним кроком лице його кривиться від лютого болю, але він іде, хитаючись, ойкаяючи, йде. Німець з ланцюжком

зупиняє його, одводять трохи набік, обертає до себе спиною і стріляє. Лежачого ногою перевертає на спину і стріляє ще раз. Голосно вигукує: — “Ферфлютес гунд!” — і великими кроками доганяє щезаючий у куряві натовп. За чверть години проходжу я повз мертвого. На залитому кров’ю обличчі вже немає муки; воно спокійне, навіть суворе у своєму вічному спокою.

День теплий, а я йду, поспішаю, майже біжу, і морозом обдає мене всього, як у пропасниці. — Німці! Що ви робите? Ви ж зголосили себе за визволителів, за рятівників від комунізму! — Що ж ви робите? Це ж лише вони, більшовики, можуть так знущатись над беззахисними, пораненими, вчорашніми ворогами, це лише вони можуть добивати й кидати, як падло, нещасну людину на дорозі! Яка ж пекельна сила отруїла вашу душу, німці, що й ви стали подібні до ваших, і моїх, і всього людства ворогів? Німці! Що ви робите?!..

Давно покинув битий, нині страшний для мене, шлях, йду перелісками, минаю села, але думка одна: я на північному боці Оки десь і то сьогодні ж маю перейти на південний берег! Аж тоді буду ближче до шляху додому. Біля якогось села спускаюсь крутим піщаним яром до берега. Ой, широка ріка! Не перепливу та ще й з одежою. З заздрістю дивлюсь у слід череді коров, що спокійненько входять з острівка посередині ріки у воду і пливуть до “могого” берега. Йду вздовж ріки. Згори переляканий голос. Селянка гукає: — “Голубочку мій, не ходи по-над водою, там скрізь міни закладено! Щодня не одну, так дві коровки розірве!” — “Мені треба на той бік, тітонько, — відповідаю, — чи немає де човна чи якоїсь переправи?” — “Всі човни, голубе, совети потопили, а перевіз був, то й той зіпсували!.. Дурні такі, наче німцям були потрібні їхні човни, як у них своїх понтонів на всю Расею вистачить”. — “А де ж той перевіз, тітоньку?” — “Он, там, за горбком. Там такі самі, як ти, бідолашні щось майструють”. — “Дякую! Бувай здорова, тітонько!” — Скидаю чоботи, входжу по коліна у ріку й бреду; може на моє щастя у воді немає клятих мін.

Дістаюсь до перевоза. Дроти пірвані, кермо й весла поламані, сам пором одним боком глибоко занурився у воду, але біля нього гаряче вовтузяться з десятків чоловіків. Взуваюсь засуковую рукава, стаю до праці. За годину попливли... Як ми дісталися до того берега, один Бог знає. Дяка Йому, що вже недалечко від причалку пором почав поволі, як смертельно стомлена людина, занурюватись у воду. Та ми вже були на мілізні, по груди у воді вилізли на берег. Мої компаніони, навіть не зиркнули у мій бік, подались лісом, а я зайшов до одної хатини, трохи обсушився та й подався одинцем своїм шляхом на Бабінічі. Знову попередили селяни: — не йди лісами, бо скрізь міні, а коло Бабінічів будь особливо обережений: — там тяжкий бій, кажуть, був.

Справді бій був страшний. І не так бій, як побойовище! В цьому містечку певно советські частини потрапили в жакливу пастку, з якої, крім смерті, виходу не було. Містечко витягнулось на рівнині вздовж залізничної лінії. Ніде, не те, що лісочку, а й деревця не знайдеш. Вулиці забиті купами обсмажених перекинутих руймовищ возів, вантажних машин, гармат, кінських і людських всуміш трупів... На невеличкій площі біля “виконкому” поруч з незмінною “аркою”, на якій ще й досі трипотять на вітрі дві червоні злинялі шматки, стоїть батарея зенітних тяжких гармат. Простягли свої довгі сталеві шиї в небо та й замовкли навек, як і самі зенітники, що по двоє, по троє засіяли всю площу, а двоє, не встигнувши виплигнути з трактора, так і звисли головами вниз із кабіни. Хати спалені, побиті, двері, де вціліли — навстіж; вікна вибиті, і над всім містечком, зогрітим сьогодні сонцем, пливе солодкуватий нудний сморід смерті, тління. На краю містечка насилу знайшов дві цілих хатини і в них четверо жінок переляканих, нужденних із усього населення Бабінічів.

— “Де ж люди?” — питаю. — “Всіх совети евакуйовали перед боєм. Ми оце перші позавчора повернулись. І бачиш!” — Безпорадні, покіріні сльози. — “Водогін, електрика, все зруйновано. Приносимо воду за два кілометри із залізничної сторожки”. -- Селянки й тут діляться зі мною останніми картопель-

ками й сухарями, лаємені не до їжі. Біль у шлунку стає раз-по-раз все гострішим; інколи так сіпає, що потихенько стогну, щоб не розбудити моїх господинь...

18-ге Жовтня. Думінічі.

З кожним кроком, що ступаю я зо дня на день з раннього ранку до пізнього вечора стомленими ногами, стає мені легше й вільготніше на серці. Ген-ген залишилася за мною десь на півночі Калуга, і Сухінічі, велика вузлова станція на лінії Київ - Москва. Переді мною якихось ще кілометрів 300 (може трохи більше) — Брянськ. А там вже недалеко й Україна. Аби лише Бог послав далі таку розкішну погоду, що тримає в ці дні! Як хороше йти в самоті тихим заснулим лісом, йти самому по густому килиму жовтої шпильки тихо-тихо, як певно ходять лісові мешканці. В повітрі ані шелесне. Десь вгорі процокотить якась пташина, десь дрібно застукає по корі дятел-тесляр, десь у кущах щось писне, зашелестить пожовклим листям, і знову запанує велика істотня тиша, яка панувала в цих лісах із дня їх створіння. Ранками йдеш вохкою в срібlistій росі травною, надходиш до лісу й не можеш налюбуватись його розкішними барвами. Всі кольори золота переливаються перед очима, від ніжного блідого-блідого золота берез, від тускного — ясенів та осик до темно-червоного дубів, до багряного — дикого винограду. Шелестить опале листя під ногою, а я лічу: 150, 151, 152... Я знаю свій крок: кожні 110 кроків — 100 метрів: 5500 кроків — 5 кілометрів. Сідай — 5 хвилин спочинку. Гарна (хай йому легенько гикнеться тому калужському німцеві за махорку) цигарка. Відпочив, торбинку на плечі, і знову: раз, два, три, чотири... До нових 5500. А як забуду лічити, як задивлюсь навкруги, чи замислюсь над чим (а замислюватись є, і згадати є що), дивись збився... Твоя вина, пане Василю, починай з початку. То вже тверде правило в мене: нарахуєш п'ять з половиною тисяч кроків, — відпочинь, а брехати сам собі, — ні, не годиться, куме! Дяка Богові, й шлунок менше турбує нині: ото вже як відчешу кілометрів з 25-30, починає нидіти, стає млосно, в роті повно солодкуватої слини, нудить. Легаю під

деревом, притискую ноги щільніше до живота; — хвилин за 10, дивись, проходить, лише трохи в голові крутиться, наче по добрій чарчині...

Всі ці дні йду нічиєю землею. Ні тобі німців, ні советів, ні самих господарів цієї землі, звичайних людей. Йду лісом, — інколи чуєш дзелень-дзелень у кущах. Корови. Ходять самі по собі із великими дзвінками на шиї. Іду полем, — рідко-рідко коли побачиш селянку чи старого діда з оберемком хмизу на розпал. До сіл удень не заходжу, обминаю стороною. Села вдень мені ні на що, я йду до них як вже сонце починає схилятися на заході. А так, шматок гливкого хліба, двійко печених картоплин, дріб'язок соли завжди знайдеться у мене в торбині. І водичку повсякчас знайдеш у лісових струмках... Досиль лише лягти на землю і щільно прислухатись до пануючої тиші, за хвилинку й почувеш ніжні сріблясті дзвіночки-голоси прудкої між камінців та корінням торопливої водиці. На ці дзвіночки і йдеш. Вода зимна, аж зуби зводить, а п'єш — не можеш напиться. Торбу під голову, очима в небо, лежиш непорушно, і не хотів би вставати більше, не хотів би порушувати того великого спокою, що сповиває душу незнаною досі підсвідомою солодкою мрією. 5 хвилин!.. Вставай, козаче, рушай!.. 5, 6, 7, 8... 151, 152, 153... Пішов...

Де війна, де фронт, яка доля Москви, ніхто не знає та, здається, й знати не хоче. І на запитання або відмовчуються, або стискають плечима: — А хіба ми що знаємо?.. Совети побігли, німці пройшли; ось вже тижнів зо двоє нікого не бачимо. Про партизан тут нічого не чути. Десь, кажуть, у брянських лісах, там є... Там, кажуть, німці "одрізали" советську армію. Вона ще й досі вештається там у болотах та ярах, а у нас, дяка Богові, все тихо. Колгоспи?.. Та що у нас за колгоспи, сам знаєш "радімай", — один пісок та суглинок, трохи жита було вродило, та й те геть витоптали солдати. Однією картопелькою й живемо... Як зиму переживемо, Бог один знає. Он, кажуть, до сусіднього села — Свеч прозивається, — повернулись селяни з советського обозу, повтікали, значить, то там повезло: повз Троїце-Сергієвську Лавру проїздили і хліба повні вози набрали. Лавру-то комуністи під

зсипний пункт всієї області вже років з 10 як переробили; так от, як тікали од німця, то облили весь хліб гасом і підпалили... "Хліб-то, хлібець святий, значить, недовірки, підпалили... Ну, а селяни, значить, окружні та й кинулись туди, рятувати хлібець... І наші привезли. Звісно, трошки паленим припахує й гасом трошки, але ліпше, як з лободи та кори... "Ліпше-е".

19-те Жовтня. Зінеєво.

Сьогодні знову наткнувся на пам'ятки минулої (чи минулої?) трагедії. Вийшов з лісу. Передо мною за кілометр приблизно стоїть на рейках потяг. Власне, половина стоїть, а передня половина разом з паротягом лежить незграбною купою по-під насипом. Я спрямую но до нього, думаю, може щось знайду корисного; може хоч пакунок махорки, а то подарунок німця вже на самім денці, одна порохня залишилась. Підходжу. Довго стою непорушно на краю ями від тяжкої бомби. Таких і менших ям навколо, як ніби хто у шаленім гніві розколував землю. Від потягу тягне знову солодким нудним смородом тління. У вагонах, лід вагонами, біля рейок, скрізь трупи, цілі, пошматовані, переважно жінки й діти, декілька червоноармійців. Певно потяг з евакуйованими везли кудись та не довезли... Нікому й прибрати вас, нікому поховати в землю... Стане зимніше, набіжать голодні пси, прийдуть з лісу вовки, вони й поховають невідомі тіла... А для мене нічого не залишилось: тут вже, очевидно, побували хлопці, позабирали все, що може ще пригодиться живим від мерців. Недарма ж босоніж лежать жінки, недарма валяються купами розбиті скриньки та фанерові "малчаданчики"... А ось оце і селянам не знадобилось: біля двох розбитих військових сринь горою лежать мапи: трьох та п'яти-кілометрові. Підіймаю одну, другу, роздивляюсь, починаю реготати, хоч, певно, диким, безглуздим здався б сторонньому цей сміх у мовчазному царстві смерті. Мапи, видання генерального штабу красної армії, надсилались, очевидно, до фронтових частин, й які ж то були мапи! — На одних околиці Вільна, Берестя-Литовського, на інших — Гумбінен, Ейкюнден, — Східня

Прусія! Німці під Москвою, а на фронт посилають мапи Польщі та Німеччини!.. “Готова дивізія до бою? — Так точно, готова!..” Всесоюзний блат...

А далі була цікава зустріч з першою за весь цей час справжньою більшовичкою. Кілометрів за три від розбитого потягу підходжу до залізничної сторожки. І раніш чимало граплялося їх на моїм шляху, але все порожні, покинуті господарями. А тут бачу куриться сизий димок над залізною рурою. Зрадів: жива людина здибалась.

Підходжу. З вартівні виходить жінка чи дівчина молода, огрядна, руки, ноги як четверо механічних лопат; обличчя, як з дикого каменю видовбано; русяве волосся незачесане, космами обвисло на щоки та груди. Здоровкаюсь. Стоїть нерухомо, лише пильно вдивляється в мене. — “Втомився, кажу, трохи відпочину. Не заперечуєте, тітоньку?” — Хрипкий, грубий голос: — “Сиди, поля на всіх вистачить”. — Не дуже щире привітання, думаю, але все ще лагідно продовжую: — “Чи водички можна напитись?” — “Нема води в мене, ще брутальніше, — хочеш пити чи їсти, то тут не прохладжайся, йди на село, бо в мене для таких-о, як ти, нічого нема!” — “Ов, — відповідаю я вже з серцем — для яких таких як я?” — “А от для таких! Бачу, що ти за цяця! Відвоювався?” — В її, трохи розкосих, очах майнула така злоба й ненависть, що в мене мимохіть по спині пробіг морозець. — “О-о, кажу я, яко мога спокійніше: — тепер і я бачу, з яких ти цяць! За комуною скучила?! Не діждеш! Твоя комуна вже, як жаба дохла, й не дригне!” — Клята баба, як кішка, гайнула до вартівні, й за мить з’явилась знову передо мною з великим залізничним ключем в руці. — “Ти підеш геть, клятий дизертиру?! — вигукує вона: — чи оцим хочеш вгощу?!” —

Я йду геть поволі на де-кілька кроків, тоді нахиляюсь і підіймаю добру каменюку. Обертаюсь до неї. Збентежено вона плигає за поріг. — “Ей, ти, більшовичко погана! — гукаю я: — покажи свою пику, не бійся! На таку, як ти, шкода й каменя бруднити! Ти лише пам’ятай: недовго тобі жити на цьому світі! Або німці тебе повісять, або селяни розірвуть на шматки, як падло!” — З вартівні лине на мою голову по-

тік самої брудної, безбожницької лайки. Щось сильніше за мене тягне мене туди до цієї потвори. Я підіймаю руку з каменем, дивлюсь на нього, потім шпурляю камінь геть від себе та йду далі. Я ніби ступив у багно, в якому плазують слизькі огидні гадюки.

Звертаю з залізниці, простую полем до високих скирт конюшини й соломи. Біліє папірець. Підіймаю, читаю: — “Командування німецької армії повідомляє, аби ніхто з населення не пробував провадити будь яку працю в неділю поза селом чи поза містом. Кожного, хто, буде здібаний німецькими патрулями поза селом на полі в недільне свято, буде заарештований і суворо покараний”. — Стривай, а який сьогодні день? Леле! Сьогодні ж як-раз неділя! Не вистачало, щоб мене прийняли за комуніста чи партизана... Швидше до скирт! Підбігаю. Ффу-у, аж на серці полегшало. Залізаю в середину скирти, викопую собі гарненьку нору, аби захиститись від зимного московського вітру й блаженно засипаю...

20-те Жовтня. Мішіно.

Проходячи ранком недалеко від залізниці село, питаюсь у двох селянок: — “Що то за відьма живе в залізничній сторожці?” — Обидві переглядаються, сміються: — “Це ти про Гашку?! То справді відьма, добродію. Вона ще змалечку батька рідного до Сибіру загнала. Виказала, що батько п'ять чи що пудів жита в яму закопав, аби родина й вона сама, поганка, взимку з голоду не пропала. Закопав, а вона побігла до комнезаму й виказала... Батькові 10 років дали, а їй шана од комуністів. Того року вона стаханівкою зробилась на залізниці”... — “Не стаханівкою, — поправляє сусідка, — а кривоносовкою”. — Одна погань, що ті, що другі, — сердито вигукує перша — однакові підлабузники. То їй, бачиш, он ту хату збудували, і в Москві на з'їзді була, зі Сталіном самим, хвалилась, горілку пила. А як німці прийшли, то наші мужики її за патли та геть до дідька з села! Скільки вона, погань, на роду того знівечила, жах! Якщо не по її, зараз до райкому: так, мовляв, і так Іван чи Степан контри і куркулі... Дивись,

другого дня і повезли вже Івана та Степана, де Макар телят ганяє”.

Дякую за хліб та воду, просту далі і сам посміхаюсь: тепер зрозуміло, як робляться більшовицькі яничари. Треба зрадити, продати усе святе, гарне, родину, батька, суспільство, потоптати в багно все світле, людське... І тоді ти вступиш у ласку сильних комуністичного світу і можеш навіть дійти до апогею слави: — “хлестати з самим Сталіном чи з Молотовим водку”...

Доріжка стелиться. Погода тримається. Лише болить мені живіт. Все частіш доводиться зупинятись і спочивати, доки пройде біль...

21-ше Жовтня. Журінічі.

Яке життя калейдоскопічне! Як сплітаються в ньому трагічне з комічним, жорстоке з добрим! Отак, як сьогодні. Проходжу вдень селом. Видко живуть тут люди заможні; хати добрі з ганками, стайні, клуні в доброму стані. Радіо. Певно, думаю, тут не лише шматок хліба, а й миску “шей” перепаде. Стукаю до перших дверей. Ніякої відповіді. Пробую. Замкнено. А відчуваю, що в хаті люди. До другої, до третьої. Те саме. Віри не йму собі: як від татар позамикались, прищухли, на весь мій стукіт ані шелесь ніде... Скраю села, вже по-під лісом школа. Підіймаюсь на ганок, пробую двері: відчинено... Заходжу до порожнього, темного (віконниці причинені) класу. Так, як у кожній школі — низенькі подряпані, облиті атраментом “парти”, стіл та стілець вчительки, чорна дошка, над нею біліє пляма на місці портрета вусатого “вождя”. Сідаю на лавку, перед очима вириває з далекого минулого інша школа; великий мурований трьохповерховий будинок гімназії, постаті інших учнів із дзвінким реготом та вигуками, і серед цього натовпу моя постать десятирічного хлопчика. жвавого, прудкого, безтурботного. З гіркою посмішкою розглядаю свої лахміття, пожовклі з брудними нігтями руки, проводжу по висохлих з колючою щетиною щоках. Не помічаю, як гіркі, пекучі сльози починають спливати з потомлених очей... Один одинцем я, — тягнуться безнадійні думки, —

хворий серед Московщини, кудись іду, чого іду?.. Вмерти?.. Чи не краще отут лягти і тихо в спокійній темряві цієї школи умерти? Тяжкі кроки за спиною пробуджують мене. Озираюсь. Висока постать селянина, в руці добрий кийок. Сердито гукає мені: — “Ти чого то до школи зайшов? Тут нема чого робити! Забирайся геть!” — Мовчки підіймаюсь, надягаю торбину, проходжу повз нього, виходжу на двір. Не озираючись простую до лісу. У мене нема зараз ані сили, ані охоти сперечатись з людьми, в яких хтось чи щось випалили, очевидно, все, що є гарного в людській душі...

Починає все дуже боліти в середині. Не витримую. Відходжу декілька кроків від дороги, лягаю під ялиною, міцно притискаю ноги до живота. Від болю тіло починає бити дрібною лихоманкою... Не знаю, чи довго лежав я так, коли чую хлопчачий голос майже над головою: — “Цей дядько мабуть помирає. Бачиш, скільки ми стоїмо отут, а він і не ворухнувся”. — Інший голосок, тоненький, дівчачий: — “А мені шкода цього дядька, Костю! Може б ми взяли його до мами?” — “Як же ми візьмемо його, як він, кажу, вмирає”. — Я підводжусь. Переляканий вигук, шелест швидких ніг по опалому листі. Від мене геть чим дуж, тікають дві маленькі постаті: хлопчик років шости-сьоми й ще менша дівчинка. Гукаю на них: — “Гей, дітки, чого злякались? Я живий, як і ви!” — Діти зупиняються, потрохи смілішають, підходять ближче. — “Я не вмираю, Костю, кажу я бадьоро, — я лише втомився та от і ліг спочинути трохи. А ви далеко живете?” — “Ні, — каже хлопчик, — ми ось тут і кілометра не буде, в лісі живемо з мамою, а тата до армії забрали. Він у нас лісником був”. — Помовчав трохи, а тоді зацікавлено питає: — “А що, дядьку, вас у тому селі не побили?” — “Не побили — відповідаю, — що воно за люди там живуть?” — “О, то старовіри. Вони й нас не люблять, а вже прохожому то й води напиться не дадуть”. — “Дядю, — встряває дівчинка, — ходім з нами до нашої мами. Вона вам й їсти чогось дасть”. — “Е, ні, — гаряче заперечує Костя, — наша мама не така. Вона каже, що треба жалувати подорожніх, що з армії додому йдуть. Може, каже, й наш тато так само десь поневіряється”. — “А

я вам, дядю, і теличку мою покажу, така гарна", — знову встряває дівчинка. — "Не пустуй, Катре, — сердиться Костя — чи ж дядькові зараз до телички?" — Почухав потилицю і додає вже іншим м'яким голосом: — "А вона й справді у нас гарна. Така кумедна".

Беру дітей за руки. Йдемо до невеличкої хатинки лісника серед просторої затишної галявини. Вони навипередки цвірінькають, як двоє пташенят, розповідають і про курочок, що такі розумні, такі розумні, і про старого Рудого, що такий чуйливий, що стороннього за милою почує, а такий сміливий, що й вовка не злякається. (Незабаром чуємо хрипкий гав-гав цього Рудого). Я міцно тримаю рученята, ніжні, гладенькі діточі рученята в моїх, ніби боюсь, що ось вони вислизнуть і шезнуть у зеленій містичній гушавині так само несподівано, як і з'явилися передо мною. А я нізачо не хочу, аби вони шезли, ці двоє щебетунів. В їхніх ясних оченятах знаходжу я зараз знову життя, його силу, його принаду! І вже жалюгідні здаються нещодавні мої розпачливі, очайдушні думки!..

І от я сиджу в теплій, чистенькій кімнаті, вимитий і чистий, як новенький гріш, закутаний у стареньку але теж чисту ковдру, а привітня господиня виварює мою білизну, у зморшках якої з'явилися вже перші вороги-співмандрівники всякого подорожнього. Нагодувала мене, напоїла якоюсь терпкою зеленою настойкою (дуже добре від усякої шлункової хвороби — запевнила), і нині сиджу я, як пан, на подушках та спостерігаю метушню її та обох її дітей. А найприємніше — це мати змогу за довгі роки знову заговорити рідною мовою. Господиня українка з Вороніжчини і, хоч давно вже виїхала з батьківщини і весь час знаходиться в російському оточенні, але не забула ні мови своєї, ні висхлих любистка з м'ятою за іконами, ні вибіленої груби...

Час пливе непомітно. Темнішає, нагодовані діти сплять, а ми ще довго сидимо в глибоких сутінках і розмовляємо.

Ранком одягаю чисту білизну, від якої тхне вже не брудним тілом, а якимсь приємно пахучим лісовим зіллям, вішаю через плече повну з ласки господині торбу, тїсну в останнє їй руку: — "Дай, Боже, аби за вашу ласку до бездомних,

привів Він якнайскорше вашого чоловіка додому”. — “Хай Господь почує ваші слова, пане-добродію”. — “Ви вже йдете?” — питає з жалем маленька Катря. — “А може б ви ще погостили у нас?” — “Не можна, доню, — відказує мати, — дяді ще далеко-далека дорога”.

Воно так. За першої світової війни британські Томмі співали: — “Далекий, далекий шлях до Тіпперарі”... І до мого “Тіпперарі” не близько! Один-два-три кроки. Сто-один, сто-два, сто-три... Тисяча-один, тисяча-два, тисяча-три... Пішов...

22-ге Жовтня. Полпіно.

Сидимо рядком на зеленому мохові проти скупого сонечка й ділимося загальними новинами. Правдивіше він випаює, як з кулемета, всі новини, а я більш мовчу та слухаю його. Здибались ми несподівано і, хоч день короткий, а час дорогий, а вже ось більш години говоримо. Низенький, кругленький, широколиций, з руським, майже білим, волоссям та віями, з-під яких чудернацько плигають, як зайчата, невеличкі руді очі, — це біглий полонений з табору десь під Хоролем. Хоч він недовго перебув у цьому “таборі смерті”, як він прозиває його, але те що він розповідає, наповнює мене жахом. Образ, як німець з блискучим ланцюжком на шиї застрілив недобитка-полоненого, стоїть знову передо мною, але побільшений в десятки, якщо не в сотки разів. — “Німець, — говорить Клим, — він хитрий. Він не хоче сам руки об нашого брата бруднити: на те у нього є всякі угари та фіни. Ох, і злодіюки ці фіни!...” — Він з одчаєм крутить головою: — “В Хорольському таборі було їх декілька з перших днів, потім німці забрали, а натомість прислали румун чи угарів. Так один з цих самих фінів, малахольний не інакше, вийде ранком з автоматом, стане над глинищем (наш табір у старому глинищу розміщається, тисяч вісім напхали в нього); так ото стане, кажу, на горі і давай поливати нас! Душ двадцять-тридцять переб’є, псявіра, тоді йде снідати... Ми йому, наче для апетиту, служили... Та воно й без фінів з голоду скоро передохнуть. Там, як селянки, буває, чого принесуть, так такі смертогубні бійки точаться, куди твому фронту!..

Ні, брат, вже чого хочеш, а в полон до німчур більш не піддамся!.." — "А як же ці летючки німецькі?" — питаю з сумнівом. — "Собаці, сам знаєш, куди їхні летючки! — лається Клим. — Вони не гірше за комуністів брешуть!" — "А як взагалі там, в Україні — питаю, — як люди?" — "Е, браток, вам, хахлам, лафа! Ваших із табору випускають, якщо хто з рідних приїде. І взагалі, якщо кажуть німцєві — я українець, по плечах плескає, каже "добрий пан", а як русак, зараз тобі в пику готовий заїхати! Мабуть це вам за те така од їх шана, що українці першими не захотіли за советську власть помирать, а гайнули з фронту, хто куди!" — "І молодці — кажу сміючись, — нам за советську власть нема чого голови підкладать. Ви її вибрали, ви й захищайте!" — "Чорт її вибрав! — лається він, — мені от швидше б до Рязані дістатись, я тоді покажу комуні кузькину мати!" — "Кінчать будеш?" — "З потрошками! От тоді заживемо! Як раніш! Тільки, щоб у вас дурні петлюрівці та знову не захотіли б відокремитися від Расєї! — А то знову колошмать піде!" — "Безперечно — кажу, — відокремились. Ви вже нам досить сала за шкіру залили!"

Москаль, отетерівши, кліпає білими віями. Потім найжачившись увесь репетує: — "Ти це що насправді?... Виходить ви всі хахли мазепинського духа повні?!.. Почекай, Василь, дай сказать! Ми з тобою зараз одного поля ягода, і я тобі шкоди не завдам, але ось що я тобі скажу, а ти як доведеться тобі приплентаться додому (сумніваюсь лише, занадто ти кволий увесь, ось-ось гинеш), так ото, як прийдеш на твою Україну, перекажи всім вашим петлюрівцям, що того не будуть, аби Малоросія, значить, та відокремилась від Расєї-матушки!.. Це що ж тоді буде, а?" — Він розгублено розводить руками: — "А хлібець для расєйськава народу, а фрукта усяка, а вугіль, залізо там і все таке, у вас усякого добра до дідька, а нам як накажете? — лягай та вмирай?!.. Та як так, то краще буде на все плюнуть та знову за Сталіна хапатись!.. І хапнемось!.." — Він вже горланить на весь ліс. — "Знову, як у дев'ятнадцятому, як мій папаня покійний, ходив, так і я піду на вас, хохламандію мазепинську!" — З лай-

кою він підводиться, сердито шпурляє торбину на плечі й, не прощаючись, іде геть тим шляхом, звідки прийшов я. Иди, москалю, думаю, і бодай більш з тобою не зустрічатись!.. Всі

23-тє Жовтня. Брянські ліси.

Дякувати Богові та добрим людям вирятувався зі смертельної небезпеки, проминув Брянськ і знову спинився у лісі. Зараз ліс став моїм вірним приятелем, моїм охоронцем і покровителем. Майже цілий день іду вузькою дорогою поміж велетенських один на одному повалених стовбурів, червоношкірих сосен, присадкуватих з червонозолотим листям дубів, струнких, білих, як панянки у весільних сукнях, березок, що купками теж, як панянки, вибігають край дороги, де лише є галявина й з гори падає соняшний промінь. Перші години про людей нагадували хоч покинені, загрузлі в багні советські танки й автомашини; зараз навколо лише тихий зачарований ліс без кінця, без краю, і в ньому я, маленька, комашина. Ночувати доведеться, очевидно, теж у лісі десь під деревом чи на дереві. Посміхаюсь, пригадуючи Робінзона Крузо: хлопцеві певно гірше бувало...

Після “приємної” розмови з москалем Климом вийшов я вневдовзі до невеличкого села, що притулилось до лісової стіни. Йду обіч вулиці приглядаюсь, до якої б то хати ліпше постукати. Коли що це?.. Одна, друга постать у зелених одностроях з червоними зірками на комірцях, в пілотках теж з червоними зірками! В руках автомати, біля реміня по двоє дисків з набоями, пістолі... Глянули в мій бік, чкурнули за хату. Що за мана? Чи, нарешті, надібав я на партизан, про яких доволі начувся за цей час? Обоє знову виходять на вулицю. Не звертаючи більш на мене уваги, заходять до одної хати. Тепер тримайсь, Василю! — як вже тебе стаханівка Гашка хотіла “кокнуть”, то ці з живого шкіру здеруть, якщо дізнаються, хто ти за один!

Проходжу не озираючись вулицею, силкуюсь непомітно заховати комір моєї кавалерійки під селянську “кацавейку”, починаю припадати на ногу, як каліка. Ось вже й кінець

села. Кроків за сотку осторонь посеред купки берез остання хатина; за нею знову починається ліс. Небезпечно заходити, але треба розпитати, чи далеко до Брянська, чи є ще села перед містом, як іти. Двері відчинені. Заходжу до простої кухні. За столом сидить чоловік, зарослий до самих брів, голова в брудній перев'язці, на плечах пожмакана, подерта солдатська шинеля. На столі перед ним добра миска кислого молока, півбуханки свіжого хліба. Господиня, склавши руки під високими грудьми, жалісливо дивиться, як солдат жадібно їсть.

Вітаюсь. — “Чи не можна, господине, водички напитись?” — (Традиційне нині запитання). — “Чого ж не можна? А може б замісто водички та молочка кисленького з хлібцем скоштував би?” — посміхається жінка. Не довго думавши, беру ложку, одламую добрий шмат хліба і починаю допомагати солдатові у його праці. Господиня підливає ще молока. — “Їжте, їжте, люди добрі”, — запрошує лагідно як мати дітей. Та мене не треба дуже просити, а от мій партнер їсть-їсть та й скривиться від болю, візьметься за обв'язану голову й стогнати почне... — “Болить?” — питає сердобольна господиня. Не встигає він відповісти як на порозі з'являється постать. Одна з тих, очевидно, що бачив я біля хат. Щось хиже, а разом і налякане відбивається у всій його істоті, в напруженому обличчю, в різких рухах, навіть в заляклих руках, що тримають автомат. Зирк-зирк на всі боки. Кішкою підстрибує до дверей до другої кімнати, заглядає. Заспокоєний підходить до нас і до солдата: — “Якої частини?”

Той незрозуміло підводить очі, в яких ще пливе остаток страшного болю, дивиться на партизана. (Я вже зрозумів, що це за птиці на селі). — “Чого мовчиш? Якої частини, питаю?.. Ти що поранений?” — “Контужений... В голову... Добу лежав землею присипаний... Голова розвалюється...” — поволі хрипко, стиха відповідає нарешті червоноармієць. — “Ходити можеш?.. Звісно, можеш, якщо аж сюди дотелепався. Ходім, товаришу, з нами. Деньок одлежишся і будеш здоровий як бик”. — “Голова...” — стогне солдат: — “куди

мені з вами! Я й сто кроків не дійду...” — “Ти, брат, кинь Ваньку валять! — гримє партизан. — Голова!.. У нас у всіх тепер голови болять! Підіймайсь, говорю!” — Обертається до мене: — “А ти хто, хазяїн будеш?! Сало є? Мучки трохи, цибулі.” — Господиня встряває: — “Я буду хазяйкою, то-вариш командир... А тільки рада б душею, та де ж ти його те сало знайдеш. Картопельки дам, як ваша ласка буде.” — “Картопельки — передразнює її партизан: — в кожній хаті лише й чуєш: картопельки... Поховали сало?! — Ви тут он пуза нажираєте, а ми за вас кров проливаєм, туди вашу...”

Всіх нас рятує від розбійника поява другого партизана. — “Сенька! — гукає він з порога: — Сматуйся! Капітан наказав негайно до лісу! — “Допоможи мені оцього забрати! — показує той на солдата — прикидається, гадюка, що хворий!” — Другий підбігає до пораненого й сіпає його за комір шинелі: — “Підіймайсь!.. Швидко!” — Поранений, похитуючись, стає на ноги, робить непевний крок, із стогоном береться за голову. Партизан коротким різким розмахом б’є його по обличчю. Цівка крові тече у того з розбитого носа... — “Пішли! Веди його!” — Всі троє виходять. Дивлюсь крізь вікно: один з партизанів раз-по-раз б’є пораненого автоматом у спину. Шецають у лісі. Озираюсь. Господиня стоїть біля другого вікна; рясні сльози стікають по її щоках...

Здавалось раніш — не буде вже більшої ненависти в моїй душі до потвори комунізму! Нині бачу — є ще більша, могутніша ненависть, від якої кожний нерв, кожний фібр душі й тіла репетує: Смерть! Смерть усім носіям страшної чуми, смертельного рака, що виріс і роз’їдає людство!..

В сусідньому селі зупиняюсь знову. Далі йти не можна. За сім кілометрів Брянськ. Ще рано; сонце ще висоенько стоїть на небі, але прошуся уже на ночівлю. Де там! — Селяни перелякані на смерть і партизанами, і мадярською залогою; не приймають ніде, навіть двері бояться відчинити. — “Іди, голубе, може далі хто пустить — радить мені один дідусь — та й то навряд. У нас третього дня партизани, бодай їм лихо, двох мадярів застрілили, так вони

тепер, хто з лісу вийде, усіх рубають... А нам такий наказ дали, що як у кого в хаті знайдуть чужого, всю родину виб'ють... Ні, голубе, і не проси, ніхто не пустить."

Розгублено поволі плентаюсь селом. Виходжу на бічну вулицю. Передо мною невелика юрба, шестеро чоловіків несуть соснову, нефарбовану, аби-як збиту з дощок труну. За ними душ з десять жінок. Процесія піднімається вгору, де серед густих дерев маячать похилені дерев'яні хрести на могилах. Позаду з вулиці чутно постріли, вигуки чужою мовою, тупотіння кінських копит. Приспішую крок, зриваю кашкета з голови, замішуюсь між жінок у похороні. Шаленим чвалом доганяє нас де-кілька вершників у незнайомих темнооливкового кольору одностроях з рушницями в руках. Перед веде вусатий темнолиций офіцер з голою шаблею. По-за самою моєю спиною зупиняє коня (чую гарячий кінський віддих на потилиці), щось гукає солдатам, потім рвучко обертає, і вся група вихром у хмарі куряви мчить убік.

Спускаємо труну в яму, Священника нема. Хтось з селян нашвидко читає зі старого молитовника: — "Упокой, Господі, душу раби твоєї Фьокли, ідеже всі праведніці спочивають, алілуя, алілуя, алілуя." — Беру лопату, з іншими кидаю жовту, як масло, глину в яму. З глухим стуком розбивається вона об труну. Засипали. Розходяться. На мене за весь час ніхто не звертав ніякої уваги, наче це цілком природньо, що ось перед самим носом мадярських вершників десь взявся невідомий підстаркуватий чоловічина, йшов з ними до могили, співав з ними вічну пам'ять, засипав жовтою глиною глибоку темну яму... І зараз також природньо вони покидають мене одного на мою власну долю чи недолю... Але мені нема куди подітись: тихим кроком іду за жінками. Вже на вулиці одна з них притишує крок, декілька кроків іде мовчки поруч зі мною, тоді стиха говорить: — "Ось цією вулицею третя хата з того краю, почекай там на мене". — "Дякую, тігоньку! А мадяри?" — "А ти сядь собі на ганку, наче господар, і сиди тихенько. Та тебе, бідолашного ніхто за вояка не прийме, старий ти вже." — Жінки й чоловіки заходять до одної хати, мабуть на поминки, а я простую вимерлою вулицею до призначеної мені хатини. Сиджу. Смеркає.

На вулиці з боку лісу з'являється декілька постатей. Пригнувшись, крадькома вони входять у село. Стають. Радяться. По одязі, по всьому їхньому вигляді розгадую, що вони такі самі бідаки, як і я. Двоє нерішуче наближаються до мене. — “А що, дідусю, чи не можна переночувати?” — “Я й сам на це чекаю”, — відповідаю з сумною посмішкою. А у самого думка: де б його роздобути люстерко та глянути на себе? Невже за три тижні так змінився, що ніхто не розпізнає мене? А цей вже й дідом назвав! Юрба душ з десять простує далі. Бачу йде нарешті моя господиня. Стає біля них, щось розповідає, розводить руками. Знову радяться. Тоді вона одводить їх з вулиці, показує кудись у темряву. Всі йдуть у той бік, а жінка прямує до хати.

— “Подуріли хлопці — гірко одказує вона — кажу їм що вночі навряд чи хто перейде до Брянська, не хотять слухати. Пропадуть нізашо.” — “Чому пропадуть? — питаю — може й мені з ними?” — “Іди краще до хати та лягай спати, голубе. Вночі лісом і миша не проскочить: німці там стільки кулеметів наставили, що ой-ой-ой!.. А ти ліз би на піч, і спи! До мене зараз молодичі прийдуть капусту шаткувати. А взавтра раненько проведемо тебе до самого міста. Ми, баби, молоко та яйця щодня туди носимо. Дяка Господеві, колгоспа вже нема, що селянин заробив, те й його. Аби лишень швидше війну кінчали, тоді і ці партизани вивелись би, зовсім інше життя настало б... Їсти хочеш? Ні? Дивно! А може молочка? От, і добре! Пий, старенький, на здоров'я!”

Балакуча господиня все ще говорить, а я простягаюсь на теплій печі (аж занадто теплій), дякую Господеві, що знову врятував мене і... засинаю. Вночі декілька разів прокидаюсь від веселих голосів та реготу цілої юрби молодичь, що метко й жваво січуть та шаткують гору капусти. Дехто пробує жартувати зі мною: — “А, ну, козаче, — гукає одна курносенька повногруда, — злізай з печі, годі боки вигрівати та пожартуй з нами!” — “Ми за це тобі солоденького качанчика дамо!” — підхоплює друга. — “Що йому качанчика, — встраває третя, — йому для сміливості треба чарку доброї самогонки! Марусю, почастьуй дядька, може він тоді сміливіший з нами стане!”

— Регіт наповнює невеличку кімнату. Життя йде своїм невинним кроком. Двійку годин тому всі оці жінки були на похоронах, плакали щирими слізьми за передчасно померлою їхньою подругою Феклушою (й зараз згадують про неї), потім посиділи, випили на поминках, а зараз жартують та регочуть безтурботно з чужим, що заліз на їхню піч дідом...

Вдосвіта розбудила мене господиня: весела, жвава, хоч певно цілу ніч не спала: — “Вставай, дядьку, час у дорогу, до Брянська.” —

На вулиці приєднуються до нас ще четверо жінок з кошиками й повними торбами за плечима. З ними двоє старших чоловіків. Один довго роздивляється мене, тоді говорить моїй господині: — “Дарма ти, Машка, цього береш з собою. В разі документи спитають, що тоді? — Шабаш!” — Я витягаю паспорт, показую: — “Не турбуйсь — кажу — дядьку. У мене документи не гірш, як у тебе.” — Всі полегшено зітхають. Йдемо в густому, як молоко, тумані через укриті густою зимною рососою луки, переходимо кладкою невеличку річку. Ось знову починається ліс. За кілометр приблизно підходимо до лісного житла. Лісник високий широкоплечий ще кремезний дідуган виходить назустріч з клуні, витирає шматкою забруднені чимсь червоним руки. На привітання не відповідає, лише обігає прижмуреними очима нашу групу. Його погляд зупиняється на мені. — “Приблудний?” — питає низьким, як гуркіт далекого грому, голосом. — “Хочемо провести, Миколо Іванович”, — відповідає Маша. — “Пощастило, що вночі не пішов, — наче гнівно одказує лісник: — Он у мене повну клуню наклали... Тих, що вночі пробували. А мені, клятої душі, наказали позбирати всіх та до клуні покласти. А в мене клуня що, — мертвецька?” —

Я дивлюсь на залиту червоним шматку в руках лісника, на темні плями на його штанях і мовчу. — “А ми нічого не чули”, — говорить одна з селянок. — “Де вам, сороки, за тріскотнею почути!” — одказує селянин. — “Я чув вночі кулемета та воно нині щовночі луплять німці... Що ж, пішли.” —

Виходимо на широкий з дикого каменю шлях. Автострада Київ-Москва. Біля величезних штабелів спиляних сосон та ялин працюють під пильним наглядом німців сотки полонених красноармійців. Вантажать стовбури на тяжкі німецькі авта. Я ще раніш, у лісі перебрав кошика від моєї господині, йду, схиливши голову повз бідолах, що не сміють навіть очей підвести на нас, повз ситих, чисто одягнених німецьких вартових... Один з них, сміючись, тягне руку до мого кошика: — “Яйка, пан, яйка!” — На нього різко гукає підстаршина з металевим хрестом на грудях. Солдат випростовується, руку до лоба: — “Яволь, гер вахмайстер!” — І швидко винуватим кроком йде — геть.

За півкілометра від полонених Маша показує мені бічну дорогу. — “Як що тобі на південь, до Навлі, оцим шляхом, там, як вийдеш на поле, спитаєш будь у кого, куди йти”. — “Прощавай, Машо! Заплатити тобі нема чим. Хай Господь заплатить,” — кажу крізь сльози. — “Дякую, голубе! Нема за що! Як же не допомогти людині в біді,” — От я і в славнозвісних брянських лісах... В зачарованих, тихих, без кінця без краю, могутніх лісах...

24-те Жовтня.

Ніколи не думав, що порятунку буду шукати тут в чужому для мене лісі.

Іду, рахую кроки і відчуваю, що сил вистачить на недовго; починаю губити рахунок, Рахую вголос; хтось відгукнувся. Я зупинивсь, прислухаюсь, — тихо. Іду далі, рахую, і зрозумів, що то відбивався луною мій голос. Іду помалу, згадую наш ліс, згадую Холодний Яр, овіяний славою; згадую Суботів... Яка чудова легенда існує там і передається від покоління до покоління: Великий Богдан не помер; не помер і Тарас Шевченко; вони і досі живуть: влітку на берегах Дніпра, або Дністра, взимку в Холодному Ярі, або в голосівському лісі. Розповідають, що небіжчик дід Панас Лимаренко зустрів Великого Гетьмана і Великого Кобзаря, які разом йшли з Суботова до Чигирина, повертаючись з Хортиці, де вони перевіряли, як

зберігаються гетьманські клейноди. Богдан і Тарас зупинили діда Панаса вітанням “здорові будьте на довгий вік!” — “Хай Христос — дасть вам щастя і довгий вік!” — “Що чувати, діду Панасе?” Дід розгубився, але відповів: “Сподіваємося на ласку Божу!”

Сказав Богдан: — “Зберігайте наше славне минуле, нехай молодь наша шанує наші традиції!”

Відповів Тарас: — “Матір Божа, — наша покровителька, допоможе нашому народові розірвати кайдани неволі ”..

Народня фантазія малює далі:.. “Наближається час, — Матір Божа благословила Богдана на боротьбу за визволення України... Воскресли — козаки, князі, гетьмани ідуть до бою проти своїх відвічних ворогів... Перемагають...”

Яка чудова легенда!

Я згадую своїх побратимів, з якими разом стали до зброї, боролися проти північного наїзника...Де ви Петренки, Вла-сенки, Люті, Сулятицькі, Вариводи, Чорні, Чернушенкі, Жуки, Козулі, Майбороди, Черниші, Вернигори...?!? Багато було їх, багато загинуло на побойовищах, багато загинуло в таборах -невільників, а скільки вас загинуло від голоду, а скільки вас замордовано в катівнях ЧК і ГПУ?!

Вже і час поїсти. Сідаю на травичку під дубом. Дістаю хліб, їм мало, треба тримати харчі в резерві. Простягаюсь під дубом, перевтома робить своє — я заснув, і... ввижається мені наша садиба; я заходжу до садиби і швидкими кроками прямую до хати, з якої назустріч мені з криком — “Любий мій синку!” вибігає магі. Я простягаю руки, щоб обняти мою, найдорожчу для мене, стареньку матір — і... пробуджуюсь.

Мене за руку тягне людина в німецькій уніформі, поруч нього стоїть інший вояк з автоматом на поготівлі — “Хенд, гох!” Швидко обшукують кишені, заглядають в торбу і нака-зують іти вперед.

“Ось тобі, Васильку, побачив рідну матір, побачив Укра-їну. Невже кінець!? Іду; молюсь; благаю у Матері Божої поря-тунку... Проходить 1½-2 години. Чую слабій шум моторів; який помалу посилюється... За 15-20 хвилин виходжу на велику

галявину; на галявині біля військових авт стоять люди в брудних шинелях, навколо них німці зі скорострілами. Мій “визволитель” — показує рукою на групу людей біля останньої автомашини. Підхожу, вітаю: — “Добрий день, земляки!” — “Не дуже добрий!” — відповідає молодим голосом, заросла густим волоссям, брудна людина. -- “Чому не дуже добрий?” — “Бачите, дідусь, яка тут кумпанія зібралась: один краще другого. Якби цим “стаханівцям” бойової і політичної підготовки, та ще причепити до їхніх чуприн жіночі коси — був би дійсний ярмарок київських відьом!” — “Ей ти, веселий, обережно з Лисою Горою! мені здається, що ми нагадуємо полтавців, які тільки но вистрибнули з пекла!” — додає інший. Відчуваю, що тут є полтавці і київці. Мені до вподоби той перший, стрункий юнак. Він підтримує, мабуть, усіх на дусі. Запитую його прізвище, — “Тут мене Веселим звуть, хай воно так і буде!” — відповідає полтавець.

Бажаю з'орієнтуватися, де ми є, — запитую Веселого. Він теж не знає, хоч тут перебуває 3 дні: — “Сьогодні перед обідом чути було рух панцерників і великої кількості авт!..” Розмову перервала команда “по машинах!” Сідаємо на трьохтонку. Нас 12 осіб. Ціла колона понад 100 авт рушила по лісовій доріжці.

Приглядаюсь до “пасажирів нашого авта; очі мої зупиняються на людині, яка сидить, спираючись спиною на кабінку шофера. Людина важко дихає, кашляє, хапається часто руками за груди; очі напівстуглені. Час-від-часу рукавом шинелі обтирає з чола піт, хоч день є нетеплий. Людина важко хвора... Продайвода називається.

Веселий розповідає про своїх батьків, які проживали на хуторі Бакутів. Проводили добру господарку, почували себе міцно. Та ось, щось сталося там, у Москві. Казали, що “Карельський” перебрав владу від царя; казали, що німцям скоро буде кінець, бо німці так уже виснажені, що і жінки їх переможуть. Справді, новий уряд творив жіночі батальони...

Хутір жив своїм життям. З'орали під “чорний пар”, посіяли озимі, забезпечили себе харчами, не забули і про худобу. В листопаді дійшли і до хутора нові чутки: “большаки” захо-

пили в Росії владу; в Києві — Український Уряд... Солдати самовільно залишали фронт. Ось і до нашої Соснівки повернув старший унтер-офіцер Дубовик. Мав “за хоробрість” 4 “Георгіївських” медалі і 2 хрести. Приїхав додому бо дуже поспішав, щоб і собі дістати земельку “без викупу”, та ще і пару десятин за медалі і хрести. Так ніби казав якійсь “сіциліст” — солдат з Петрограду. Кружляють чутки, обганяючи одна другу. Казали: “В Москві об’явився антихрист, надходять останні часи, готуйтесь, мовляв, до Страшного суду!” У Вільбівці — якийсь перехожий розповідав: “Коли цілий світ буде покритий залізним павутинням, а у небі літатимуть вогнем дихаючі дракони, — піде брат проти брата; від крові людської почервоніє вода в ріках; тисячами будуть гинути люди від голоду, і не буде кому ховати померлих. Наступить кінець світа. Баби, слухаючи це, часто хрестилися, обтирали руками сльози і... купували у прохожого пляшечки “живої води з Йордану”. Ця вода ніби мала очистити людей від усіх гріхів і відігнати антихриста. Правда “жива вода” та дуже нагадувала воду з нашої річки, а пляшечки були з Гадяча. Казали ще, що з Харкова на Полтаву прямує армія “червоноіндійців”. Казали... — Чого в ті часи не казали люди?!

Всі ці чутки дійшли і до нашого хутора; неспокійно спали хуторяни; треба щось робити... Одного дня зібралися хуторські діди до діда Павла обговорити своє становище. Посідали на великих лавах під образами. Сидять, мовчать, чекають, що скаже найстарший віком дід. — “Я гадаю, що треба на нашому хуторі найперше створити свою, власну владу” — поважно промовив дід Федір Дига. Мовчать діди, кожний щось своє міркує... “Так, так, — підтвердив дід Пасюта, — але без печатки наша влада не матиме сили!..” — “Печатку замовимо у жидка в Гадячу” — додав дід Омелько Гупало... “Ось бачите, як жили наші діди на хуторі. Вірили, що людина складається з душі і паспорта, а влада міцна — печаткою” — резюмує Веселий.

Помовчали ще діди, доручили Федорові Дизеві замовити печатку і розійшлися... Оповідач замовк. — “А далі що?” —

питаю я. — “А далі, у нас, так як і у вас; комнезами “поділили” поміщенське майно... а потім війна, проходили червоні, білі, були і наші, до наших зголошувалися сини селян, але не було ладу. Потім — продрозверстка голод в Україні, а рудий з Москви все вимагав — “Українським хлібом — ратуйте вільну Росію, боротьба за хліб — боротьба за соціалізм!..” Неп, — короткий перепочинок. За цим — колективізація, депортація, ліквідація, Україна в боротьбі, але не встоялась... Кращі люди з України — гинуть під колесами кривавого паротягу комунізму, за кермою якого сидів татаромосквин і грузин-кровожера. Москва потребувала нових жертв... Москва була міцна нашим безсилям...

Наша колона зупинилася. Шофери заправляють авта палним. Німці-вояки заправляють свої шлунки: смочуть щось з фляшок, їдять бутерброди. Забувають тільки підкріпити нас, напівживих полонених, які жалісними очима дивляться на бутерброди, такі смачні, такі недосяжні... і ковтають слину. “Щоб вам подавитися” — каже вголос Веселий на адресу німців.

Через півгодини колона рушила далі. Я дістаю з моєї торби харчі і роздаю їх. З якою швидкістю ковтають ці люди хліб, не гублячи ані крихотки. Починає моросити дощ, холодний, мілкий, осінній, дошкульний. Куди везуть нас? Як вирватися з цієї халепи? Десь о годині 23 зупинка в лісі. Тут ночівля, звідкись взялися вояки з псами. Нам наказано з машин не сходити.

25-те Жовтня.

Всю ніч просиділи в машинах. Настрій людей пригнічений: Тиша, але не довга; її порушує Веселий: — “Земляки, бачу, що ви засмучені. Чому? Їдемо швидко автами, їдемо безкоштовно, маємо почесну охорону вояків із псами; турбуються, щоб нас брянські вовки не захопили, а ви журитесь!” — Я розумію, що Павлові тут важко: виріс він у великому місті, привичайвся по Хрещатику з парасолькою прогулянку робити. А ми...” Павло не стерпів. — “Досить тобі, Веселий, на киян

гримати; вони жахливіше бачили. Ви ще на хуторі галушками давилися, а по великих містах червоні “пачками” людей шльо-пали, і тільки за те, що ті кінчали середні школи, за те, що ходили до церкви, за те, що любили свою батьківщину — Україну...”

У розмову вступає малий на зріст, з великими чорними очима чоловік; чоло його перетинають зморшки: — “Я розумію, що ви сперечаєтесь жартуючи, кожний з вас вихваляє своє гніздечко, де народилися ви, ваші батьки і діди: “у нас, мовляв, найкраще!” Це добре, але не треба принижувати свої інтєреси до “мій куток”, “мій хутір”, “моє село”, “моє місто”, бо це виробляє у людини нахил любити тільки самого себе. Така людина ставиться до загальнонаціональних справ з пункту зору — “моя хата скраю”, “мене це не обходить” і це є головне, чому ми, українці програли. Треба виховувати в собі ширше мірило думання і чину; треба, щоб хутір розумів велике місто, треба вміти з Володимирської гори бачити всю Україну, і зо Львова і з Карпат бачити і розуміти — всю Україну і вважати себе синами єдиної, неподільної України...

А що було в Україні в 17-20 роках? Перемагав настрої — “сам-собі-пан,” “нікого не визнаю”! “ми не допустимо комуністів до нашого села!”, “хай кожне село боронить себе!” І Москва зручно використала цей дух отаманщини. Знайшлися і серед українців такі, які поставили інтєреси своєї партії вище інтєресів нації; знайшлися люди, які лизали чоботи москаля, запродалися Москві... допомогли Москві перемогти Україну. Яничарами стали... Швидче вовчиця вигодує своїм молоком людську дитину, ніж Москва відмовиться від підбоя інших народів. Це стосується і до білої і до червоної Москви.”

Промовляла ця людина приємним, низьким, але м'яким голосом, промовляла не поспішаючи, впевнено; відчувалося, що цей чоловік володіє міцною волею, і думає категоріями держави, категоріями нації. Веселий слухав уважно. — “Москва-матушка тільки для москалів є матір'ю! згадую — 1921 рік, — голод на Правобережній Україні, голод на Поволжжі. З Кремля летять заклики рудобородого маніяка: “Всі на допомогу

Поволжжю!" Червоний уряд друкує спеціальні поштові марки із закликом — "Допоможемо Поволжжю!" Про голод в Україні — ні слова! замість допомагати голодуючим українцям, Москва день і ніч вивозить з України потягами — збіжжя, м'ясо, сало, цукор... Сотні тисяч українців гинуть з голоду. Москва "не бачить" цього; захід не чує стогону конаючих від голоду наших батьків, братів, сестер, дітей... А 1932-33 роки?!"

Час-від-часу ракети освітлюють ліс, стріли автоматів прорізують тишу. — "Над лісом пролітають качки, крячуть так, начебто хочуть сказати: — "Ви людиці, вбиваєте один одного, дайте хоч нам спокій, нам ще далеко летіти," — знов говорить той чоловік, малий на зріст, — ми вже довідались, що його звати Петро Лютий.

В цей час пролітає одинока качка, тужливе, жалібне її крякання лунає по лісі... — "Ось розпука качки, яка відбилася від гурту; як вона нагадує людей, що відбилися від своєї нації". — "Ви маєте рацію, — каже Веселий, вперше звертаючись до Лютого на Ви — але мене зараз хвилює думка, як вирватися і нам на волю. Качки зіпсували мені настрої, вони полетіли до теплого краю... "Чому я не сокіл, чому не літаю!" — раптово — перейшов на пісню Веселий.

Я не втримався: — "Веселий, годину тому ти жартував і глузував з нас, чому впали на дусі, а побачив, як качки летіли і вже нові бажання у тебе — втікати; не поспішай; горлянкою тут не допоможеш, треба зберегти себе і вирватися з цього пекла. Ми ще можемо придатися Україні. — "Я теж гублю тут силу, а скільки ще наших людей загине по дорозі, треба бігти й як найшвидше!" — "Качки теж в дорозі гинуть... Подумав ти, що станеться після нашої втечі з рештою людей? німці обіцяли за кожного збігця — 10 "до ями!" —

На світанку дощ припинився, вітер розриває хмари, пробиваються перші промінчики сонця; зза обрію впливає кусок червоної кулі. Сонце, начебто, хоче полегчити наші страждання. Люди пожеселішали. Обіцяли дати сніданок. Через годину одержали: на 12 осіб — 1 буханець сухого хліба, кожному по 80 грамів. Покінчили з хлібом, а їсти хочеться.

Колона наша вискочила на шосе. До нас через пару годин приєдналася інша колона авт, навантажена людьми, після коротких зупинок — колона їде далі, інколи польовими шляхами.

26-те Жовтня.

О годині 2-ий ночі зупинка в полі. Ночівля. Раптом від голови колони передають: “Хутір Михайлівський!” Не вірю, але знов долітає “Хутір Михайлівський!” Серце мало не вистрибує з грудей: це ж кордон України. Я молюся вголос, щиро дякуючи Все милостивому за допомогу повернутися в рідну Україну. Моляться всі; після молитви обнімаємо один одного. “Христос воскресив наші надії!” А що чекає нас далі? Схиляюся до Продайводи, він хреститься слабим рухом руки, і не може промовити жодного слова. Він хрипить, я прихилию вухо до вуст — “Василь, до-ве-зи на Ук-р-аї!..” — наче по його тілу пробіг електричний струм, голова, впала на груди... По черзі підходимо і цілуємо його ще тепле чоло! Молимося! Домовилися не казати про це німцям.

О 5-ий рушили далі. Хвилин 15-20 — і ми на землі наших прадідів... І повітря тут легше, і небо, хоч покрите хмарами — якесь рідне. Світає. Бачимо на обрії село. Підводимося, кожний хоче побачити першим своїх людей. Ось бачу хати під стріхою біліють поміж деревами. Наші любі хати, які ви чепурні, біленькі... Думаю: фарба невипадкова: біла фарба моральної чистоти нації, ознака величі. — “Споруди далекого, старого Риму зберігають і передають пізнішим поколінням могутність і велич” — каже Лютий.

Я стукаю в кабінку шофера. Машина стає. Показую шоферові на тіло померлого; шофер виходить з кабіни і питає “тот?” Йому відповідає Лютий по німецьки. Інші машини, що йшли за нами, минають нас. Біля нашої машини зупиняються 4 мотоциклісти і щось кажуть шоферові. Рушили далі. Вже село. Прояснішали обличчя людей... “Я вистрибну!” — кричить Веселий. Я показую йому рукою на мертве тіло Продайводи. На вулицях тільки німецькі патрулі.

Доїхали до сільської управи. Ми вистрибуємо з машини. Звідкіль сила знайшлась! Стою навколішки і цілую травичку, вже напівсплячу зимовим сном, травичку на нашій землі, на землі наших прапрадідів. Що це? від землі йде тепло, я чую, як тепло обгортає моє серце, мені легко, припливають нові сили в моє тіло. Я підвожись підходжу до вишні охоплюю руками стовбур старого дерева і цілую шорстку кору... Блискавкою проносяться спогади про родину, про рідну хату і раптом — питання: — чи побачу я свою любу стареньку матусеньку, чи побачу Дніпро?.. Чую, — як за моєю спиною розмовляє Лютий з німцем-вояком, і, коли я прямую до авта, цей німець — літний чоловік — підходить до мене і тисне мені руку. З його очей рясно падають сльози. Лютий розповів німцеві, чому я цілував землю. Двоє молодих вояків-німців усміхаються...

Переносимо тіло Продайводи з авта до управи, кладемо на стіл, покритий рядном; в кутку перед образом Божим в лямпаді блимає гнотик. З іншої кімнати входить голова управи — літня людина і звертається до нас. — “Доброго вам здоров’я дорогі земляки! Хай Всевишній і Всемиловитий має всіх вас у своїй ласкавій опіці. Смуток обгортає ваші і моє серце, ви залишаєте тут тіло вашого передчасно померлого побратима. Не буває перемоги без боротьби, немає боротьби без жертв! Тримайтесь на душі!” — Ми молимося за спокій душі новопредставленого раба Божого Семена.

Сідаємо в машину... Голова управи видає нам по пачці махорки і по півсторінки часопису. Авто мчить далі. На вулиці тільки патрулі. Ми всі дивимось ще довгий час у тому напрямку, де залишився навіки Продайвода. Прощавай, Любий!

Ми їдемо швидко, шофер хоче наздігнати головну колону. Мерзнемо; тулимося тісніш один до одного. Мовчанка. Чим зайняті думки? Спати, спати! Їсти, їсти..! Їдемо полями...

Веселий пильно вдвляється в посіви. Я двічі звертаюсь до нього і тільки на третє моє питання Веселий обертає до мене голову. — “Що кажете?” питає він мене, дивиться на мене начебто зпросоння. -- “Чому засмутився?” -- “Я, ні; Щось штовхає мене вистрибнути з авта і піти у приїми до першої родини і працювати тут, на землі.” -- Я розумію: його тягне до землі,

в ньому, в його крові говорить голос поколінь хліборобів, закоханих в землю, зачарованих землею... Він курить махорку частіш інших. Він загіпнотизований землею.

Бачимо велике село. О, як хочеться, щоб наше авто зупинилося в селі, як хочеться поговорити з нашими людьми. Біля села зупинка. Ось і побачимось з людьми.

Мотоцикліст оголошує; -- "В селі будемо їсти, залишатися в авті". — Де поділася перевтома? Радість світиться в очах кожного! — "Який ти гарний німчура, хай би тебе... чорти вхопили!" — голосно промовляє Веселий. Німець усміхається.

Машина зупиняється біля сільської управи, навколо якої натовп жінок, старих чоловіків і дітей. Жінки щедро обдаровують нас харчами. Я попереджую — їсти помалу. — "Чуєте, їсти помалу!" — кричить Веселий, підносячи до своїх уст кавалок ковбаси.

Якась бабуся передає мені кошик, покритий рушником і вимагає, щоб я взяв глечик молока. Я щиро дякую, але нема куди перелити молоко. — "Беріть з глечиком, беріть з собою, дідусю. Сьогодні через наше село переїхала сила-силенна авт з такими, як ви. Нас було попереджено, щоб з хат не виходити. Та моя хата при вулиці. Я кинула пару хлібів в авто, а чортяка-німець, як посипить з того обріза по мені, аж стріха з хати посипалась... Пролежала я на підлозі, поки авт не було чути. Потім приходили голова управи і казали — "готуйте їсти людям, які скоро мають прибути до села, ті люди вже напівмертві! А ви, бува, не зустрічали мого сина Ананія?" — продовжує бабуся, — "А як прізвище, де був ваш син?" — "При війську, писав раз з Полтави, Головчанські наше прізвище..." — Я мовчу. — "Ось, дивіться, дідусю, на мене -- син точно в мене вдався!" -- "А може трохи молодший!?" — каже Веселий. — "Свва, який ти, моторний!" — каже бабуся до Веселого. — "Бо я в батька вдався!" -- "Не зустрічав, бабусю, вашого сина, Баг дасть повернеться!" — "І я вірю в Божу ласку!" — Бабуся розповідала: — "Ми маємо в селі церкву Петра і Павла, лихо — один священик на 3 села, ви побачили б нашу церкву! за 3 тижні ми провели ремонт, працювали старі і діти,принесли селяни образи, прикрасили рушниками і квітами, посвятили

її, бо комуністи приміщення церкви використовували під склеп для зерна. — “З яких ви місцевостей будете?” — “З різних місцевостей України!..” — “Бабо не поспішайте, бо примушену посадку зробіте!” — раптом кричить Веселий. Увесь натовп повертає голови, куди дивиться Веселий. По шляху широким кроком, зігнувшись, несучи перед собою щось велике, загорнуте в ряднину — поспішає до нас літня жінка. — “Анахтемські діти!” — невідомо до кого стосується це вітання, — казали, що наші нещасні діти прийдуть до села нескоро, і я заходила борщ доварювати. Варю-варю та вийду на вулицю подивитися чи, не їде, бува, машина з нашими мучениками, нема, гульк — бачу побігла жінка, друга... А я задніх пасти? Ні, — не дочекаєтесь!” — Баба ровгортає рядно, з’являється великий казанок; з нього парує та так смачно. Ковтаю слину. — “Тут і ложки.” — з рядна виймає купу дерев’яних ложок. — “Покуштуйте мого борщу!” — Щось говорить молодий вояк-німець. Лютий переказує: — “наказує їхати далі.” — Що? не буде цього, вона підходить до німця. — “Поки не поїдять мого борщу, нікуди не поїдуть. Розумієте, що сказала баба Явдоха? не розумієш? а “яйки”, “масльо”, “млеко” — розумієш?.. Лютий перевів тільки про борщ. Сміються люди, сміються німці!

З борщем покінчили в приміщенні управи, куди нам дозволили німці піти. Їли швидко. Жінки весь час дивилися, як ми їмо, і хрестилися, плакали. Попоїли, помолилися і до авта. Важко було розміститися на авті: повно харчів... Жінки принесли сіна. Зовсім добре сидіти, м’яко, хочеться спати. — “А що з молоком робити” — питаю Веселого — “Ліквідувати!” — і сам перший п’є нахильцем з глечика і передає слідуючому. Порожній глечик вже в руках господиньки. — “Я ще принесу!” — Ми дякуємо їй. Лютий дякує всім селянам за шире серце, за християнське співчуття до своїх людей, дітей українського народу! Вирушили. Жінки тримають хусточки біля своїх очей, старші жінки і чоловіки — хрестять нас... — “Так світ побудований — каже досі мовчазний Іван Кириченко. — Добре і гарне швидко кінчається!” Він не ховає своїх сліз: — згадав

про жінку і п'ятеро діточок. Вже села не було видно, а він ще дивився туди: "Щастя ходить одиначкою, а лихо табуном." — закінчив свою думку Іван.

Щось діється з моїм шлунком: болить, ріже і... хочеться їсти; руки самі простягаються до харчів... Умовились їсти всі разом і помалу... Їсти! — "Може поїмо!?" — каже Веселий у повітря... — "Так! ні! ні! так!" — голоси поділилися... "Ні, їсти не будемо", — провадив Лютий хоч у самого в очах видно боротьбу — а може небагато? — ні, ні!

Проїхали через село Петрівку, головна колона пройшла гут 1½ години перед нами; їдемо далі. — "Лихо ходить-табуном! — голосно каже Кириченко, ні до кого не звертаючись — Важко ми жили під советами, працювали важко, були напівголодні, терпіли, надіялись, серце боліло, як подивишся на недоживлених діток. Я і жінка працювали в колгоспі, не пхалися вгору, і пасли задніх. Не займався політикою, пережили голод, пухли, але Бог зберіг нас. А скільки загинуло... Надіялись на покращання життя... І ось, як блискавка з чистого неба, повідомлення: Червона армія перейшла кордони Польщі! Радянський уряд хоче визволити з панського, польського ярма — Західну Волинь і Галичину, де в важких муках конають наші брати... — "Урядові краще видно" — подумав я. — 20 серпня мене викликали до сільради, а звітам направили з групою інших селян до Ніжина; ув'язнили, чому? не знаю. Сиджу в самотності: 4 квадратних метра, жодної меблі... гадаю — "помилка якась вийшла, уряд зна, що робить; одне лихо — відібрали тютюн... нічого обійдусь..."

Надходить ніч, їсти не дають, лягаю на підлогу, -- холодно: бетон... Другий день; заглядає хтось у "вічко," я прошу дати води, напитися "Добре!" не чути вже кроків. Не дочекався. Вночі входить сторожа — "Ідем!" — Ведуть коридорами. Я у слідчого. Вітає таким солодким голосом: — "Прошу сідати!" — Пропонує папіросу. Беру, прикурив, затягся, смакує... — "Товариш Кириченко, від вас ми хочемо мати правдиву відповідь: — з якими поляками ви вели листування, де вони живуть? Ми знаємо все, але признання зменшує кару; я хочу врятувати вас для ваших діточок." — останнє слово він про-

тягає. Я розгубився, жодного поляка в житті не зустрічав, відповідаю. — “Нема в мене знайомих поляків!” — голос чогось тремтить, тремтять і руки. — “Добре так і запишемо, що ви відмовилися сказати правду. Подумайте про дітей. Носольського ви знаєте?” — “І прізвиська такого не чув!” — не впізнаю свого голосу; охрип..

— “Не чули? ми вам вуха прочистимо!” — і в цей момент хтось збоку б’є сильно в обличчя, я падаю але підвожусь швидко і дістаю другий удар. В роті щось тепле, ковтаю, але язик затримує — щось тверде. Зуби! 4 зуби вибили гади! — “Плюйте сюди” -- показує рукою слідчий на кошик з паперами — “нічого, це молочні зуби випали!” -- Він сидить і весело регочеться, а на стіні над ним усміхається з портрета генералісімус, злочинські очі його начеб то промовляють -- “нічого! самі винні! треба правду казати” —

Кров витераю рукавом маринарки. -- “Випийте”, -- дає мені склянку води, ковтаю, -- “пийте ще! -- П’ю великими ковтками, -- “Пийте ще!” П’ю зовсім помалу. -- “Пийте!” -- коли вже не можу ковтати, слідчий натискає гудзик на столі. Входить двох міцних чоловіків. — “Він хоче пити!” — каже слідчий. — “Ні, дякую, я вже напився; дякую, дуже дякую!” — В руках одного коротка, пожежна кишка. В іншого відро з водою і помпа. — “Ну признавайся... Носальського знаєш? — “Ні!” — “Дайте йому водички, ха-ха!” — Далі пішло швидко. — “Кишку, в горлянку!” — Слідчий з одним із сторожі тримають мене міцно, охопивши за груди, за шию. Другий сторож помпує воду...

Я в камері. Що зо мною було, яким чином попав сюди — все перемішалось в голові. Тече кров, болить живіт, шия задубіла... Через десять днів знов у слідчого. — “Ви добре виглядаєте, Кириченко, прошу ласкаво запалити папіросу!” Нам відомо все. Носальський признався, що ви йому носили листи від Козельського, але тільки це!” Слідчий трохи помовчав. — “Чому ви відразу не сказали, що ви поляк?” — “Та я — українець!” — “Що? і тут брехати! хочете водички?!” ревів він, як бик; червона масна пика трохи не лусне. — “Та я кажу

правду!" — "А ім'я твоє — Вячеслав!?" — "Так, але..." — "Що але, що але, — признаєшся?" —

— "Але Молотов... теж В'ячеслав". Слідчий озвірів, мотається по кімнаті, бере папіросу тютюном до вуст, випльовує на підлогу. — "Чому ж ти раніш про це мовчав?! Пішов, ідіот, в камеру!"

Через два дні той-же слідчий викликав мене до себе. — "Ви є вільний, підпишіть цей папірець." — Підписую зобов'язання: "Я-Кириченко підписуюсь, що нікому не розповім, що сталося зі мною у в'язниці, і мовчатиму, що я перебував там. Я ожив і жартуючи питаю: "зуби, хто вставить мені?" І цей кат-слідчий спокійно і відверто відповідає: — "це не по нашому фаху, ми не конкуруємо з зубними лікарями, ми тільки трохи допомагаємо їм... вирвати зуби!" — слідчий регочеться. Сталін з портрета теж усміхається, мені прийшла думка "чому йому тут не "вирвали" зуби?!" — В той день мене не відпустили з в'язниці, бо виглядав я не по нормі..." — "Не був у спортивній формі: загубив вагу і 4 зуби!" — подає зауваження Веселий. — "Не шезли синяки з обличчя. Протримали 8 днів, трохи підхарчували, поголили обличчя, дали квіток до лазні і відпустили. З того часу я зрозумів, і став ворогом советів; прокляв Москву та її партію і всіх, хто допомагає їм!"

Зупинка. Шофер заправляє машину... Ми беремось до перекуски. Хочу жувати й їсти помалу — не виходить. Тільки піднесеш кусок ковбаси або хліба до уст, — а вони вже у шлунку. Шлунок керує головою, керує мізками. Найбільш витривалий Лютий, який довго переживає кожний шматочок і першим перестає їсти. Пізно увечері проїхали вузлову станцію Бахмач, через який йде магістраль Одеса — Москва; Харків — Київ. Ночували в селі Ічня; власне не в селі, а в машині біля села, бо вулиці були забиті автами головної колони. Багато вояків-німців. Довга ніч — невідомо, що, може принести нам завтра, але радісно, що ми на рідній землі. Що робиться в Києві?

Лютий не спить, я звертаюсь з цими питаннями до нього. — "Важко щось сказати, не маючи інформації, про становище в Україні. Одне зрозуміло для нас-українців: коли хочемо

мати свою власну державу — мусимо організувати свою армію...” — “Чи дозволять німці організувати нашу армію? — питає Веселий. — “Гадаю, що ні. Німці вважають, що самі переможуть цілий світ.” — “Треба тоді бити “гостей” з Берліну!” — це думка Кириченка. — “І цим самим допомагати Москві?” — промовив Хрещатинський. — “Ні, бити і тих і тих.” — “Рецепт добрий, пане Лютий, але ліків нема!” — “Головне: єдність українського народу, власна збройна сила, авторитет керівництва, придбання спільників!” — “Багато маємо ворогів!” — “Матимем і приятелів, всі підбиті Москвою народи підуть разом з нами! Хіба білоруси, народи Кавказу, Казахстану, Прибалтії та інші не хочуть жити самостійним, вільним від московських кайданів життям?!” — “Це наші бажання, а життя йде не за нашим хотінням!” — “Але мати хотіння — це вже півперемоги!” — “Недоцінюєте ворогів — це велика помилка; недооцінка своїх власних сил і переоцінка сил ворога — це двічі більша помилка.”

Я прислухаюся уважно до цієї розмови, і думаю, як виросла національна свідомість нашого народу за час від 18-20 років. Вже самий факт, що в розмові беруть участь всі “пасажирі” нашого авта, свідчить, що український народ хоче мати свою власну державу, єдину, неподільну, від нікого незалежну, соборну Україну!

Бог допоможе нам!

27-ме Жовтня.

На світанку, нас підняв шум автоторів. Колона рушила далі, і ми замикаємо її. Веселий вже “жує помалу”, Павло і не дивиться на харчі, на це звертає увагу Веселий: -- “Що з тобою, Павле, ти хворий, чи вночі об’ївся?” -- “Я хворий від твого дурного питання. Не їм, бо роблю за прикладом Лютого!”

Велику колону авт, навантажених скринями з амуніцією, ми зустріли біля Пирятина. Колона та начебто без кінця, швидко рухалася в північно-східному напрямку. Передові частини німців загналися далеко вперед, відірвалися від постачання; відчувається потреба в амуніції; — німці використовують — трофейну бензину. —

По обох боках шляхів до Пирятина стояли, лежали, валялися авта — особові, тягарові всіх марок; де-не-де зустрічалися панцерники. Це все залишилося, — після втечі “доблесної, непереможної” Червоної армії. Напів’обгорілі авта і зовсім нові заповнили всі вулиці і пішоходи в місті.

Наша колона продовжувала рух, ледве пробираючись поміж залишеним військовим майном советської армії... З авта ми бачили великий жидівський табір. Два ряди колючого дроту, високі вежі з кулеметами, німецькі вартові зі скорострілами — відділяли жидівське гетто від інших околиць міста. Нацисти-німці не менші кровожери, ніж московські нацисти. Хто знаходиться в цьому таборі? Жодного жида-комісара, жодного жида-високого советського урядовця там нема: таких, Москва в перші дні війни евакуювала з родинами з їхнім майном геть за Волгу до Куйбишева та до інших, далеких від фронту, місцевостей. Тут — в таборі знаходяться жиди: шевці, кравці, фризери, шклярі, вчителі і дрібні купці, перекупки і теслі... Кагановичів Ярославських, Коганів, Еренбургів тут не знайдете; вони та їм подібні — біля Сталіна, вони в безпеці. — “Що варт клич “пролетарі всіх країн, єднайтесь!” коли, дійсних пролетарів — найбідніших жидів, — комуністична партія залишила на поталу німцям!” — гнівно висловлює свою думку Лютий. Невже жиди у вільному світі не бачать цього? Чому Кремль не вивіз сотні тисяч цих бідолашних жидів? Москва мала досить часу, Москва для цього мала досить транспортних засобів?! Москві, Сталінові, комуністам — вівця була дорожча, ніж життя ось тієї маленької жидівочки в лахміттях з великими чорними очима на хорому, біло-зеленому личку; тільки очі промовляли, що це невинне дитятко ще живе. Москві, Сталінові, комуністам — порожні пляшки, іржаве залізо, старі варстати, які Москва вивозила подалі від фронту, — були дорожчі, за життя цих тисяч людей в подертому вбранні і взутті...

Я і мої земляки кидаємо за загорожу свої харчі, на які кидається натовп старих і дітей, мужчин і жінок, здорових і хворих; вони борються за право дістати хоч крихітку хліба... Табір пекельних страждань, жах і сум обгортає серце! І це

у 20-му віці, у вік повітроплавства і радіо... Ми бачимо, як через вулицю перебігають троє жінок і через загорожу кидають три буханки хліба та знову вертаються на інший бік вулиці. — Якесь тепло розливається у мене в серці... Боже, пошли цим українкам сторицею! Якось веселіше виглядають і мої побратими; тільки Кириченко часто підносить хусточку до очей...

Наше авто виривається з міста; легше дихається на прогорі але ще довго світять переді мною очі тієї жидівочки...

Зупинка в селі ДравоБарятинське. Від голови колони йде група військовиків і цивільних, зупиняється біля кожної машини; з деяких авт вистрибують окремі постаті, які після короткої розмови з групою ідуть без охорони в певному напрямку. Ми хвилюємося: в чому справа? З хати, проти якої стоїть наше авто, виходить жінка і твердими, широкими кроками прямує до нашого авта. Вона одягнена в сіру вовняну сукожку, що щільно облягає її струнку постать; сірий дошовик накинутий на плечі. Жінка підійшла до шофера і щось швидко по-німецькому говорить. Лютий перекладає нам: "Ця німкеня пояснює шоферові, що всі, хто є з ближніх сіл: Пальмири, Писарщини, Городища, Мехедівки і з місцевостей, що прилягають до Драбівського і Золотоніського районів, — мусять тут висісти і самотужки добратися до своїх кривних." Груді наповнюються міцним повітрям, серце запрацювало часто-часто. Невже й я побачу своїх?.. Німкеня відходить до іншої машини, обертається до нас і дивиться з погордою, з призириством своїми злими сіро-зеленими очима. Веселий перший накладає резолюцію: — "Я думав, що німкеня кинеється кусати нас. Очі, як у вовка, погляд хижацький, — хай би тобі добра не було!" Ми швидко умовляємся, хто з якого села. Веселий очолює Пальмирців, бо він, як спортсмен, знає, що в Пальмирі народився і довгий час проживав Іван Піддубний — з прадідів козак, чемпіон світу французької боротьби, "король чемпіонів," "Багатир України". Я очолюю золотонісців, Кириченко — городишинців.

— "Я вибрав найкраще, бо як почнуть перевірювати, могу розповідати, що на язик попаде, бо Городищ на Полтавщині

ціла купа!” — заявляє Кириченко. — “Мені не заважить Пальмира, бо як глянуть на мою моторну фігуру, відразу скажуть: “такий красунь-багатир міг народитися тільки в Пальмирі.” — відказує Веселий, розправляючи плечі і виставляючи вперед груди. Я вибрав Золотоношу, бо пару разів потягом проїздив через цю залізничну станцію, а звідсіль до Дніпра — 30 кілометрів.

До золотоніської групи приєдналися Хрищатинський, Лютий, Штепа, Власенко, Патлань. До групи Кириченка зголосилися — Пробот, літній залізничник з Лубен, Патлань з Яготина; у Веселого — Завірюха з Кубані. У кожного свій шлях! Ми прислухуємось, що питає комісія у людей на сусідній машині. Нервуємо, коли комісія доходить до нас. Грубий німець-старшина питає, а якийсь цивільний повторює — поросійськи: — “Звідкіль ти?” — це до Лютого. — “Я з тутешніх, з Чернобаїв!” — “Я з Городища” — відповідає Кириченко. Кириченко і Лютий вже вистрибнули з машини. Веселий відповів — “з Пальмири” — і, не тримаючись за борт машини, вистрибнув трохи не зачепивши рукою німкеню, яка протягла вперед руки начебто бажаючи допомогти встати Веселому на ногах. Все гаразд. Разом всі направляємось до сільської управи, нас супроводить цивільний; решта комісії йде окремою групою.

— “Ну, вот, ви — господа, на свободі. Теперь рускіе люди могут спокойно возвратіться к своїм родним” — каже цивільний. — “А українці?” — виривається в мене. — “Ето всьо равно, ми все рускіе, українци, татари, грузини, літовци — все деті одной родіни Росії!” Мовчимо, розмова не продовжується. По дорозі зустрічають нас жінки, вони частують нас яблуками, салом, грушками, хлібом, молоком; і всі розпитують, розпитують про своїх.

Біля сільської управи гадючкою розтягнулась черга, людей, що очікують на перепустку. Ми зупинилися в черзі один за одним. Я попав поміж Штепою і Лютим біля вікна управи. В управі при великім столі сидить грубий німець, праворуч від нього цивільний — “Всьоравно,” ліворуч, ближче до вікна — німкеня. Викликають до кімнати по три особи, “Всьо-

равно” має перед собою на столі бланки, які він виповнює і передає на підпис німцеві; німкень видає перепустку звільненому. Коли всі три одержали перепустку, — грубий німець підводиться і щось каже, звертаючись до звільнених. Вони — виходять, а троє нових входять.

У мене виникла ідея: “позичити” пару чистих бланків — перепусток; говорю про це Лютому; — “Треба мати спеціаліста з безпритульних!” — відказує Лютий. При слові “з безпритульних” Штепа обертається до мене — “Що ви балакаєте про безпритульних; я сам з безпритульних.” — Ми виходимо з черги і з’ясовуємо Штепі, в чому річ. — “Гарантую чисту і швидко працю”. — відказує він. Щось Штепа міркує; чорні, маленькі очі його вдивляються через вікно до управи. — “Ну, що, як зробимо,” — нервуючися питаю Штепу. — “Праця акуратна і своєчасна” — відповідає він і пропонує свій плян. Лютий, Веселий, Власенко і Патлань залишаються біля вікна, останні з нашої групи просуються за чергою.

Коли я, Штепа і Кириченко стоїмо біля столу комісії, цивільний виповнив бланк на мене і передав німцеві на підпис, за вікном почулися крики. Лютий стукає у вікно і швидко, голосно каже; я чую — “кранк, кранк.” — цивільний швидко йде до вікна повторюється “кранк, кранк.” Німець і німкень також уже біля вікна. Німкень щось тлумачить німцеві і миттю до управи Лютий, Власенко і Патлань вносять... Веселого; він, майже, не дихає, блимає очима... Німкень дає йому з нляшечки щось понюхати, Веселий глибоко вдихає повітря і тихим-тихим голосом — “Дякую, дякую, мені легше!” — підводиться і голосно чхає... Всі сміються, радісні, тільки Штепа своїми очима сверлить очі Веселого, начебто хоче вимовити — “Веселий, не будь дурнем!” Веселий зі своїми санітарами виходить з управи, він хитається; Штепа задоволений.

Штепа, я і Кириченко з перепустками в руках слухаємо промови німця: “Ми, німці, даруємо вам свободу., ідіть до своїх рідних. Помагайте нам навести лад., повідомляйте нас про всіх ворогів німецького народу... хай живе великий фюрер, наш визволитель Адольф Гітлер!” Німець повертається обличчям до стіни, на якій висить великий портрет Адольфа. Я див-

люсь на Кириченка, який дивиться на портрет... І коли ми вийшли з управи питаю Кириченка — “Ти щось хотів сказати Адольфові??” — “Ні, сказати, ні; я хотів запитати Адольфа, — чи він конкурує з кремльовським катом?”

Очікуючи всіх своїх “пасажирів”, питаю Штепу — “Маєш?” — “Зрозуміло, маю; виконання замовлень з доставкою додому!” — Штепа розповідає про себе: — “Моїх батьків в 1930 році — вивезли, як ворогів народу,. Тато воював проти червоних в загоні Холодного, був такий отаман у млієвських і городищенських повстанців. Трималися повстанці до самого 1924 року. Вся округа в ті часи була охоплена повстанням. За Україну тисячі поклали свої голови. Москва перемогла. — “Чому?” — питає Лютий. — “Чому, чому? Кацапи зібрані в одну організацію, всі за одне, “за Расею!”, а ми, а ми?... В Чигирині — Лицар, в Михайлівці — Чучупака, в Холодному Ярі — Куценко, в Верблюжці — Довгаленко, у нас Холодний. Сотні отаманів і десятки тисяч повстанців. — Штепа щось думає і тоді — хіба побудуємо хату, коли цеглинки були розкидані по цілій Україні і ніхто не зібрав їх до купи. Змарнували цеглу і хати, своєї хати, власної хати не побудували... Москва в 24-му році проголосила амністію всім партизанам; одержав амністію і мій тато. А в 1930 році тато за амністію дістав 10 років з конфіскацією всього майна...” Дванадцяти річним Штепа-“мандрівник” відвідав Домбас, Крим, Харків, Одесу, Москву, Кривий Ріг, Кавказ; сидів в дітячих ізоляторах, втівав на волю. В роки голоду полював з іншими на валізи москвичів. — “Уявіть собі розповідає Штепа в селах і по містах України тисячі трупів, померлих від голоду українців, — лежали по 2-3 дні просто на вулицях, а в цей час організатори цього голоду,представники московського уряду з Москви і Ленінграду їдуть швидкими, кур’єрськими потягами Москва — Севастополь на відпочинок на кримські курорти; їдуть і на Кавказ, Сочі, Сухум, Ялту, Боржом, Євпаторію. Одеські курорти — переповнені “хворими” з півночі... В 1934 р. Штепа попав у свою місцевість і працює в державному овочевому господарстві в Млієві. Це господарство розвинулося на базі славнозвісного підприємства Симеренка, який

ще до першої війни виводив нові сорти груш, слив, розводив малину, агрус, соковиті і великі ягоди, які були відомі від Одеси до Владивостоку. А яблука “ренети зимові Симеренка” — відомі цілому світові, як неперевершене досягнення українського дослідника... Виноград, морелі, жовта малина... Квіти оранжери, ґрунтові, фльоксикани, жоржини, канадська конвалія, левкої, резеда, красольки... Штепа з любов’ю перечеислює сотні назв...

Міліція розшукала Штепу і вислала до Одеси. Штепа працював у залізничних майстернях. В 1938 році був уже токарем. Покликаний до армії; робить в 1939 році “прогулянку” до Галичини. Бачить, як Москва руйнує все краще, українське. А в 1940 році воює, захищаючи “бідну, маленьку Москву” від фінів. В шинелях, як решета десятки тисяч вояків, української військової округи — поклали там життя в люті грудневі і січневі морози. Поклали життя, захищаючи інтереси Москви. Москва перемогла. Фінляндія повернула Москві десятки тисяч полонених, але Москва не повернула родинам цих нещасних з відмороженими руками, носами, вухами, ногами... Москва їх зліквідувала. Штепа зрозумів Москву і московську вдачу — “чужими руками — вогонь гаси!...”

Штепа замовк, в очах його злі вогники... — “Життя допомагає робити з людей національно свідомих” — каже Лютий. — “Олекса, — звертаюсь до Штепи — стрибни до цієї хати, може “позичить” місце!” Олекса: — “Виконуємо з гарантією!” — і він вже в садку. Велика хата стоїть в садку; на грядці пишно розцвіли різних кольорів айстри. Чекаючи Штепу, посідали на траві на вулиці. Усміхаючись, вертається Олекса в супроводі високого дідуся. Ми підводимося і вітаємо: — “Здоровенькі були, дідусю!” — “Здоровенькі бувайте і ви, мої любі! Добренько, що потрапили до мене. Ми маємо місце досить, щойно сьогодні вийшли такі, як ви, від нас, пішли до Прилук. Милости просимо!” — Мені до вподоби його вислів “добренько”: “добренько” може висловити людина зі спокійним сумлінням і великим, добрим, людським серцем!

Входимо до просторої хати, хрестимося на святі образи і вітаємо бабусю; вона плачучи відповідає: — “Просимо, просимо, де гість — там і Боже благословення!”

З іншої кімнати виходить, в селянській чистій білизні людина, на обличчі якої сліди перевтоми. Кашляючи, вітає нас: — “Дай, Боже, на все добре, мої земляки!” — “І вам щастя, Боже!” — Цілою групою йдемо з цією людиною до іншої кімнати. Тут тепло, чисто; стоять великі лави, на які ми сідаємо. Новий знайомий розповідає, що йдучи з табору в Хоролі, ледве добрів сюди і відпочиває тут третю добу. Йде він на Правобережжя. І те, що розповів нам цей “Хоролець”, розкрило нам очі на багато речей. Входить дідусь, тримаючи в руках дві машинки до стриження волосся. — “Хто вміє стригти?” — “За якість відповідаємо” — каже Штепа і запрошує Веселого сісти до нього. Говорить Власенко: — “Я теж стриг вівці на Херсонщині” — і бере машинку. — “тут будемо стригти цих баранів” — каже Полтарадня, і вже підставив голову під машинку Власенка. — “Вас не турбує?” запитує Штепа Веселого. Настригли волосся цілу купу; передяглися всі у військове, а свій одяг і білизну викинули за вікно. Дідусь закликав вечеряти. Дружня праця ложками біля двох мисок з борщем. “Хоролець” та Андрій їдять мало; бояться захворіти. Дякуємо за вечерю і, побажавши господарям “доброї ночі!”, — йдемо до своєї кімнати, де на велике наше задоволення підлога покрита сіном, на сіні простелені рядна; ряднами і вкриваємось.

Ніч на 28-ме Жовтня.

Перевтомлені, але ситі, в чистій білизні розклалися ми на м'якому сіні, і знов слухаємо оповідання Андрія.

— “Попав я до Хорольського табору так: Перед війною працював на залізниці. Оголошення про війну застало мене в Яготині. Працював я машиністом локомотива, — повну добу, перевозячи військові і санітарні потяги з Києва до Бахмача. Розбили німці наш паротяг біля Дарниці. Перейшов я на іншу машину. Ворог був під Черніговом, а радіо кричало “Красная армія відбила спроби ворога прорватися до Дніпра!”

Вузлові залізничні станції були забиті потягами. Підїхали ми до Лубень, а там гарматні постріли. Гоню потяг заднім ходом до станції Лазорки. Нальот ворожих бомбардувальників; від потяга залишаються купи обгорілих вагонів. Кидаю машину. Добираюсь вночі пішки до Лубень. Станція спалена. В місті нема німців, нема і червоних. Іду до знайомого залізничника. На світанку стук у двері. Німецькі вояки наказують одягтися всім мужчинам, беруть і школярів, беруть старих. Довідалися на міському майдані, куди зганяють усіх чоловіків, що вночі, біля Лубень, хтось убив двох німецьких вояків. Кару несе все чоловіче населення... Нас — понад 6 тисяч людей женуть до Хоролу, в колишню стару цегельню. У великому глинищі вже перебувають військово полонені. Відбирають у нас тютюн, запальнички, ножі, цигарки і пояски. Шаліє дощ; будівель — жодних. Найбільш шасливі стоять під дахом старої сушарні. Рухатися неможливо: людей, як оселедців у бочці. Малолітки плачуть. Час-від-часу німці стріляють трасирувальними кулями понад головами полонених. Світанок... Підводами вивозять з глинища померлих уночі. В таборі на горбку — грає духова оркестра. Мелодії старі: "На сопках Манджурії", "Білої акації", "Гибель Варяга". Оркестра з військовополонених. А там ведуть групу жидів на розстріл... Дощ не зменшується; під ногами, мокра глина. В серці сум. В таборі зустрічаю знайомого Леся. Що з ним сталося? Відомий спортсмен — ледве тримається на ногах; під очима великі чорно-сині смуги, говорить хрипло, але жартує "Совети розстріляли тата, а ці хочать "дійти" мене. Поборемось ще!" --- В його очах ще світить енергія; тримається духом, а тіло відмовляє... Полонених до праці не посиляють і тут не годують, звязок з населенням неможливо тримати... Води немає. Обхожу глинище, тут і там — лежать просто на цеглі важко хворі, важко поранені, помираючи від голоду... А там на горбку грає оркестра: "Ойру", "Краковяк", "Мазурку", "Гопак"... Пробув я там 5 тижнів. Почав кров'ю харкати. З кухні видавали теплу воду, не було куди брати. І щодня музика... І щодня — 90-100 померлих...

Ось обличчя нових визволителів: жидів — кулею; українців — голодом! Оркестра грає “Марш глядіаторів”. Вирвався я з стариками, які мали понад 65 років, з ними вийшов і Лесь, властиво не вийшов, а його вивели під руки двоє інших старих: у нього спаралізувало праву руку і ногу.

28-ме Жовтня.

Спали добре. Дідусь розбудив нас о годині 7-ій ранку. Помилися, і нам дають сніданок. “Оформляємо” перепустку Кириченкові на Ніжин. Веселий дістає перепустку на Гадяч і вже на дійсне ім'я — Обережний Микола. “Хоролець” — Андрій Нечепуренко. Дякуємо Штепі. Сьогодні поховали тут Степана Хміля, родом з Ромодану. За труною йшли всі мешканці села і багато “гостей”, таких як ми. Пан-отець Зіновій Ковальчук правив Службу Божу і промовляв до сумління українців: за Державу Українську, борімся!.. Була присутня на цвинтарі і німкеня з чорною, жалібною стрічкою на рукаві темно-синьої жакетки.

По обіді зайшли до нас два земляки. Йдуть до Ніжина. Кириченко, почувши про це, — почав їх цілувати і проказувати “мої ніженські вогірочки!” Я злякався за Кириченка. Ті двоє йдуть з Канівщини, де перебували у селян. Прямують до Ніжина. — “А куди саме?” — питаю я і вдивляюся в молодшого: я його десь бачив. Боже, невже це він? Він, він! А хто він, не можу пригадати. Розпука заволоділа всім моїм еством. — “Я їду до села Надійка!” — “Ми там теж були, перекажи нашу подяку бабці — Головчанській!” — “Та я ж, син її — Ананій!” Я згадав: він дуже подібний, але виглядає старшим від матері... Обіймаємо Ананія й оповідаємо йому про зустріч з його матір'ю. Ми всі радіємо його радістю... — “Обійми-обіймами, а як справа з перепустками?” — лукаво запитує Штепа. Вони показують. — “Кустарна праця... Василю, виповни цим дійсні перепустки. Якісно!” — через 15 хвилин випроводжуємо Ананія, його друга і Кириченка. Кириченко тисне міцно всім нам руки; силкується щось сказати; слова застрягають у нього в горляніці, в очах сльози... — “Не журись, любий друже Кириченко, в тебе ще досить зубів, не давайсь,

щоб хтось тобі їх вибив, борись за кращу долю України, за кращу долю всього українського народу!...” — це каже Веселий. — “Пустий ти, але веселий, — відповідає Кириченко, — з такими, як ти, легше у в’язниці сидіти і неважко у війську служити! Ще довго оглядаються в наш бік Кириченко та його подорожні, ідучи вулицею цього села. Що чекає на них? Чи дочекаються діти Кириченка свого тата? Чи дочекається мати свого сина Ананія?

До нас зайшов пан-отець Зіновій, благословив нас усіх, дав кожному з нас хрестики на ланцюжках, бажаючи щасливо дійти до своїх кривних. — “Хай Всевишній і Всемогучий має вас усіх завжди в своїй ласкавій опіці. Боріться за українську державу, вільну і незалежну, за Велику Україну — від Карпат і до Кавказу!” — Підходить до кожного і цілує; ми цілуємо святий хрест!

Відходить Веселий, Полторадня і Пробот. Отець Зіновій, господар хати і ми проважаємо їх за село. — “Не поминайте лихом”, — каже Веселий, — кого образив чим, прошу простити мене! — “Хай Бог тобі простить!” — відповідаємо гуртом. “У мене ваші адреси; ви маєте мою. Пишіть мені. А ти, друже Хрещатинський, пиши, що діється в Києві!” Чи зустрінемось ще колись?

Сьогодні і ми рушаємо далі. Підводи забезпечує наш господар. Він — приятель німкені; вона обходиться в розмові з дідусям без долметчера; я не розумію цього і запитую:

— “Дідусю, як ви розмовляєте з тією чортицею, з німкенею; вона ж презлюща і не розуміє нашої мови?” — “Це дуже легко. Ось сьогодні — прийшов я, до неї і кажу: — “Пані, сьогодні мої хлопці, (показую на пальцях) повинні їхати до Золотоноші. Дайте наряд на трое коней і три підводи. Не розуміє вона. Беру за руку і тягну її до конюшні і повторюю прохання. Німкенья сміється своїми сірими очима. Їй ось бачиш вже три підводи біля моєї хати.” Ми широко дякуємо господарям, цілуємо руку бабусі, вона хрестить нас.

Дід дає першому підводчикові якийсь папірець. Рушили. Пізно ввечері ми в Золотоноші. Містечко начебто вимерло. Військова патруля зупиняє нас. Селянин з першої підводи

показує папірець, і чудо: вояк ввічливо салютує і провадить нас до стації. Ми залишаємо підводи і за півтори години потягом рушаємо в напрямку до Канева.

Вже вночі приїхали до роз'їзду і сходимо. Від роз'їзду до Прохорівки — 8 кілометрів, але черговий на роз'їзді радить переночувати в приміщенні раз'їзду. Так і зробили. Де там спати?! скоро побачимо Дніпро! Чи побачу я свою матір? Ціла ніч у розмові. Дуже багато розповідає Штепа. Він багато читав і дуже любить вживати чужих слів. До світанку точиться розмова. Андрій — “Хоролець” — пробує почати співати “випрагайте, хлопці, коні!..”, його зупинив Патлань — “Краще “Гей, нумо, хлопці, до зброї...” що і виконуємо з охотою.”

Ранком рушили до Прохорівки. Йдемо всі помалу, зберігаємо сили. Зустрічаємо таких, як ми; -- вони йдуть до роз'їзду. Коротко розмовляємо; йдуть вони на Полтавщину, Харківщину. Чернігівщину. Сонце щиро світить і гріє; потепліщало; небо прозоре, ані хмаринки. Не доходячи до Прохорівки, зустріли двох земляків зо слідами побиття на обличчях. — “Хто це так вас розмалював, земляки?” — питає Штепа. — “Церумуни зробили!” — “Не спеціалісти вони по татуїровці — каже Олекса. — радійте, що вас не обробляли фіни, які ненавидять всіх росіян!” — “Та ми-українці!” — “Фінам це не зрозуміло!” — Перепочинок. Закусили самі і тих двох нагодували. Вони відмовлялися — “Ми маємо, що їсти”, — “Ні, маєте наше їсти, бо ми вже вдома!”

Заходимо в село; дізнаємось од якоїсь жінки, де сільська управа і прямуємо туди; на шлях вибігають до нас діти, жінки. старі мужчини; частують нас, запрошують до себе, ми дякуємо і заходимо до сільської управи. Голова управи Олекса Павлович тисне нам руки, запрошує сідаги. — “Чим можу бути корисним?” — це до нас. “Просимо, переправити човном на той берег.” — “Зроблю, зроблю це!” — Олекса Павлович коротко розпитує кожного з нас: звідкіль ми і куди прямуємо. Діставши відповіді — вітає нас: — “Маю за приємність вітати вас, — любі брати, з поворотом під рідні стріхи. Дав би нам Бог побудувати свою самостійну державу”! — Відчуваю, що

голова управи — ширий українець, але щось не договорює. Зрозуміло: не знає нас. Питаю, чи мають українські часописи. — “Маємо, маємо багато часописів; є київські, є городищенські, черкаські, полтавські, прилуцькі, лубенські, пирятинські, читають селяни з охотою, — тільки...” — замовк...

По дві особи, відправляємось за пляном Олексі Павловича обідати до селян. Голова управи йде зі мною і Лютим, веде нас до себе. Привітали дружину голови. Умиваємось і сідаємо за стіл. На стіні портрет Шевченка, рушниками прикрашені рами портрета. Мовчки їмо. — “Як легко на душі: свій край, свої люди!” — промовляю я. — “Правда, свої люди, але не в одне тягнемо. Ви ось питали про часописи. Часописів багато, всі українські, але... знов багато отаманів, і кожний себе виставляє “головним,” а нарід прочитає тай каже: “лебідь, рак і шука...” — Дякуємо за обід, виходимо з хати. Проводить нас голова, і по дорозі підходять до нас наші земляки. Біля Штепи повно дітей. Ось вийшли з села, і перед очима — Дніпро. Поспішаємо до нього. Ось блищить вода Дніпровая, як сталь. Батько Дніпро! Й я хрещуся стаю навколішки, нахиляюся до води й устами припадаю до грудей Дніпрових. П'ю воду... вона солодка, вона смачна... я непив її — 20 років!.. Он Чорнеча гора! Он — Тарас!!!

Переправились двома човнами, через ріку. Прощаємось з прохорівцями, які веслували. В мене тремтять руки, щось коле в лівому боці грудей... До нашої хати два кілометри; шлях угору. — “Олексю, друже, ти моторніший за нас усіх, піди до моєї старої матері і попередь, що я скоро буду вдома!” — Я розповів Штепі, як дійти до нашої хати. — “Розумію, швидко виконання!” — і вже Штепа швидко крокує вперед. — “Що з тобою, Василю?” — питає Хрещатинський, — твоє обличчя, як крейда?! — “Серце неслухняне!” — відказую я, присильюючи себе говорити спокійно, але голос не підкоряється... Мене під руки тримає Власенко і Патлань. Просуваємось помалу; “Хорольцеві” допомагає йти лютий. Ось ми вже в містечку; будинки знайомі, але людей щось не видно. Та хтось мчить ровером просто до нас. — Зупиняється і... — “Здоров був, Василю, здорові були земляки!” — Це Іван

Чорний, сусіда, друг дитинства. Він зустрів Штепу біля нашої хати; довідався про мене, і прожогом назустріч. — “Як мама?” — “Нічого собі, дуже радіє; побачиш!” — “А хто ще з матір'ю?” — “Нікого!” — Де сестра, де брати?— думаю я...

Іван дорогою розповідає, що весь час розпитує про мене Микола, друг дитинства, друг по Холодному Яру. — “З якого ви табору?” — питає Іван “Хрольця”. — “З того, де нівечать людей!” — “В кожному таборі так ставляться до полонених! — Вмерти не страшно, страшніш бачити конання людей і не могли облегчити тих страждань... Ніколи не забуду того страхіття, того знущання над людиною. Ось перед очима у мене картина: — німці-вояки ведуть групу жидів: жінок, дітей, мужчин. Ведуть на розстріл, за ними їдуть шість підвод з трупами полонених, 3-4 трупи на кожній підводі: ці трупи будуть вкинуті до ями разом з розстріляними нещасними жидами. Їдуть жиди, їдуть підводи з трупами померлих полонених, а їх супроводжують звуки “барині”, яку виконує оркестра на горбку, біля табору”... — “То -ви — з Хоролу!” переконливо каже Іван. — “Чорна слава про табір в Хоролі розійшлась так широко, як і слава про советські табори!”

Їдемо помало, я вже бачу тополі біля нашого садка. Ось і гілля вишень, ось і наш садок. Я бачу під улюбленою грушею сидить моя матуся і біля неї Штепа, який побачив мене і щось їй говорить. Я вириваюсь з рук, що мене підтримували, і в цей момент чую: — “Любий синочку, Васильку!”

Я цілую матусю, цілую її натружені руки, цілую обличчя, сиве волосся:

— “Ось бачите, Бог повернув мене до вас, любя моя матусенько, чуєте мамо!” — “Чую синочку, чую, але не бачу!..”

Вона осліпла, вона дивиться на мене невидючими очима, обмацує руками моє обличчя і тихо начебто боїться розхвилювати мене, тихо плаче. Плаче і Штепа, який раніш говорив, що він не визнає за мужчину того, хто плаче. Я цілую очі матері; очі, що вона виплакала з горя, з смутку за наші страждання під московським ярмом. Ці очі кличуть до помсти за наших матерів, за нашу Велику Матір Україну.

— “Матір Божа! Поможі нам, нашому народові — розірвати і назавжди скинути московські кайдани!” Входимо до хати.

— “Не сумуй, синку, я тебе не бачу очима але бачу серцем, я чую твій голос, який для мене дорожче співу соловейка, я чую Дніпро!” — Всі стоять схвилювані силою материнської любови... Сліпа мати заспокоює сина... -- “Не журись, синочку!” Сонце посилає свої теплі, ласкаві проміння, воно радіє з нами, воно хоче розігнати наш сум! Помалу до хати заходять знайомі... Вітають нас всіх, здоровлять матір. Жінки плачуть і радіють, що хоч до їх сусідки повернувся син. А багато ще жінок чекають, чи повернуться їхні чоловіки, сини, доньки! Чи є, що дорожче серця матері-жінки, яка рада радістю сусідки за повернення сина? Дійсно — святе серце матері!

Увечорі зібралися за великим столом у великій кімнаті, такий рідний для мене кімнаті: — Олекса Лютий, “Хоралець,” Власенко, Хрещатинський, Черниш, Патлань, Микола.

Мати сидить, біля мене, я відчуваю, що мати в цей момент переживає велику радість за мене і за моїх друзів.

“Хтось іде до нас!” — каже мати. Правда, незабаром стук у двері. — “Просимо” — і з коридора доноситься голосне, вітання: -- “Здорові були, пані матко і чесна громадо!” — Лунає приємний, веселий жіночий, бадьорий голос, і до кімнати входить... німкеня. Її великі блакитні ясні очі, швидко перебігають по наших обличчях. Вона легкою ходою прямує до матері, обнімає і цілує її в очі. — “Сідай, доню і розповідай!” — запрошує мати. — “Дякую, бабусю! Я на хвилиночку повітати вас, вашого сина і всіх присутніх. Мене запровадив до вас Микола. Щось не бачу з вами того, який, вистрибуючи з авта, трохи-трохи не сів на мою голову!” — “То був Веселий, він пішов до Пальмири і дуже жалкував, що відсутність сили не дала можливості збити Вас з ніг” -- говорить Штепа. -- “За що?” -- “За ваші, так би мовити, очі!” Всі сміялися, бачучи ці добрі, ласкаві очі “німкені...” — “Маю побажати вам здоров’я, щастя в родині і сил для боротьби, я відхжу... -- “Е, ні, не так швидко”. — Я вступаю в права господаря і пропоную заспівати. Ми підводимся, лише мати залишається сидіти. Співаємо: “Де згода в сімействі”!

Не пам'ятаю, щоб колись я чув таке виконання співу від глибини душі, від щирого серця. Чудове сопрано “німкені”, баритон Власенка і тенор Штепи, гармонюючи з цілим “хором” начебто закликали нас до єдності, до миру всіх українців. — “Я їду до Хоролу!” — “І з вами той,, як його — господин — “Всьоравно?” — “Ні, його звільнено, бо пропали бланки зі штемплями!” — “Чудова, чиста, швидка, гарантована праця, хоч і без патенту!” — Німкенья цілує матір. — “Щасти, тобі Боже, люба Яринко в твоїй праці.” — “Так Ви Ярина?” — “Так, Ярина!” — “Ярина Ластівка!” — додає Микола. Ярина тисне кожному руку і відходить з кімнати, забороняючи нам супроводити її. Ярина Ластівка! Як пасує їй назвисько: швидка, струнка і, як ластівка, принесе добрі вісті!

Микола розповів, що тата її розстріляли в 1918 році комуністи. Мама її, член СВУ, загинула десь там далеко в таборах. Вона виховувалась в родині німця-колоніста, біля Одеси. Нею піклувалася родина українських патріотів, — родина Супрунєнків. Микола інформує далі: — німці провадять згубну політику, знущаються над українцями, забороняють українцям мати свою владу. Тому маємо єднатися всі українці і боротися до створення власної держави... По довгих розмовах чужі розходяться. Хата порожніє. Ми залишаємось самі з матір'ю. Чому мати не згадує про сестру і братів моїх? Не хоче турбувати мене?... Ось сила серця матері! — “Іди, Васильку, відпочинь!” — “А ви, мамо?” — “Я маю ще багато сил, а ти змучений.” — Я в ліжку. Відпочивати треба; треба набиратися сил, щоб знову боротися проти ворогів України! Боротися, не зупиняючись на півшляху. Боротися всім українцям разом за одне: за Християнську Україну, за Вільну, Соборну, ні від когс незалежну! З сусідньої кімнати доноситься — “Амінь:” це мати закінчила молитву перед сном.

ЄВГЕН СОККУР.

Автором щоденника-оповідання "Від Москви до Дніпра" є емігрант по 2-й Світовій Війні Євген Соккур. Народився він у робітничій родині коваля на Київщині. Середню освіту здобув у гімназії. Вже в той час поступово і самотужки через читання відповідних, переважно українських заборонених книжок, формував свій самостійницький світогляд і шліфував свою національну свідомість молодого українського патріота-мазепинця.

У 1918 р. коли спалахнула і розпалилася на всіх українських землях героїська Визвольна Боротьба України, Євген Соккур ентузіастично і без надуми вступив кулеметчиком до одного повстанського загону, що оперував в околицях Сүботів — Млієво — Чигирин — Холодний Яр. В одній сутичці з ворогом, будиши поранений уламком ручної гранати, попав до полону червоних москвинів. Однак підчас залізничної транспортації ворогом групи полонених повстанців до Києва на розправу революційного трибуналу Євгеніві з товаришем пощастило вистрибнути з вагону біля станції Цвітково, втекти і переховатись у селян с. Ротмістровки.

З приходом на Київщину Армії Української Народньої Республіки Соккур вступив у ряди українського війська знову кулеметчиком і відбув у складі того рідного воцтва всі його перипетії — походи, битви і перемсги — аж до останньої трагічної поразки та інтернування в польських таборах у 1920 р.

Тяжко жилося інтернованим українським воякам за таборовими дротами на голодному пайку в мізерних старих і незручних бараках, без належного одагу і взуття, що підчас тяжкої завзятої і довгої та вичерпної боротьби в Батьківщині сильно понижились. А до того, різні жорстокі хвороби, особливо тиф, сотнями косили ряди виснажених, охлялих колишніх міцних — борців за Волю свого народу.

Недовго витримував Соккур таке безпорадне, безнадійне життя за дротами. В 1921 р. йому повелося втікти з табору і через Польщу перебратися аж в Україну. Дома ж в рідних околицях також не

нагодах залюбки декламували ("Тризуб", "Зорі Стожару" і т. п.) Найбільшим літературним твором Є. Сокира є прозоре оповідання у формі щоденника — "Від Москви до Дніпра". Помітну активну жваву участь брав Є. Сокира також і в релігійному житті Сиракюзької Православної громади.

Тяжке попереднє життя і бурхливі переживання підчас воєнних перипетій та на скитальщині сильно підірвали здоров'я Сокира, що почав хворіти на серце. Від цієї недуги він і помер 31 жовтня 1955 р. і був похований в Сиракюзах.

М. Б.

ІРИНА МИХАЙЛІВНА ПАРАЩЕНКО

Видавець твору Є. Сохкура "Від Москви до Дніпра".

Пані Паращенко походить з Київщини. Закінчила київську гімназію ім. Княгині Ольги. На еміграцію до м. Зальцбургу в Австрії прибула в 1943 р. Там працювала в театральній трупі Окопного, а також співала в церковному і світському хорах. В 1948 р. переселилася до Канади і замешкала в м. Лондоні, де і досі працює успішно на громадському полі як голова місцевого Союзу Українок Канади. Брала також активну участь у заснуванні тамтешньої Української Греко-Православної Церкви.

ТЕПЕРІШНІ ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ

1. Фотозняток командарма ген. М. Омеляновича-Павленка (з 1919 р.).
2. Епізоди з української визвольної боротьби, серія 1 (5 шт.) — 50 ц.
3. Епізоди з української визвольної боротьби, серія 2 (5 шт.) — 50 ц.
4. Великодні і новорічні картки з військовими сюжетами.
5. Книжка 8 — “Микола Ковальський” — М. Садовського.
6. Вищий Командний Склад Української Народньої Республіки, доби Української Визвольної Боротьби (8 карток), ціна в обкладинці \$ 1.00.
7. Книжка 9 — “Генерал Поджіо” — пор. Юрія Артюшенка.
8. Книжка 10 — “Оборона Замостя” — видано накладом групи вояків VI Січової Стрілецької Дивізії і прихильників.
9. Книжка 11 — “Листопадовий Рейд” — видано накладом Українського Военно-Історичного Інституту.

ГОТОВІ ДО ДРУКУ

“Микола Юнаків”, монографія — ген. М. Садовського.
Альбом генералів Українського Війська з короткими біографічними даними, 4 мовами.
Україна в документах державної дійсности 1917-1921 рр., з кольоровими ілюстраціями.
Черговий Збірник “За Державність”.
Українські військові історичні знамена (прапори, стяги, корови) від найдавніших по наші часи — майора М. Битинського.

МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА І ФЛОТИ

Український Военно-Історичний Інститут утримує величезну збірку воєнно-історичних пам'яток, отих німих свідків нашої недавньої слави й державности, які знаходяться в організованому музеї і час від часу показуються на пересувних виставках, яких відбулося до цього часу 37 в Німеччині й Канаді. Дирекція Інституту й Музею просить панів старшин, підстаршин, козаків і стрільців обох українських армій і різних окремих формацій надсилати до Музею різні пам'ятки з недавнього минулого, щоб зберегти їх для нашої історії й прийдешніх поколінь.